

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

38. AASTAKÄIK 2026 NUMBER 2 (443)

Lugemisest

Jaak Jõerüüt 195

Muusika varjatud ramm: Keel, millega lõhutakse impeeriume

Kerri Kotta ja Tarmo Soomere 220

Väike abi sõber füüsikale

Peep Müdla 240

Ariadne legend

Geoffrey Chaucer 255

Tõlkinud Lauri Pilter

Mõtestades mõistet “sakraalne”: Muutused defineerimise rõhuasetustes viimase saja aasta jooksul religiooniuuringute perspektiivist

Saile Johanna Langsepp 267

Teekond meditsiini- ja tervisegeograafia maailma: Intervjuu Põhja-Carolina Ülikooli (Chapel Hillis) tervisegeograafi Michael Emchiga

Mati Rahu 291

Koolmeister ja ilmikjutlustaja Johan Klanman ning tema
Laulud Talle kiituseks

Kalev Kukk 310

Arvustus: Luule mõistatus. Ja tõlge. Jorge Luis Borges. *See
värsikunst: Charles Eliot Nortoni mälestusloengud
1967–1968.* (Bibliotheca artis poeticae.) Koostanud ja
kommenteerinud Călin-Andrei Mihăilescu; inglise kee-
lest tõlkinud ja järelsõna kirjutanud Rebekka Lotman;
[värsid tõlkinud Maria-Kristiina Lotman], toimetanud
Sirje Ratso. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2025. 164 lk.

Erkki Luuk 350

Abstracts

..... 360

Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LXXXI

Herbert Normann 369

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Graafika lk 219, 254, 290, 349, 384:

HELLE LÕHMUS (1962) on lõpetanud Tartu Ülikooli maalieri-
ala bakalaureuseõppes 2015 ning kunstide ja tehnoloogia õpetaja
eriala magistriõppes 2022. On esinenud grupinäitustel nii Eestis
kui ka välismaal, alates 2008. aastast on tal olnud mitmeid isiku-
näitusi.

LUGEMISEST

Jaak Jõerüüt

EXORDIUM EHK INGRESSUS EHK PREAMBUL

Sellisel ajastul, mil massid on hakanud arvama, et nende eest loeb (ja mõtleb) masin, on mõistlik mitte liituda massiga.

I. GEORGE STEINER

1914. aastal ehk sada kaksteist aastat tagasi kirjutas kolmekümne nelja aastane A. H. Tammsaare lüüriliselt:

Ma armastan raamatuid lugeda oja kaldal istudes, kuulates möödavulisevaid laineid, nagu oleksid nad elutunnid: raamat päästab nii mõnegi silmapilgu kaduvusest.

Ma armastan raamatuid kevadel, kui kõik lööb lокkama, õilmitsema ja kui mesilased sumisedes mett korjavad: mina otsin mett raamatutest.

Ma armastan raamatuid sügisel, kui vihma pladiseb tinasist pilvist lõpmata ja tuul ulub toanurgal ning korstnasuul, nagu nutaks keegi suurel häälel kallimat: on raamatuid, mida lugedes isegi taevatähed pisaratena paistavad.¹

Ja samm enne surma, kuuekümne ühe aastaselt sellise kibedusega, mis sobib tänasesse päeva:

Vaimselt hellitame aina lamedat keskpärasust.²

¹A. H. Tammsaare. *Mõtteid ja mõtisklusi*. (Loomingu Raamatukogu nr 1–3.) Koost. Elem Treier. Tallinn: Perioodika, 1978, lk 109.

²Samas, lk 103.

2008. aastal ilmus Loomingu Raamatukogus Briti esseisti George Steineri (1929–2020) valitud esseede kogu, mille koostas ajaloolane ja kultuuriteadlane Marek Tamm ning tõlkis inglise keelest Triinu Pakk. Need esseed ilmusid originaalis aastatel 1978–1996. Juba esimesest, pealkirjaga “Ebatavaline lugeja”, võib leida kümneid raamatu-paatoslikke lauseid, mis võiks olla motoks mis tahes loole, loengule, romaanile, filmile, ooperile, operetile, väitekirjale jne, mis puudutavad raamatu teemat.

Lugeja eluiga mõõdetakse tundide, raamatu oma aastatuhandetega. [---]

Marmor mureneb, pronks paatub, kuid kirjutatud sõnad — näiliselt kõige hapramad kõigist meediumeist — jäävad püsima. Need elavad üle oma loojad [---].

Seniajani on üksnes raamatud suutnud surma üle kavaldada ja teha teoks selle, mida Paul Eluard määratles kunstniku keskse sunduse-na: *le dure désir de durer*³ (ja tõesti, raamatud suudavad iseennastki üle elada, karates otsekui sikhüppemängus üle omaenese algse olemise varju: on olemas üliolulisi tõlkeid ammu väljasurnud keeltest). [---]

Sisaldub ju igas igas raamatus panus unustuse vastu, kihlvedu vaikuse vastu, mille võib võita üksnes siis, kui keegi raamatu uuesti lahti lööb (kuid erinevalt inimesest võib raamat seda surnuist tõusmise võimalust oodata terveid sajandeid).⁴

Koostaja Marek Tamm on oma järelsõna pealkirjaks pannud “George Steiner, lugemisõpetaja”, tsiteerides juba alguses Steinerit ennast, kes olevat läbi aastakümnete korranud üht enesemääratlust: “[M]ulle meeldiks, kui mind mäletatakse hea lugemisõpetajana, *maître à lire*’ina, sellena, kes saatis oma elu mööda teistega koos lugedes.” Ja kes täpsustas hiljem:

Lugemise all pean ma silmas heastavat tegevust selle sügavalt moraalses tähenduses: lugemine peaks meid siduma teatud nägemu-

³Pr k Kestev tahe kestma jääda. *Tlk.*

⁴George Steiner. *Valik esseid.* (Loomingu Raamatukogu nr 33–34.) Koost. Marek Tamm, tlk Triinu Pakk. Tallinn: Kultuurileht, 2008, lk 8–9.

sega, tugevdama meie inimlikkust, hoidma ära meie teelt kõrvale kaldumise.⁵

Marek Tamm lõpetab järelsõna tähendusliku, aina aktuaalsemaks muutuva, ütleksin, et isegi päev-päevalt muutuva nendinguga, mis on kirja pandud juba 2008. aastal:

Ühena viimastest elavatest autoritest õpetab Steiner meile lugemise väärtust ajal, mil mitte meie ei vaja üha enam raamatuid, vaid raamatud vajavad üha enam meid. Sest, nagu tunnistab üks tegelane Hispaania kirjaniku Carlos Ruiz Zafóni romaanis “Tuule vari” (2001, e. k. 2008), “lugemisse paneme me kogu oma mõistuse ja südame ning see oskus muutub iga päevaga üha haruldasemaks”.⁶

George Steiner on ainus inimene, kellest tean, et teda on rahvusvahelises kultuuriruumis nimetatud lugemisõpetajaks. Mee-
nutagem vahel üht tähendussõna: me kõik toetume mineviku hiiglaste õlgadele. Ja sellisest hoiakust lähtudes on loomulik mitte korrata oma sõnadega seda, mida keegi on juba öelnud, selgelt ja täpselt, pigem tsiteerigem. Tsiteerimine austab neid vaimseid eelkäijaid, kellele me — sageli enese teadmata — oma mõtte-
maailmas toetume. Tsiteerimine on hariv tegevus, eelkõige iseend hariv.

Ühel leheküljel kirjutab Steiner nii:

Ehe lugemine nõuab vaikust [---] lugemine [---] on vaikne ja üksildane tegevus. See on võbelev vaikus ning üksildus, mis kihiseb sõnade elust. Kuid lugeja ja maailma [---] vahele on tõmmatud kardin.⁷

Ja teisel lisab:

Vaikuse ja üksinduse hind aina tõuseb. (Muusika kõikjaldasus ja prestiiž tulenevad osalt just asjaolust, et seda saab kuulata teiste seltsis viibides. Tõsine lugemine aga välistab isegi lähedaste inimeste seltskonna.)⁸

⁵Samas, lk 143.

⁶Samas, lk 149.

⁷Samas, lk 14.

⁸Samas, lk 23.

Olgu need laused sissejuhatuseks eriti pikale tsitaadile (ja ühtlasi õigustuseks, kui kellelgi tekib küsimus, miks nii pikalt). Selle tsitaadi punktuaalset kirjutamisaega ma ei tea, igatahes kuulub see eelmise sajandi lõpuaega, kuid kõlab täna hommikuliselt!

Ent kust peaksime leidma tõelisi lugejaid, *des lecteurs qui sachent lire*⁹? Ma kahtlustan, et meil tuleb ilmselt nad välja õpetada.

Ma kannan endas nägemust “loomingulise lugemise koolidest” (“koolid” on kaugelt liiga pretensioonikalt öeldud; üks vaikne tuba ja laud ajavad asja ära). Meil tuleb alustada aine terviklikkuse kõige lihtsamast ja seetõttu ka kõige rangemast tasandist. Me peame õppima lauseid osadeks lahutama ja oma teksti grammatiliselt analüüsima, sest — nagu õpetas Roman Jakobson — poeesia grammatikat, luuletuse närvikava ja kõõluseid ei saa näha see, kes on pime grammatika poeesiale. Meil tuleb taas tunda õppida meetrikat ja noid skandeerimisreegleid, mida Victoria ajastul tundis iga kirjaoskaja koolipoiss. Meil tuleb seda teha mitte pedantsusest, vaid masendava tõsiasja tõttu, et kogu luules ja päris märkimisväärses hulgas proosaski on meetrum see muusika, mis valitseb mõtte ja tunde üle. Me peame elule äratama oma mälu tuimaksjäänud lihased, taasavastama oma täiesti harilikkes minades need tohutud täpse pähejätmise ressursid ning naudingu tekstidest, mis on leidnud meis endale kindla eluaseme. Me püüaksime omandada neid mütoloogiat ja pühakirja tundmise, ühise ajaloolise mälestuse algeid, ilma milleta on vaevalt küll võimalik — otsimata lakkamatult abi üha suuremat vaeva nõudvatest joonealustest — adekvaatselt lugeda ridagi Chaucerit, Miltonit, Goethet või — toomaks teadlikult modernistlikku näidet — Mandelštami (kes, nagu ilmneb, on üks vastukaja meistreid).

Selline “loomingulise lugemise” klass läheks edasi sammhaaval. See alustaks praeguste lugemisharjumuste peaaegu täielikust düleksist. See loodaks jõuda niisuguse asjatundliku pädevuseni, nagu see valitses Euroopa ja Ameerika Ühendriikide hea hariduse saanute seas, ütleme, 19. sajandi lõpul. Ideaal, mille poole see püüdleks, oleks see *achèvement*, see rahuldustpakkuv ja krooniv süüvimine teksti, milles kõneleb Péguy ja mille musternäideteks on Mandelštami süüvimine Dantesse või Heideggeri süüvimine Sophoklesse.

⁹Pr k Lugejaid, kes oskaksid lugeda. *Tlk.*

Alternatiivid ei ole kuigi julgustavad: ühelt poolt labastumine ja karjuv intellektivaegus, teiselt poolt kirjanduse taandumine muuseumikappidesse. Ühelt poolt klassiku odavalt klantsima löödud “süžeekokkuvõtted” ehk ette läbi nämmutatud ja trivialiseeritud versioonid, teiselt poolt loetamatud kommentaaride kommentaariid. Kirjaoskus peab keskväljaku taas enda kätte võitma.¹⁰

Aga milline on “see lugeja, kes oskab lugeda”, seda peab igaüks, kes on raamatute sõber, ise katsuma ette kujutada. Abiks saavad olla need raamatud, olgu või vähesed laused ja lõigud neist, kus sõnade mõjujõud on mingil põhjusel vähemalt kohati nii tugev, et lausa peab inimeses äratama midagi, mis vahepeal uinus, aga võib kellest tahes teha vähemalt mõneks hetkeks “tõelise lugeja”.

Pakun ühe võimaluse.

Varlam Šalamov, *Kolõma jutud*.

Jutu pealkiri, kust on pärit katkend, on “Kuiv pajuk”. Koht — vangilaager Venemaal, Stalini ajal. Endine poliitvang Šalamov on kirjutanud siin enda ja mõnede kaasvangide vanglaelu ühest episoodist. Mõju üle otsustagu igaüks ise, omaette.

Puuduses ega hädas sõprust ei sünni. Need “eluraskused”, millest ilukirjanduse muinasjutud meile pajatavad ja mis peaks olema sõpruse tekkimise kindlaks tingimuseks, pole lihtsalt piisavalt raske. Kui häda ja puudus on kokku liitnud, inimestevahelise sõpruse sünnitanud, siis tähendab, et puudus pole olnud äärmine ja häda suur. Mure pole piisavalt terav ja sügav, kui seda on võimalik sõpradega jagada. Tõelises puuduses on võimalik tunda õppida üksnes iseenda hinge ja keha tugevust, seal selguvad sinu võimaluste piirid, füüsiline vastupidavus ja vaimujõud.

Me kõik saame aru, et ellu jääda võib üksnes juhuslikult. Ja ime, et noorena oli mul kõigi ebaõnnestumiste ja põrumiste puhul ütlemine: “Noh, nälg me ei sure”. Olin selles lauses kindel, kindel kogu ihust ja hingest. Ja ma sattusin kolmekümneaastaselt inimese olukorda, kes ongi tõeliselt nälgas suremas, kes sõna otseses mõttes leivatüki pärast kakleb — ja seda kõike tükk aega enne sõda.

Kui me neljakesi Duskanja jõel kokku saime, siis teadsid kõik, et sinna ei tulnud sõpruse pärast; teadsime, et ellu jäädes on ükstei-

¹⁰Samas, lk 25–26.

sega kohtumine meile vastukarva. Meil on ebameeldiv meenutada halba: hulluksajavat nälga, söögikateltes täide väljakeetmist, ohjeldamatut luiskamist lõkke ääres, luiskamist-unistamist, gastroonoomilisi muinasjutte, omavahelisi tülisid ja ja ühesuguseid unenägusid, sest me nägime unes ühte ja sama: meist mööda lendavaid rukkileivapäitse, mis olid nagu suured meteoriidid või inglid.¹¹

Ja nüüd meenutan banaalset tõde: kõik, mida loeme, on kellegi kirjutatud. Sellele järgneb banaalne tõdemus, et literaatide kohta, nii nagu kõigi avalikkuses tegutsevate inimeste kohta, räägitakse ja kirjutatakse alati midagi, mis on tõest kaugel, peaasi et mõjuks kurioosselt, veidralt või vähemalt kahtlaselt.

Igaüks võib endalt küsida, kas mõni fakt, legend või värske kuulujutt mõne kirjaniku kohta on teda pannud lugema tolle kirjaniku teoseid, või hoopis vastupidi, kas teadmine kirjanikust, liiga vähene või üleliigne, mõjub ligitõmbavalt või eemal tõukavalt. Võiks kirjutada essee: kuidas sünnivad eelarvamused, ja kirjandus-kunstimaailmast leiab ainet küll ja küll. Eelarvamused autorite kohta käivad paraku lugemise juurde. Tean vähemalt ühte eesti keelde tõlgitud raamatut, mis jutustab neist asjadest ironiaga. Esimene lugu on William Faulknerist ja seega algab teos niimoodi:

Kulunud legendi järgi kirjutas William Faulkner romaani “Kui ma olin suremas” kuue kuuga ja äärmuseni nigelates tingimustes: töötades öisel ajal kaevanduses kummuli pööratud käru najal, tolmuse kiivri külge kinnitatud lambi kahvatus valguses. Sellega püüab kulunud legend lahterdada Faulkneri vaeste ja paljukannatanud, pisut proletaarse maiguga kirjanike ridadesse. Ometi vastab tõele vaid jutt kuuest nädalast: kuuest suvenädalast, kui kirjanik elektrijaama söekatla käigusoleku eest vastutajana kasutas ära pikalevenivaid pause söelabidatäite vahel. Faulkneri sõnul sai ta seal häirimatult töötada, hiiglasliku päevinäinud dünamo ühtlane surin olnud “rahustav” ning paik ise “soe ja vaikne”.¹²

¹¹Varlam Šalamov. *Kolõma jutud*. (Edmund Burke'i selts.) Tlk Ilona Martson. Tallinn: EKSA, 2019, lk 52.

¹²Javier Marías. *Kirjapandud elud*. (Loomingu Raamatukogu nr 38–40.) Tlk Maria Kall. Tallinn: Kultuurileht, 2010, lk 13.

Robert Louis Stevensoni kohta kirjutab Marías kokkuvõtlikult:

Pole kahtlust, et Stevenson oli härrasmees, kuid mitte äärmuseni, ütleme pigem, et ta oli seda just parajal määral: pole olemas tõelist härrasmeest, kes poleks vähemasti kordki elus käitunud tõelise lurjusena.¹³

Itaalia kirjaniku, maailmakuulsa Lampedusa kohta on üldiselt teada, et ta on

üks väheseid kirjanikke, kes ei tundnud end ega elanud kunagi kirjanikuna [---], sest Giuseppe Tomasi di Lampedusa isegi ei püüdnud midagi avaldada enne, kui päris elupäevade lõpus.¹⁴

Ja Marías lisab kohe:

Lampedusa oli võrdlemisi täitmatu ja kirklik *lugeja*.¹⁵

Järgneb Maríase pikk, üksikasjalik kirjeldus, kuidas Lampedusa oma päevi veetis, jalutades orbiidil: kodu, raamatukogud, raamatupoed ja kohvikud, kirjeldus, mis sisaldab tema iseloomu ja käitumise kohta iseäralikke detaile, millest üks on Maríase sõnastuses selline:

Lampedusa armastas raamatuid sedavõrd kirklikult, et kasutas neid koguni seifina: tal oli kombeks külvata raamatulehtede vahele väiksemaid rahatähti, et hiljem tingimata unustada, milliste köidete vahele need just pandud said. Seepärast ütles ta mõnikord, et tema raamatukogud peidavad kaht varandust.¹⁶

Jne jne, palju seiku, legende ja nende ümberlukkamisi on selles raamatus kirjas.

Üks väga markantne näide ses mõttes, et näitab ajakirjanike klikijanu juba ammu enne, kui arvutid tekitasid meie ellu virtuaalse nähtuse: klikk.

¹³Samas, lk 44.

¹⁴Samas, lk 29.

¹⁵Samas.

¹⁶Samas, lk 30.

Jutt on Isak Dinesenist, Taani kirjanikust, kes elas pikka aega Aafrikas ja keda tuntakse ta Aafrika-raamatu järgi Karen Blixenina. See oli ta pärisnimi, kuid ta kasutas kirjanikuna ka varjunime-sid, Dineseni kõige rohkem.

Kui Dinesen külastas 1959. aastal esmakordselt Ameerikat, maad, kus tema teoseid erilisel hinnati ja tunnustati, jõudsid temast ette lõputud kõmujutud ja mõistatused: ta on tegelikult mees, ta on tegelikult naine, Isak Dinesen on kaks inimest: vend ja õde, Isak Dinesen elas 1870. aastal Bostonis, kirjanikuproua on pariislan-na, kirjanikuhärra elab Helsingøris, proua veedab suurema osa ajast Londonis, ta on nunn, härra on väga külalislahke ja võtab vastu noori kirjanikke, härraga on raske kontakti saada, ta elab justkui vanglamüüride vahel, proua kirjutab prantsuse keeles, ei, hoopis... Kui Dinesen lõpuks saabus ning temaga lugematutel võõruspidudel ja avalikel rahvarohketel üritustel, kus ta peast oma lugusid jutustas, kohtuti, selgus, et Dinesen on habras ja ekstra-vagantne vanaproua, kelle palgeid katavad kortsud ja kelle käsi-varred on peened kui tikud, kes riietub musta ja kannab peas tur-banit, kõrvades teemante ning kelle silmalaud on tumedaks vöö-batud. Legend arenes omasoodu, kuigi võttis nüüd konkreetsema suuna: ameeriklased teadsid rääkida, et Dinesen toitub vaid aust-ritest ja šampanjast, mis polnud aga täpne, sest mõnikord leppis kirjanik ka krevettide, sparglite, viinamarjade ja teega.¹⁷

Tegelikult elas vanaproua ehk paruness Karen Blixen väga paikselt Taanis, oma lapsepõlvekodus.

Maríase raamatus leidub peale konkreetsete lugude ka mõni üldistus, näiteks selline:

Mitte keegi ei tea, milline nägi välja Cervantes, samuti pole täit kindlust Shakespeare'i välimuse kohta, mistõttu võib öelda, et "Don Quijote La Manchast" ja "Macbeth" on tekstid, mida ei saada ainuski isikupärane ilme, ükski lõplik nägu, mingisugunegi pilk, mida teiste inimeste silmad võinuks talletada ning üle aega-de omaks võtta. Kui, siis ainult säärased, mida järeltulevad põl-ved on pidanud vajalikuks neile anda, kõhklemisi, süümepiinade ja ärevusega; need ilmed, pilgud ja näod ei kuulunud kahtlemata Cervantesele ega Shakespeare'ile.

¹⁷Samas, lk 21.

Tundub, nagu muutuksid raamatud, mida üha loetakse, kaugemaks ja arusaamatumaks, kui meil puudub võimalus heita pilk neid sünnitanud autori näole; näib, et meie aeg, kus kõigest on olemas pilt, tunneb teatavat ebamugavust selle ees, mille olemasolu eest ei vastuta kellegi nägu; tundub koguni, nagu kuuluksid kirjanike näjooned lahutamatult nende loomingu juurde. Võib-olla just sellepärast on viimaste sajandite autorid ajast ette rutates jättnud endast maha arvukalt maale või fotosid, [---].¹⁸

George Steineri auks lõpetab temale pühendatud peatüki Jorge Luis Borges, keda Steiner pidas harukordseks lugejaks:

Raamat on füüsiline objekt füüsiliste objektide maailmas. See on surnud sümbolite kogum. Kuid siis saabub õige lugeja ja sõnad — või pigem nende taga peituv luule, sest sõnad ise on pelgalt sümbolid — ärkavad ellu, ning me tunnistame sõna ülestõusmist.¹⁹

II. EZRA POUND

Mees, kes kirjutas kaheksakümne seitsme eluaasta jooksul nagu paljundusmasin. Toodang: seitsekümmend raamatut, üle 1500 artikli ja lugematu hulk kirju. Ühe raamatu pealkiri on *ABC of Reading* (1934); eestikeelse tõlketee pealkiri on *Lugemise aabits*.²⁰ Sellest lihtkohtlasest õpikust (kuid on siiski kiiduväärt, et me emakeeles on ka selline maailmakultuuri vaimutoodangu näide olemas!) pole midagi muud tsiteerida kui paari lõiku Udo Uibo saatesõnast.

Ezra Pound oli möödunud sajandil inglise keeleruumis võib-olla kõige mõjukam kirjanik, aga tema reputatsiooni valget maniskit on alati määrinud mustad plekid. Teda on nimetatud ühelt poolt

¹⁸Samas, lk 141.

¹⁹Jorge Luis Borges. *See värsikunst: Charles Eliot Nortoni mälestusloengud 1967–1968*. (Bibliotheca artis poeticae.). Koost. ja komm. Călin-Andrei Mihăilescu, tlk Rebekka Lotman. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2025, lk 9.

²⁰Ezra Pound. *Lugemise aabits*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Urmas Tõnisson ja Udo Uibo. Tallinn: Vagabund, 2000.

modernismi akušööriks, aga teiselt poolt moodsa luule Savonarolaks. Ka tema loomingu hindamine on olnud vastuoksulik: nagu on tõdenud T. S. Eliot, oli see mõne meelest “ebameeldivalt moodne”, mõne teise meelest aga “ebameeldivalt antikvaarne”.²¹

Seda peatükki kokku võtma ja lõpetama sobib aga mitmekordne tsitaat. See tähendab, et tsiteerin nimetatud raamatu nimetatud saatesõna üht kahest motost, mida on Udo Uiho tsiteerinud Gertrude Steini teosest *Alice B. Toklase autobiograafia*:

Gertrude Steinile ta meeldis aga toredaks ta teda ei pidanud. Gertrude Stein ütles et ta kõlbab küla teejuhiks, suurepäraselt kui sa oled küla, aga kui sa pole, siis ei.²²

III. JAAN KAPLINSKI

Tegelikult ei ole selgeid piire keele ja folkloori, keele ja kirjan-duse vahel. Kirjanduse-folkloori lühivormid on ka keele vormid ja keele keerulisemad vormid on kirjanduse vormid.²³

Eesti keele arengule, keele praegusele kasutamisele jne on mul mõndagi ette heita, ja ma olen leidnud Jaan Kaplinskis selle keeleuurija, selle asjatundja, kelle emakeelt puudutav mõtlemine ja hoiakud mulle istuvad peaaegu alati. Mul on enda kirjutatud raamatute ja ajakirjanduses ilmunud artiklite puhul olnud keeletoimetajatega suheldes nii paremaid kui halvemaid päevi, seda nii Vene ajal kui ka pärast iseseisvuse taastamist.

Essee, kust see moto-lõik on pärit, kannab pealkirja “Soomeugri keeled ja filosoofia”, ilmunud esmalt 2002. aastal. Kõigepealt analüüsib ta eesti keele painutamist mõne võõra keele liistule, et kus ja kuidas n-ö filosofeerimine mängu tuleb, ja toob oma teksti sellised suured kultuurinimed nagu Herder, Hegel, Heidegger ja Wittgenstein, ning siis ta ütleb:

²¹Samas, lk 255.

²²Samas.

²³Jaan Kaplinski. *Eesti, estoranto ja teised keeled*. (Bibliotheca controversiarum.) Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2024 (esmatrükk 2020), lk 70.

Huvitav on, et kirjanduses, eriti luules, on sellist võõrastele-kõnelemise hoiakut vähem, siin kõneldakse rohkem omadele. Lüürikas on see kindlasti loomulik ja selletõttu on lüürika neid kultuuri valdkondi, kus omakeelsus ja omakultuursus kõige paremini vastu peab ja sageli ka kõige paremaid tulemusi annab. Seda nii täna kui toona. Pole ime, et Herder alustab oma avastusretke rahvaste vaimu uurimisse, tänapäeval ütleksime — kultuuriantropoloogiasse, maailma rahvaste luule antoloogiaga “*Stimmen der Völker in Liedern*”. Eesti vanarahva luule-, kuid ka mõttelugu on peaaegu kõige paremini jäädvustatud meie vanades rahvalauludes. Praeguse aja eesti mõtet kajastab kirjandus, ka luule paremini kui filosoofiana ning filosoofiaks kirjutatud tekstid. Kimp Juhan Liivi luuletusi ütleb oleviku-lähimineviku eestluse, eestlane-olemise kohta rohkem kui sel teemal kirjutatud esseed ja uurimused. Ajas kaugema mineviku kohta, mis muidugi ei ole tingimata ka tões ja vaimus meist meist väga kauge, ütleb palju eesti folkloor: jutud, laulud, mõistatused, vanasõnad, kõnekäänud.²⁴

Autori saatesõna esimene lause võib üllatada paljusid Jaan Kaplinski kui luuletaja-prosaisti-esseisti austajaid. See kõlab nii:

Olen hariduselt ja kutsumuselt rohkem lingvist kui literaat. Nii pole ma enam ammu kirjutanud midagi kirjandusest, küll aga keelest ja keeltest.²⁵

Nimetatud teos on analüütiline, hariv mitmes mõttes, ja sageli kriitilise hoiakuga eesti keele kasutamise, arendamise ja õpetamise suhtes. Ta kriitilisuse tuumpõhjus on sissejuhatuses kokku võetud nii:

Teiselt poolt on mu arusaamad eesti keele omapärasest ja selle omapära väärtusest viinud mind konflikti praeguse eesti keele korraldamise ja õpetamisega, mis minu meelest ei ole õigetul alustel. Eestlastele õpetatakse seda, mida nimetatakse emakeeleks, nagu võõrkeelt, ja seda keelt korraldatakse ja muudetakse, hoolimata eriti keele omapärasest, ent ka lihtsast loogikalt. Olen kurb, et meil on keele harimise ja arendamise saanud oma kätte rühm kitsalt grammatikale ja leksikale keskendunud inimesi, kelle tegevuses on tugevasti alles Johannes Aaviku poolfuturistikud arusaamad

²⁴Samas, lk 69–70.

²⁵Samas, lk 5.

keelest. Ning samal ajal ei tunta ega hinnata piisavalt tõsisemate keeleteadlaste nagu Andrus Saareste, Lauri Kettuse, Kaarel Leetbergi ja Valter Tauli tööd ja vaateid. Pole ka normaalne, et keele arendamisest on peaaegu kõrvale jäänud kirjanikud, kes mujal on olnud just keele loojad, hoidjad ja uuendajad.²⁶

Tema kriitilisusega olen juba ammu päri, sõltumata sellest, et minu haridus on tema omast kõvasti erinev. Minu kriitilisus on tekkinud elust enesest, nii literaadina kui ka lugejana. Raamatu tagakaanel on Hasso Krulli sõnad:

Mõtlemine keeles ja keelest mõtlemine on Jaan Kaplinski silmis väga lähedased. Tema keelevaated on püsinud uudsetena juba pool sajandit, ja kuigi päriseesti filosoofilist koolkonda pole veel loodud, on neil ulatuslik nähtamatu mõju. Kes veel eesti keelest nii kirglikult kirjutaks? Kaplinskit peaks lugema igaüks, kes tahab keelt kasutada millekski enamaks kui pensujaamas kabanossi ostmiseks.

Essees “Tühi Ilmaruum” ütleb Jaan Kaplinski midagi, mida igaühel, aga eriti lugeval inimesel tasub kõrva taha panna:

Nüüdses maailmas on aina enam hakanud domineerima piltide, eriti liikuvate piltide keel, mis näikse sõnalise keele kõrvale tõrjuvat. Nii lihtne see lugu siiski pole. Piltide ja sõnade keel erinevad tublisti ja nii ei saa üks teist asendada või saab seda teha väga puudulikult. [...] Nii on kujutav ja kirjeldav keel, pildikeel ja sõnakeel käinud ikka rohkem või vähem koos. Kuid mõlemal on omad võimalused ja omad piirid. Kirjeldav keel jääb abituksvõimetuks siis, kui on vaja midagi täpselt ja põhjalikult kirjeldada, olgu lilleaasa, lapse naeratust, lossivaremeid, vaibamustrit või vöökirja. Kujutav keel, pilt saab sellega hõlpsasti hakkama. Ümberpöörduvalt aga ei saa pildikeel, kujutav kunst hakkama filosoferimisega, arutlusega, dialektikaga. Seda ainuüksi juba sel põhjusel, et kujutavas kunstis ei ole eitust, ei ole alternatiivide esitamise võimalust.²⁷

Mõtleme näiteks õuduse ja kurjuse äärmuslikkuse edasimisele. Kujutav keel ehk pildikeel, neid on nähtud: fotod

²⁶Samas, lk 6–7.

²⁷Samas, lk 133–134.

Hitleri-aegsetest koonduslaagritest, kus okastraadi taga seisavad inimvared, kellest jääb igaveseks meelde luu ja nahk ja sügavale auku vajunud silmad. Juurde võib ja ilmselt peaaegu alati soovib iga vaatleja mõelda ükskõik mida, ja mõtlebki, sest ainult pildist sellise põrguliku kurjuse tagajärgede edasiandmiseks ei piisa. Ja nüüd mõelgem neile lausetele Varlam Šalamovi jutustusest, mida eespool tsiteerisin.

Kirjeldava ja kujutava keele võrdlus on minu meelest praegusel ajal väga oluline, tsiteerin Kaplinski mõnuga:

Kujutavas kunstis ei saa öelda “kes teab, ei räägi, kes räägib, ei tea.” Kunst ei saa ka öelda seda, mida ütlevad oma tekstides Platon või Aristoteles, ei saa ka edasi anda Piibli olulisi väiteid, näiteks seda, et Jumal on üks või et alguses oli Sõna ja Sõna oli Jumala juures. Nii olen ma enam kui skpetiline nüüdse aja “kontseptuaalse kunsti” suhtes, kus otsekui tegeldakse millegi uurimise või millegi üle arutlemisega.²⁸

Rääkides piiritletud mõistetest nendib ta, et need on suletud ja nende kasutamine loob omamoodi kinnise süsteemi. See on pikk jutt mõistete täpsustamisest ja kasutamisest nii vajalikus kui eba-vajalikus või lausvales kontekstis; siin vaid napp tsitaat, mis võiks igäüht panna mõtlema ja jätkama, sarnaseid näiteid ise otsides:

Udusus, udu on olnud teadusringkondades halvustav sõna, ometi on ka udul ja udutaolistel nähtustel (udul-pilvedel) maailmas oma koht. Kuigi udu ei taha tunnistada filosoofid, peavad seda tunnistama lennufirmad. Nagu ilusti kirjutab Norbert Wiener oma kunagises kultusraamatus “Küberneetika”, on taevas tähed ja pilved, esimesi saab loendada, teisi ei saa. Pilvede kirjeldamiseks on vaja teisi meetodeid, [---].²⁹

Veel ühe fundamentaalse probleemi kokkuvõte:

Kahjuks on praegune trend just inimliku suhtlemise asendamine masinlikuga, kui nii sobib öelda. Ka ülikoolides õiendatakse eksameid-arvestusi tihti anketeerimisega: tudeng peab lühidalt, sageli vaid “jaa” või “ei” vormis, õiget vastust alla kriipsutades

²⁸Samas, lk 134–135.

²⁹Samas, lk 79.

vastama ette antud küsimustele. Ka loengud siirduvad osalt inter-netti, nagu mõned erialakursusedki. Võib juhtuda, et üliõpilane ei näegi ihusilmaga lektorit, kelle ainet ta õppis ja milles tegi eksa-mi. Arutlemine, naljad, iroonia, huumor ei kuulu enam asja juur-de. Ei saa olla ajalooõpetajat, kes rääkis lastele ostrakismist ja siis indu sattunult hüüdis “Kreekast välja!” ja tõmbas tahvlile joone sellise ägedusega, et kriit käes murdus. Ei saa olla füüsikaõpetaja-t, kes õpilase uudishimuliku küsimuse pääle, miks ikkagi ei saa arvu nulliga jagada, kostis, et kui ootate ja lähete ülikooli, õpite ka nulliga jagama. Kõik muutub voolujoonelisemaks, mis tundub kõrvaline, jäetakse kõrvale.

Kuidas see uus-voolujoonelisus avaldub keeles? Ons keelelgi te-ma kujunemisel mingi roll? Uues keeles, inimese ja masina suht-lemise keeles, ent ka inimese suhtlemise keeles mitmet mesti ins-tantsidega, riigiga, bürokraatiaga puudub mitmeid elava keele joo-ni. See keel on suuresti ka variant keelest, mida siin nimetan esto-rantoks, estoranto omakorda on kloon, tõlgitud variant sellest, mi-da võiks George Orwelli järgi nimetada *newspeak*’iks, uudiskee-leks.³⁰

See on esseest “Dehumaniseeriv keel”, ilmus raamatus esi-mest korda ehk siis 2020. aastal.

Neile ohtratele tsitaatidele pole mul omalt poolt eriti midagi lisada, nimetan vaid sõnade devalveerumist, mida jõuliselt tõukab tagant igat värvi ajakirjandus. Üks võimalikest näidetest on sõna-de *geniaalne*, *armastatud* ja *legendaarne* kasutamine. Kes tahes, kellest kirjutatakse, keda intervjuueritakse, keda ekraanil näida-takse jne, võib olla tituleeritud armastatuks (lugeda: kogu rahva poolt), legendaarseks (lugeda: kogu rahva seas), nagu ei kõlbaks enam kedagi nimetada vaid heaks, tööakaks, andekaks, originaal-seks, ainulaadseks, eriliseks, lugupeetuks jne. Ja nagu jääks sel-lestki väheks, tituleeritakse meie hulgast lahkunuid üha rohkem muretult *geniaalseks*. Ma ei tea, kas põhjus on rohkem pragmaa-tilises huvi üleskütmise soovis või napis sõnavaras, kuid tulemu-seks on devalvatsioon.

Keeleteema on lugejale lõputu teema. Kui põrkad lugeses, ol-gu see originaal või tõlge, vastu kohmakusi, siis ei tea ju, kas on

³⁰Samas, lk 199–200.

selle taga toimetaja puudumine (see eesti lugematute pisikirjastuste tava), või vastupidi, on tegu olnud sedasorti toimetajatega, kelle sümbolpilt on mul silma ees kirjastuse Eesti Raamat toast seitsmekümnendate keskel: akna all laua taga istub vaikne vana-härra, kes toimetab A. H. Tammsaaret, jälle! Raamatud, mis, nagu juba mainitud, elavad meid kõiki üle, selliseid toimetajaid ei vaja. Ja pealegi, tavaline lugeja ei mõtle sellestki, et toimetaja ja keele-toimetaja on erinevad rollid! Aga Maxwell Perkinseid pole alati võtta.

Punktiks Jaan Kaplinski nimelisele peatükile olgu aga ühe ta essee algus:

VIVAT LINGUA LATINA

Tihedad kokkupuuted prantsuse, itaalia, hispaania ja portugali keelega on viinud mind veidi ekstremistlikule arusaamale, et need keeled on vaid ladina keele murded, dialektid. Ja inglise keel on omamoodi *pidgin-latin*, kreooli-ladina keel. Ilma ladina keelt mingilgi määral oskamata ei ole me päris haritud eurooplased, vaid barbarid.³¹

IV. ALVIS HERMANIS

Lugeda (tuimas bürokraatiakeeles on sellise lugemise sünonüümiks: analüüsida, arvata jms) võib ükskõik mida: oma tujude põhjusi, millest me arvame kõike teadvat, või maailma ajaloo kulgu, millest elav inimene tajub ainult mürdosa. Sellest hoolimata üritatakse mõista seda, kas inimene on ajaloo jooksul paremaks või halvemaks muutunud, see tähendab, et muudkui üritatakse lugeda inimest kui sellist nii, et lõppude lõpuks oleks tõtt loetud. Mõõta headust ja halbust pole võimalik, aga teada tahaks ikkagi, ja alata lähebki lahti selline lugemine, mida ei tehta peatükkide, lehekülgede, lausete, sõnade abil, vaid kuidagi teisiti.

Aga on muudki.

Kunstiajaloolane Juhan Maiste pani hiljuti *Postimehes* ilmunud artikli pealkirjaks “Kuidas lugeda mõisat”, ja alustas nii:

³¹Samas, lk 136.

Mõisad, need aja tolmust tardunud paleused, kõnelevad vaikides meie unistustest ja mälust.³²

Ja lõpetas nii:

Selleks, et mõisa mõista, tuleb avada raamat, kus on kirjas kõik, mis kunagi olnud. Neile kohtadele, mis aeg on ära kustutanud, võib juurde mõelda. Mälul on tiivad.

Loetakse sündmusi, olukordi, olekuid, eriti poliitikas, diplomaatias, äris; ja loetakse ükskõik kelle kõnet, avaldust, intervjuud otse, sõna-sõnalt, aga kindlasti ka ridade vahelt, see tähendab, et üritatakse lugeda seda, mida pole sõnastatud, mida tuleb tajuda ja aimata, et midagi järeldada.

George Steiner räägib vaikusest, mis ongi kullahinnaga. Ent olemas on ka kohvikulugejad, ma kuulun nende hulka; vaikuse või müra mõiste võib olla inimestel erinev. Loetakse mitut raamatut korraga või vastupidi. Loetakse ükskõik kus, voodis, istudes, püstijalu, metsas, lennukis või vastupidi, mitte kunagi kindlaks-määratud lugemise kohas.

Lugemist alustatakse varem või hiljem, kellegi abil või vastupidi. Mina alustasin enne kolmeseks saamist, ise, nii väitis ema ja nii oligi, sest emal puudus täielikult võime valetada.

Loetakse kiiresti või mitte. Mu eluloos on ainult üks kiirlugemise näide, mulle endale siiani arusaamatu. *Meistri ja Margarita* eestikeelne tõlge ilmus 1968. aastal. Ma lugesin ta kohe pärast ilmumist peaaegu lõpuni läbi elektrirongis, sõites Balti jaamast Kivimäele. Umbes veerand tundi seisvas ja umbes kakskümmend minutit liikuv rongis.

Mul pole mingit aimu, kui palju raamatuid olen läbi lugenud (rääkimata sellest, kui palju olen üritanud lõpuni läbi, selguseni, tõeni lugeda inimesi, sündmusi, olukordi jne), aga neid peab olema mitu tuhat. Viimane raamat, mille lugemise ma lõpetasin enne selle loo kirjutamise lõppu, on Läti rahvusvaheliselt

³²Juhan Maiste. Kuidas lugeda mõisat. — Arvamus.postimees.ee, 13.09.2025, arvamus.postimees.ee/8322597/juhan-maiste-kuidas-lugeda-moisat.

väga tuntud lavastaja Alvis Hermanise (sünd 1965) päevik suvest suveni aastatel 2015–2016. Olen Hermanise lavastustest näinud tosina aasta eest kaht, Riias, läti keeles, mida ma peaaegu ei oska, ja need olid lummavad. See raamat, mis sattus mu kätte kogemata just nüüd, nagu ettemääratult, tekitas minus esimest korda elus tahtmise ühe teosega konkreetset vestelda, sest autori arvamused ja minu ei-jah-vastused ükskõik mille kohta olid alatasa stiilselt selged, mustvalged. Ja ühtlasi tekkis mul tahtmine avaldada lugupidamist kirjutajale, kes on sada protsenti teatrimees, ent suudab sõnades väljendada, mida tähendab olla suur teatrimees.

Las lõpetab minu kirjutatud loo ühe võimaliku lugemise näide.

Murdosa sellest mustvalgest nähtamatust dialoogist:

Mulle ei ole kunagi meeldinud, kuidas draamanäitlejad luulet esitavad. Nad teevad selle proosaks, hakkavad “selgitama” selle mõtet. Tavaliselt nad ignoreerivad luule vormi ja musikaalsust. Samas suruvad peale oma personaalset interpretatsiooni. Kuulates luulet, tahan ma ise seda oma sisuga täita, mitte kuulata, kuidas konkreetne näitleja kasutab teise autori luulet, et jutustada mulle oma isiklikest probleemidest, oma “keerulisest sisemaaailmast”. Mind see ei huvita.³³

Jah.

Etüüd on teatri alus. Samuti nagu lause on kirjanduse alus. Etüüdide kollektioneerimine on meetod, millega olen töötanud kogu oma lavastajaelu.³⁴

Jah.

Kõikjal meedias on selle nädala peateema nõndanimetatud pagulased. Mulle on selge, et poliitilisi põgenikke on nende hulgas üsna vähe. Lõpuks on see probleem jõudnud ka Lätini. [---]

Mitmetes riikides on olnud võimalus näha, kuidas on neil õnnestunud moslemite integratsioon. See kõik näeb välja natuke na-

³³Alvis Hermanis. *Päevik*. Tlk Contra. Tallinn: Tallinna Linnateater, 2018, lk 36.

³⁴Samas, lk 42.

gu kollektiivne enesetapp. Vana Euroopa enesealalhoiuintinkt on surnud.

Ja seepärast seegi, mis praegu kunstis toimub, näeb teatud mõttes välja nagu lõputu ja pikk nekroloog, mida me kõik koos kirjutame vana hea Euroopa auks. Huvastijätt tuleb pikk, aga see on juba alanud ja päästa ei saa seal enam midagi. Tuleb loota, et Ida-Euroopas kestab see kauem.³⁵

Jah.

Tänapäeva kunstimaailmas on peamiseks needuseks pühendumine saavutustele ja edule. Sest teisiti pole võimalik, teisiti langed sa välja professionaalide ringist ja muutud isetegevuslaseks. Kogu tänapäeva kunst on nii totaalselt kommertsialiseerunud, et õigused ebaedule on ära võetud. Ja kui sa võrdled ennast kunstnikega, kes elasid vaid viiskümmend aastat tagasi, siis mõistad, kui vähe me väärt oleme. Me pole enam, peab tunnistama, vabad, me oleme selle süsteemi teenrid, ohvrid ja taastootjad ühes isikus. Vähemalt mina tunnen ennast tihti nii. Sest kunstil pole tegelikult saavutustega mingit pistmist. Mõnikord nad satuvad kokku, aga see on ainult kokkusattumus. Kunst on üleüldse midagi muud.³⁶

Jah.

Ma armastan New Yorki ja mul on kahju ära sõita.³⁷

Ei.

Olen ammu välja arvutanud, et mul õnnestus sündida täpselt 100 aastat liiga hilja. Minu aeg oleks olnud 19. sajand.³⁸

Ei.

Sest kõik me, nõukogude lapsed, oleme sirgunud kommunaalkor-
terist.³⁹

Ei.

³⁵Samas, lk 53.

³⁶Samas, lk 54–55.

³⁷Samas, lk 66.

³⁸Samas, lk 70.

³⁹Samas, lk 74.

[T]änapäeva maailmas inimesed pelgavad järjest enam üksteisest erineda. Ka kõik meie suhtluskoodid on muutunud standardseks ja inimlikud reaktsioonid, näoilmed, intonatsioonid ja isegi emotsioonid ei tule enam spontaanselt, vaid märgitakse justkui kindlate märkidega. Näiteks, et väljendada imetlust, võib tänapäeva inimene öelda lihtsalt “Vau!”⁴⁰

Jah.

Möödunud ööl Pariisis kuus terroriakti samal ajal. Suurem osa neist viieteistkümne minuti jalutuskäigu raadiuses minu Pariisi korterist. [---]

Prantsusmaa president annab teada: “See on sõda.” Multikultuursus, valestimõistetud tolerants ja poliitkorrektsus on kaasvastutavad selle massimõrva eest. Mitte terroristid ei ähvarda meid, vaid eurooplaste argpükslikkus.⁴¹

Jah.

Stoppardil on on kõige intellektuaalsema teatriinimese kuulsus, kuid ka tema tunnistas, et publiku naer on nagu sild, mida mööda võib pärast seda transportida kogu ülejäänud informatsiooni.⁴²

Jah, ka lugeja naer.

Koos “Marseljeesi” laulda on hea, aga sellest ei piisa. Arvan, et varem või hiljem on eurooplased sunnitud vastu võtma Iisraeli eriteenistuse nõuanded ja meie igapäevaelu siseneb sellesse samasse rutiini, mida nägin Jeruusalemmas ja Tel Avivis. Kui iga teine ettekandja või bussijuht on maskeeritud agent. Arvuliselt ületab see võrk seal mitmekordselt nii endise Ida-Saksa Stasi, kui ka nõukogude KGB.

Iisraeli Mossad on selle jalgratta juba ammu leiutanud ja teist korda seda enam tegema ei pea. Nad on koos sellega elanud juba aastakümneid. Eurooplastel on see kõik veel ees.⁴³

Jah.

⁴⁰Samas, lk 86.

⁴¹Samas, lk 100.

⁴²Samas, lk 101.

⁴³Samas, lk 102.

Ületöötamine. Läbipõlemise sündroom ei ole enam mingi eksootiline haigus. [---] Tänapäeva teater ja ooper on saanud *showbusiness*'i koostisosaks, me jookseme nagu oravad rattas ja toodame kunsti nagu konveieril. Kunsti tehakse tänapäeval kiirelt ja pealiskaudselt. Süvenemiseks pole aega.⁴⁴

Jah, ka kirjandusega on nii.

Siiski kõige tähtsam, mis sel kuul on juhtunud — need on muutused minus eneses. Minu poliitilised vaated on muutunud täiesti teiseks. Ja poliitilised vaated ei ole midagi muud kui inimese väärtuste skaala. See, mis on siin elus oluline.⁴⁵

Jah, see skaala.

Olen aru saanud, et olen ikkagi konservatiiv. Et maailm, ühiskond ja lõppude lõpuks kogu kosmos toimib rangelt paikapandud seaduste järgi. Ja targim, mida inimene võib teha — püüda mõista neid seadusi ja kohanduda nendega. Ja seda pole vähe. Sest harmoonia ja “korrastatus” nõuab rasket igapäevatööd iseendaga, nõuab tarkust ja pingutust. Näiteks Bachi muusika, jooga või ornamentide kontseptsioon on maailmamudelid, mis avanevad vaid füüsiliselt ja vaimselt stabiilsetele inimestele. Ülejäänutele jäävad need vaid huvitavaks eksootikaks. Kaos ja anarhia on omakorda kõige lihtsam, mis võib olla.⁴⁶

Jah.

Tänapäeva kunstis on romantism asendatud iroonia ja küünilisusega. Sellised ajad.⁴⁷

?

Vaevalt muidugi rahvuslikku kuuluvust läbi ideoloogia kasvatakse. See tuleb läbi aistingute, läbi looduse, läbi intonatsioonide ja mentaliteedi üldiselt. Rahvustunne jõuab inimeseni pigem läbi meeleeelundite — kuulmise, nägemise ja maitsmise ja nii edasi.⁴⁸

⁴⁴Samas, lk 104.

⁴⁵Samas, lk 136.

⁴⁶Samas, lk 137.

⁴⁷Samas, lk 153.

⁴⁸Samas, lk 163.

Jah.

Elu koosneb võitjatest ja ohvritest. Neid esimesi oskan ma praegu juba näo järgi ära tunda.⁴⁹

Ei.

Teater on vajalik vaid seal, kus inimeste kehad elavad väljakannatamatutes tingimustes. Teater on meil vist supelranna asemel.⁵⁰

Ei.

Pariisi lennujaamas New Yorgi lennukist välja ronides saame teada, et äsja on toimunud terroriakt Brüsseli lennujaamas. Delta Air Linesi lennule registreerimise laua juures. See on seesama lennukompanii, millega kolm nädalat tagasi Ameerikasse lendasime. [---]

Loodan, et ma ei ole islamofob, aga kuni me ei näe reaalseid enesepuhastamistegvusi Euroopa moslemikogukonnas ja kuni me ei näe ülejäänud Araabia riikide terrorivastaseid operatsioone, seni tohin arvata, et nendes massimõrvades on kaasvastutav kogu Araabia maailm. Need on nende inimesed. Ja vaid nemad on suutelised neid vaos hoidma.⁵¹

? Naiivne.

Olen üheks päevaks Münchenisse sõitnud. Ei ole ammu Saksa maal käinud. [---] Aga nüüd tahavad äkki korraga kaks Münchени teatrit, et ma nende juures tuleval hooajal lavastuse teeksin. Ma valin Münchени Residenztheateri. Istun intendandi kabinetis ja räägime pikalt kogu sellest jandist, mis minu ümber siin Saksa maal oli talvel üles keerutatud. Ma püüan muidugi olla arusaaja, aga see, mida saksa press on minuga teinud, on praktiliselt ühe kunstniku avalik hukkamine ainult sellepärast, et tema poliitilised vaated erinevad ametlikult vastuvõetutest. Ma ei unusta sedagi, et ükski saksa teatrite perest mind ei kaitsnud. Mind sidusid pikaajalised töösuhted paljude saksa teatrilavastajatega, teatrijuhtidega. Mitte ükski ei kaitsnud mind selles olukorras. Mitte minu armusi, aga minu õigust mõelda teistmoodi. [---]

⁴⁹Samas, lk 165.

⁵⁰Samas, lk 173.

⁵¹Samas, lk 175.

Kohtan Gundarsit, kes on minu vanas Münchner Kammerspiele teatris (kus omal ajal olen teinud mingi neli lavastust) sõlminud kolmeaastase lepingu ja töötab näitlejana. Gundars räägib vaikselt häälega. Küsin — miks nii? Ta vastab, et tunneb end nagu Stirlitz, kelle juurde on tulnud agent Keskusest.⁵²

!

Inimese loomulik olek on laiselda ja tõesti mitte midagi teha. Töötamine ja töö üldiselt on kunstlik väljamõeldis. Looduses, loomariigis ju keegi ei tööta.⁵³

Ei.

Teatavasti inimesed käivad mööda muuseume vaid välismaal. Mitte oma linnas. Ja esimene ja peamine muuseum, mille külastamine on alati kohustuslik ja mis räägib rahvast kõik — see on kunstimuuseum.

Maalid. Minu jaoks on need ainukesed tunnistajad möödunud päevadest, minevikust. Midagi muud pole ju jäänud. Mõned majad ehk. Aga maalid pole pelgalt ajaloo ja kunsti segu. Seal on juures ka inimlik puudutus. Otseses ja kaudses tähenduses.⁵⁴

? Ei.

Mõnikord mõtlen — mis juhtuks, kui kõik need mitmed sajad tuhanded lätlased, kes on pudenenud laiali alates 1990. aastast, pöördusid järsku tagasi. Pöördusid tagasi kõigi oma teadmiste ja uue kogemusega.

Hirmus mõelda, sest mis siis juhtuks kogu selle meie kohaliku halli massiga riigivalitsuses ja poliitikas.

Neile oleks see ju määratu tragöödia.⁵⁵

?!

⁵²Samas, lk 177–178.

⁵³Samas, lk 192.

⁵⁴Samas, lk 193.

⁵⁵Samas, lk 210–211.

Aga teater meeldib mulle just seepärast, et lubab reaalsust deformeerida. Taipasin juba tudengieas äkitselt, et peamine “võlutrikk” **kunstis** [minu rõhutus — *J. J.*] on reaalsuse nihe. Kui midagi kopeeritakse väga täpselt, aga päris lõpus mõned detailid “deformeeritakse”, justkui lisades “unenäo reaalsust”.⁵⁶

Jah.

Ma olen ammu aru saanud, et inimeste arvamused peegeldavad vaid neid infoallikaid, mida keegi kasutab.⁵⁷

Jah.

Ilu ja poeesia on kunsti kõrgeim mõte. Tänapäeva paljudele harimatutele inimestele tundub see vanamoodne idee. Kunstiajaloo tundjad ei hakka nendega vaidlema. Ei tasu raisata aega plebeidega diskuteerimiseks. Kunst on kõikidel sajanditel olnud metafüüsiline territoorium, kus inimesel on võimalus luua ideaalne, fantastiline reaalsus. Kus valitseb irratsionaalne harmoonia ja mida tähistatakse sõnaga — ilu. [---]

Nagu ütlevad matemaatikud: õige matemaatilise valemi ehk võrrandi kohustuslikuks tunnuseks on — ilu. Lahendus on õige ainult siis, kui see on ilus.⁵⁸

JAH.

*

Postskriptum: rohkem kui näidendeid, libretosid, raamatuid on Alvis Hermanis oma elus lugenud inimesi.

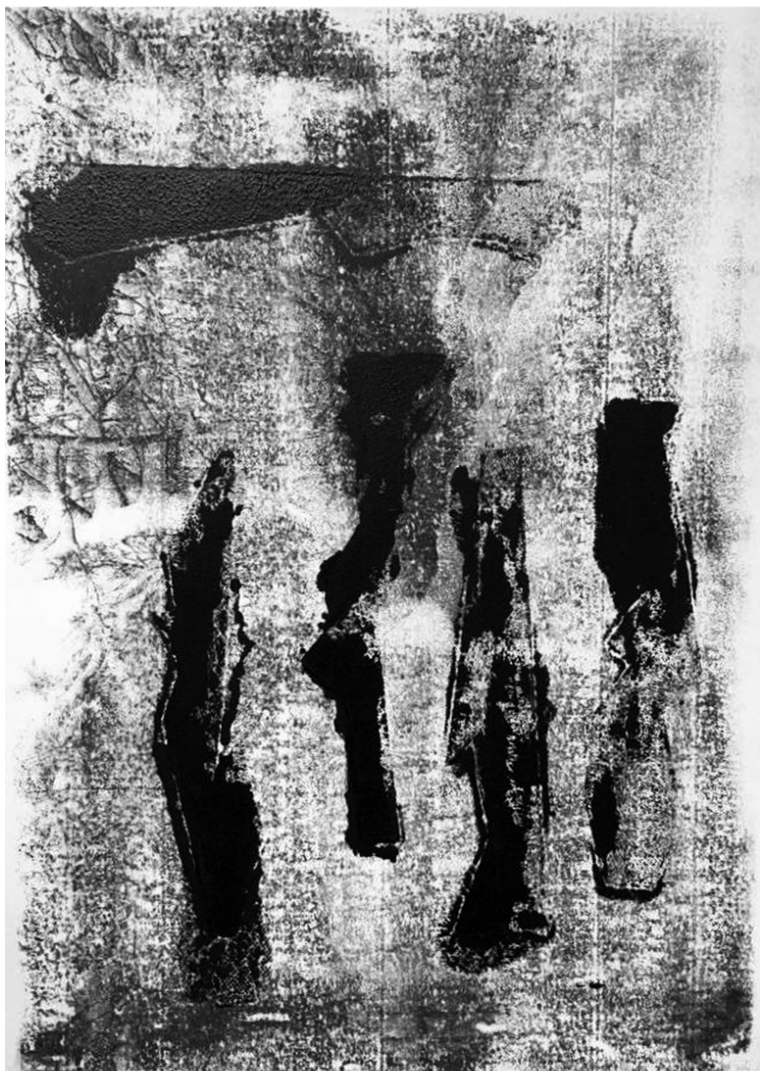
JAAK JÕERÜÜT (1947) on lõpetanud Tallinna Polütehnilise Instituudi majandusteaduskonna 1973. Kirjanike Liidu sekretär 1977–1986, aseesimees 1986–1989, ENSV kultuuriministri asetäitja 1989–1990,

⁵⁶Samas, lk 211.

⁵⁷Samas, lk 221.

⁵⁸Samas, lk 222–223.

ENSV (EV) Ülemnõukogu saadik 1990–1992, Eesti Loomeliitude Kultuurinõukogu esimees 1989, Eesti Vabariigi välisministeeriumi teenistuses 1993–2015, Eesti Vabariigi kaitseminister 2004–2005. Avaldanud üle 20 raamatu proosat, luulet, näidendi ja mitteilukirjandust. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Gustav Suits, Ernest Hemingway ja meie” (2017, nr 5, lk 773–779), “Sada aastat ja neli aastat” (2018, nr 3, lk 387–392), “Silmad pärani kinni, ikka veel” (2018, nr 7, lk 1155–1165), “Enesetapjalik Euroopa” (2019, nr 6, lk 975–984), “Eesti idee” (2020, nr 5, lk 771–776), “Sünnimaa: Monoloog Paavo Haavikkole” (2021, nr 12, lk 2216–2227) ja “Sõjast äratatud mälu” (2023, nr 11, lk 1923–1946) ning Mihkel Muti teose *Liblikas, kes lendas liiga lähedale: Mati Unt ja tema aeg* arvustus (2024, nr 2, lk 351–365), ka on ilmunud Eve Pormeistri intervjuu temaga “Igavene otsimine: Teekond iseendani” (2020, nr 7, lk 1246–1277).

HELLE LÕHMUS. Kujund (carborundum, 2014)

MUUSIKA VARJATUD RAMM

Keel, millega lõhutakse impeeriume

Kerri Kotta ja Tarmo Soomere

Pimedate Ööde filmifestivali professionaalide arenduskeskus Discovery Campus tähistas 2021. aastal kümnendat tegevusaastat. Keskuse kuraatori Michael Pärdi koostatud programm keskendus peateemale “Tähendus ja sümbolism filmis: muusikaline perspektiiv” (Meaning & symbolism in film — a musical perspective). Selle piires arutlesid matemaatik ja mereteadlane Tarmo Soomere ning muusikateadlane Kerri Kotta 21. novembril 2021 Arvo Pärdi keskuses muusika võimaluste üle toimida ideoloogilise surve leevendajana ja totalitaarsete režiimide aluste õõnestajana.

TARMO SOOMERE (TS): Tere tulemast Arvo Pärdi keskusesse, kus kõneleme koos muusikateadlase Kerri Kottaga muusikast ja teadusest, aga ka sellest, kuidas muusika kaudu ideoloogilist survet leevendada.

Olen hariduselt matemaatik ja tegev mereteaduses. Need teadusharude nimetused tekitavad loomulikult kohe küsimuse: mis on matemaatikul ja mereteadlasel asja muusikaga või selle mõjuga ideoloogilise surve keskkonnas? Põhjus peitub teaduse olemuses. Teadus ei tähenda ainult uute ja oluliste teadmiste hankimist. Sama tähtis või isegi veel tähtsam on nende teadmiste edastamine teistele. Seda tehakse enamasti teadusmaailma kolleege silmas pidades, kuid järjest enam on sellise kommunikatsiooni siht ka paljud teised; tegelikult kogu ühiskond. Muusika on rohkemat kui üks imeilus nähtus. Muusika on ka kommunikatsiooni kanal. Kommunikatsioon toimib paljudes keeltes, ka kehakeeles.

Muusika on enamasti sõpruse keel ja on raske kujutleda muusikat nautivat ja selle üle mõtlevat inimest vaenlasena.

KERRI KOTTA (KK): Muusika käsitlemine kommunikatsiooni-vahendina on kaunis algus sellele mõttevahetusele. Muusika võime toimida omamoodi keelena teeb selle väga oluliseks totalitaarsete režiimide jaoks. Muusika kaudu saab väljendada äärmiselt reljeefselt väga erinevaid ideid. See omadus teeb muusika võimalused diktatuuridele eriti atraktiivseks, nii et muusika loomist ja esitamist jälgitakse hoolega.

TS: Kui katsume levitada ilusaid mõtteid ideoloogilise surve tingimustes, siis tsensoril on lihtne keelata ja blokeerida nende sõnastus. Keelamine on aga märksa keerukam kui nende mõtete kajastust pakkuda mingil teisel moel, näiteks muusika kui mõneti tavatu kommunikatsioonikanali kaudu. Või mõne teise kauni kunsti vahenditega, kus sõnumi suunitlus või sisu ei pruugi olla üheselt mõistetav.

Kanada päritolu Ameerika sotsioloog Erving Goffman tegi rohkem kui poole sajandi eest selgeks, et ilma raamide ja konkreetse vormita kommunikatsiooni pole olemas.¹ Ta polnud kindlasti esimene, kes selle järelduseni jõudis, kuid tänu temale on see tunnetus saanud üldtunnustatud teadmiseks. Nii on mis tahes tekstisõnumil alati mingi raamistu ja struktuur. See peegeldab otseselt või kaudselt teatavaid definitsioone ja vähem või rohkem tõepäraseid eeldusi. Need definitsioonid ja eeldused võimaldavad teha sõnumi koherentseks, siduda ülejäänud maailmaga ja luua ning rõhutada tähendust. Isegi kui need ei kujunda otseselt sõnumi sisu, paigutavad nad sõnumi üldisemasse konteksti ja seovad tegelikkusega.

Kui kasutame võimu torkivate mõtete kommunikatsiooniks sõnu, on probleemid kiired tekkima juba sellest, et sõnade tähen-

¹Vt näiteks Erving Goffman. *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1974. Sotsioloogi, sotsiaalpsühholoogi ja kirjaniku Erving Goffmani (1922–1982) peetakse kõige mõjukamaks 20. sajandi Ameerika sotsioloogiks.

dus võib eri keskkondades olla täiesti erinev. Meie kultuuriruumis ja meile omaste riikide toimimises tähendab sõna *valimised*, et ühed kandideerivad mingile ametikohale ja teised, poliitikas suur osa ühiskonnast, kas valivad neid või ei vali. Aga on ka riike, lausa meie naabruses, kus valimised tähendab, et mõned võimukandjad valivad, millisel ametikohal nad jätkavad ja kui kaua. Kui sellist tähendusnihet katsuda edasi anda sõnade kaudu, võib tulemus olla soovitud risti vastupidine ja inimesed marru ajada. Kuidas võiks muusika sellises kontekstis toimida?

KK: Katsun selles kontekstis veidi selgust tuua Dmitri Šostakovitši (1906–1975) näitel. Venemaa ja Nõukogude Liidu 1920. aastate taustsüsteemis alustas ta avangardistliku heliloojana. Nõukogude Venemaa selle kümnendi muusika kandvaks jooneks oli eksperimenteerimine. Sellest muusikaajaloos lausa nimetus “kahekümnendad”. Hiljem aga Šostakovitši muusikastiil muutus. Küllap kõik kuulajad teavad ooperi *Mtsenski maakonna leedi Macbeth* lugu. Stalinile, tollasele hirmuvalitsejale, see ei meeldinud ja ooperit kritiseeriti kõvasti ajalehes *Pravda* (Tõde), mis oli Nõukogude Venemaa ja edaspidi kogu Nõukogude Liidu juhtiv ajaleht; selline väljaanne, mis määras, mis on õige ja mis vale.

Mõned muusikateadlased arvavad, et Stalin kirjutas selle kriitilise artikli ise. See ei ole väga tõenäoline, küll aga on üpris kindel, et selle inspireeris paljuskki see, mida Stalin ooperist arvas. Kindlasti teavad kuulajad, et 1930. aastatel, kurikuulsatel kõige karmima stalinliku terrori aastatel, oli kriitika ajalehes *Pravda* palju rohkem kui lihtsalt ebameeldiv lugemine. Sellel oli eksistentsiaalne tähendus. Kui juba *Pravda* võttis sind kritiseerida, siis näiteks töö kaotamine oli veel pisiasi selle kõrval, et sind võidi vangistada. Isegi surmanuhtlus ei olnud välistatud. Kui tahame tollast olukorda mõista nende vaatekohast, kes selles ajas ja riigis elasid, siis on hea teada, et kõik need olid tegelikud võimalused, mis inimestega ka sündisid.

Samal kümnendil ehk 1930. aastatel kinnistus sotsialistliku realismi kontseptsioon, mis pidi suunama Nõukogude kunstnike tööd ja väljendusviisi. Šostakovitš leidis end ootamatult üpris keerukas olukorras. Kindlasti tuli tal sellele kuidagi reageeri-

da. Nüüd teame, et mingis mõttes vastusena komponeeris ta oma viienda sümfoonia. See oli tema kui Nõukogude kunstniku vastus kriitikale.

Viies sümfoonia markeerib olulist stiilimuudatust Šostakovitši kui helilooja loometeel. Võib mõelda ja mõned arvavadki nii, et kui Šostakovitšit juba nõnda kritiseeriti, siis ta lihtsalt pidi kirjutama midagi, mis vastas sotsialistliku realismi reeglitele. Jah, nii ta mingis mõttes ka tegi — ja selle tulemusena peeti teda jälle üheks juhtivaks Nõukogude aja heliloojaks.

Aga siiski: kuidas ta seda tegi?

Enne sellele küsimusele vastamist on mõttekas heita pilk sellele, kuidas sünnib tähendus klassikalises Lääne instrumentaalmuusikas. Üks võimalus seda mittemuusikutele mõistetavas vormis väljendada on tõmmata rööpjooni sümfoonia kui teatava teekonna ja 18. sajandi valgustusajastust pärineva inimese kasvamise kontseptsiooni vahele. Klassikaline sümfoonia koosneb neljast osast. Esimene on üldiselt dramaatiline ja sisaldab mitmeid muusikalisi kontraste. Teine osa on aeglane, lüüriline. Sellele järgneb menuett või skertso ehk tantsuline osa. Tsükli lõpetab kiiretempoline finaal.

Muusikalises mõttes peegeldab sümfoonia esimene osa inimese teadvuse sündi (*homo agens*). Muusikaline areng kajastab arengujärku, mil vastsündinud inimene põrkub välise maailmaga. Maailmaga vastandumise kaudu saab inimene teadlikuks iseendast. See tähendab muu hulgas sündi teha selgeks oma suhe ümbritsevaga ja aru saada oma piiridest. Sellise keeruka tähenduste põimingu tõttu on sümfoonia esimene osa tavaliselt dramaatiline ja täis kontraste.

Järgmised osad on kergemad ja vähem dialektilised või kontrastsed. Teine osa on sageli justkui meditatsioon, mis peegeldab isiksust (*homo sapiens*). Olles kokku põrganud reaalsusega, inimene küsib: Mis see on? Kes mina olen? Mis on reaalsus, maailm? Kuidas peaksin sellesse suhtuma? Mis võimalused mul on? See aeglane osa on kui küsimuste võrk.

Järgnevat tantsulist osa käsitatakse sageli kui mängivat inimest (*homo ludens*). Pärast reaalsuse kogemist ja peegeldamist

hakkab inimene sellega eksperimenteerima ja katsub mõista, kuidas see toimib. Nõnda loob kolmas osa mingis mõttes objektiivse kujutluse maailmast — erinevalt teisest, mis on olemuslikult subjektiivne.

Lõpuks saabub finaali, sümfoonia viimane osa (*homo communis*). Selle tähendust võib sageli tõlgendada kui peegeldust inimesest, kes on omandanud hulga teadmisi, jõudnud enese tunnetamiseni ja toimib ühiskonna osana. Selline aktiivne lähenemine on äärmiselt oluline, sest 18. sajandi filosoofia arusaama järgi ei tähenda valgustusaeg ja valgustumine kindlasti maailmast eraldumist ega loobumist. Pärast algset kokkupõrget, seejärel peegeldamist ja eksperimenteerimist, mis on kõik teadmiste hankimise ja enesetunnetuse kasvu arengujärgud, tunnetabki inimene end isiksusena ning suudab ühiskonnas toimida kooskõllaliselt ja tõhusalt. Finaalis jõuab isiksuse areng kaugemale inimese tavapärastest raamidest ja kujuneb millegi märksa suurema osaks. Selliseid kujundeid peegeldavate 18. sajandi klassikaliste sümfooniade finaaliid on sageli optimistlikud ja rõõmsameelsed. Mured on saanud lahenduse, raamid ületatud ja asjaosalised on vabad.

Loomulikult on kirjeldatud mudelit 19. ja 20. sajandil palju kordi uuesti ja teistmoodi tõlgendatud. Seda tegi ka Dmitri Šostakovitš. Ta võttis selle klassikalise skeemi oma viiendas sümfooonias kasutusele teisiti kui varasemates sümfooniates, eriti teises ja kolmandas, kus ta ulatuslikult eksperimenteeris. Näiliselt on ainus suur erinevus klassikalisest mudelist teise ja kolmanda osa järjestuse ümberpööramine: tantsuline osa tuleb enne meditatiivset. Kuna ka sellisel sümfoonia ülesehitusel oli selleks ajaks juba pikk ajalugu, siis tajusid tema kaasaegsed viiendas sümfooonias pigem tagasipöördumist klassikaliste väärtuste juurde.

Selle sümfoonia kõige uuenduslikum rakurss peitub aga selles, kuidas Šostakovitš ehitas üles finaali. Dramaatilised dissonantsid olid lubatud esimeses osas isegi stalinismi ajastul, sest see osa pidigi kajastama võitlust. Konflikte võis ette tulla ka järgmises kahes osas, kuid sotsialistliku realismi esteetika järgi pidi finaali olema võidukas ja optimistlik.

Nii oli Šostakovitši jaoks tegelik küsimus pigem selles, kuidas väljendada muusikas midagi, mida sa ise tahad, teha seda klassikalise mudeli piires ja järgides sotsialistliku realismi kohustusliku esteetikat.

Šostakovitš valis selles pingeväljas liialdamise kui võimaliku retoorilise võtte. Kui sümfoonia peab lõppema optimistliku noodiga, mis siis ikka, saab ka nii. Aga ta tegi midagi ootamatut ja eriskummalist: võimendas optimismi nii, et see ei kujunenud mitte ainult naeruväärseks või hirmuäratavalt pompoosseks, vaid lausa õudustäratavaks. Ta venitas “juubelduse”, millega sümfoonia lõpeb, mitme minuti pikkuseks.

Psühholoogid ütlevad, et kui naeratada rohkem kui paari sekundi jagu, on naeratus tehtud, sest psühholoogiliselt ei tohiks see kauem kesta. Šostakovitš venitas muusikalise naeratuse terve minuti pikkuseks, lisades veel teise ja kolmandagi minuti, nii et naeratusest sai õudne grimass, milles kajastusid tollal kõikjal silmahakkavad stalinistliku propaganda naeratusnäod.

Viienda sümfoonia teine tähelepanuväärne iseärasus on selle tempo. Finaal algab sellele osale tavapärasest kiirest tempos, aga ühel hetkel tempo ootamatult raugab ning hakkab vaevaliselt rajama teed lõpplahenduse poole. See ei ole tavaline ja tekitab küsimuse: miks peab muusikaline hoog raugema õnneliku noodiga lõppevas sümfoonias?

Võimalik vastus on, et vormiliselt Šostakovitš küll järgis totalitaarse režiimi esteetilist paradigmat, aga komponeeris sümfoonia, mis kandis endas täiesti teistsugust sõnumit.

TS: Dmitri Šostakovitš oli tõepoolest äärmiselt kontrastne ja erakordne isiksus. Seda, mida ta lõi, tuleb kindlasti tõlgendada tingimustes, kus võidi karistada sellise sõnumi eest, mis ei olnud väljendatud ei sõnades, kujutavas kunstis ega esitluskunsti vahenditega, vaid luues muusikat. Selles kontekstis ütleb Kerri sõnum Šostakovitši kohta meile, kui keerukas on väljendada mingit spetsiifilist raamistikku või selle sisulisi sõnumeid muusika kaudu — ja samas, kui imeliselt tore on see, kui teised inimesed seda raamistikku mõistavad.

Raamistused, tähendusstruktuurid ja sisulised sõnumid on kaunites kunstides sageli peidetud. Muusikas on nende loomine, nagu kuulsime, eriti keerukas, ja eriti siis, kui tahta, et need kõnetaksid peale ekspertide ka laia üldsust. Muusikalised sõnumid toimivad tohutult teistmoodi kui tekstid või näiteks maalid. Matemaatikuna ütleksin, et need toimivad piiri ületaval moel. See ei ole interdistsiplinaarne ega multidistsiplinaarne nähtus. Muusika suudab ületada neid piire, mis lahutavad inimesi. Struktuuride ja sõnumite kudumine muusikasse sarnaneb sellega, kuidas matemaatika ja füüsika kirjeldavad maailma märkide ja valemite kaudu. Seda mõistis sügavalt Galileo Galilei, kes on kirjutanud, et Jumal sõnastas universumi matemaatika keeles. Mõistetavalt on mulle kui matemaatikule selline lähenemine südamelähedane.

Midagi sarnast sünnib siis, kui luuakse ja esitatakse muusikat, eriti instrumentaalmuusikat, millega ei kaasne mingeid sõnu. On lausa imeline, kui midagi sellist sünnib akordide, tonaalsuste või tempode valiku või järjestuste kaudu, teisisõnu, selliste struktuuride kaudu, millel ei tundu olevat mingit seost ühegi inimkeelega, kuid mis sellegipoolest kannavad endaga olulisi ja teistele mõistetavaid sõnumeid, kuigi neid ei väljendata sõnades.

Šostakovitši ja üldisemalt avangardistliku perioodi muusika kohta ütlevad paljud, et seda on ebamugav kuulata ja et see teeb närviliseks. See võis olla heliloojate tahtlik tegu ja tõenäoliselt oligi. Sellise muusika ilu ja sügavuse tajumine ei pruugi olla lihtne ja võib võtta aega, sarnaselt sellega, kuidas avaneb matemaatika ilu. Kuidas tunnetada ebamugavalt kõlava muusika ilu?

KK: Ka ebamugavalt kõlavas muusikas on palju ilu. Sellekohane esteetikaalne arutelu algas 19. sajandil. Varem pidi kunst olema ilus. "Ilu" oli üks kategooriaid, pigem taustsüsteem, mille suhtes iga kunstiteost mõõdeti ja hinnati. Selle põhimõtte rakendamine muutus keerukaks siis, kui mängu tuli Beethoveni muusika. Tema muusikas on paljud passaažid sellised, mille kohta ei saa öeda, et need on ilusad varasema klassikalise muusika mõttes. Meenu-tagem kas või mõnede Beethoveni teoste muusikalisi peateemasid. Need on sageli primitiivsuse lihtsad, kolmkõlakäigud üles ja alla. Beethoveni jaoks oli aga väärtuslik nende teemade edasi-

ne muutumise võime, mille kaudu teemade algne “kunstlikkus” ja isegi “koledus” muutus järsku tähendusrikkaks ehk ilusaks.

Siitpeale on arusaam sellest, mis on kunstis väärtuslik, kõvas-ti edasi arenenud. Nüüdisajal ei pea väärtuslik muusika või kunst olema ilus. See peab haarama ka neid imelisi tundeid, mida tekitab tavapäraste piiride ületamine. Selliste teoste loomine kujunes kunsti uueks proovikiviks. Hetke, mil seda vajadust tunnetati, võib pidada modernismi alguseks; sellise kunsti alguseks, mille olemuses on pidev piiride kompamine ja ületamine.

TS: Väljendi *piiride ületamine* üks sünonüüme on ka *paremad suhted* või *suurem sidusus*. Meie maailm muutub järjest tihedamalt seotuks. Seda kajastab globaalse küla metafoor. Nüüdisajal on raske ette kujutada, kuidas tõkestada mis tahes sorti informatsiooni voogu, olgu see kirjutatud või trükitud tekst, suuline kõne, video, muusika või isegi süvapettus (*deepfake*). Üldine arusaam on, et maailm oli enne elektrooniliste kommunikatsioonikanalite loomist teistsugune. Maailm oli palju lõdvemalt ühendatud enne ajalehtede ajastut ja märksa lõdvemalt seotud enne, kui meie ellu jõudis telefon. Tõsi küll, ka praegu leiduvad mõned infovoo mõttes eraldatud saared, nagu Põhja-Korea või Türgmenistan. Kuigi need on pigem anomaaliad nii ajas kui ka ruumis.

Ühenduste vältimise või keelamise üks olulisemaid põhjusi on soov, et eksisteeriks vaid üks õiguspärane mõtteviis. See on tegelik probleem, millega Šostakovitš vastamisi seisis. See oli tegelik probleem ühe kuuendiku jaoks kogu planeedist, ja seda pikka aega.

Soov, et eksisteeriks vaid üks õiguspärane mõtteviis, sõnastatakse tavaliselt kas suhtumise, retoorika või arvamusaluste tasemel. Kummaline, et see soov kasvab, kui sel lastakse kasvada, kiiresti kõikehõlmavaks; lausa meetodiks, mis ulatub üle kõikide inimtegevuse tahkude ning ei piirdu ajaloo ega poliitikaga, mida on suhteliselt lihtne teiste mõtteviiside eest varjendada. See püüab hõlmata ka kõiki kunstiliike: algul kirjandust, siis kohe teatrit, edasi filmikunsti ja mingi aja pärast ka muusikat. Sellise sooviga ja selle realiseerimisega kaasneva ideoloogilise survega hakkama saamine ja veel enam sellele vastu hakkamine on päris keerukas.

Šostakovitš valis kunstliku liialduse, rõõmu hüperboliseerimise tee, mis tegi loomulikust naeratusest tardunud grimassi.

KK: Täpselt, see on naerugrimass.

TS: Sellistes ühiskondades, nagu seda oli Nõukogude kord, oli peaaegu võimatu valitsevale mõtteviisile vastu hakata trükitud tekstide või teatrietenduste kaudu. Selliste tekstide leidmiseks korraldasid võimuorganid kodude läbiotsimisi; need konfiskeeriti ja üldiselt hävitati, sageli ka põletati, kuigi muul põhjusel kui raamatute põletamine Ray Bradbury düstooptias *451° Fahrenheiti*. Inimkonna õnneks realiseerus juba tollal mõte, et käsikirjad ei põle.² Siiski on võimalik nende levikut radikaalselt piirata. Sama lugu on teatri ja filmikunstiga. Kuigi võib ette valmistada ideoloogiliselt täiesti sobimatu lavastuse või vändata sellise filmi, ei saa seda kuigi kaua mängida või näidata nii, et see jääks võimudele märkamatuks. Palju keerulisem on teistele kaunitele kunstidele ja nende meistritele päitseid pähe panna.

Tagasisivaates on päris huvitav, kuidas kauneid kunste selles kontekstis rakendati. Õpetlik näide selle kohta on maailma arengust nn külma sõja ajal. See oli aeg, mil Jackson Pollock³ oli üks kuulsamaid kunstnikke. Ta ei maalinud selle sõna klassikalises tähenduses. Ta laotas lõuendi põrandale ja hakkas eri värve

²Narratiiv, et käsikirjad ei põle, oli Nõukogude ajal üldlevinud motiiv haritud ja edumeelsete Vene inimeste nn kõõgivistlustes. Mõeldi seda, et isegi käsikirjad, mis võimused äärmiselt tugevasti ärritasid, mida püüti süstemaatiliselt teisitimõttelejate kodudest leida ning mis siis kindlasti konfiskeeriti ja hävitati, tilkusid siiski läbi raudse eesriide ja avaldati Läänes. Tarmo Soomere oli oma Moskva-aastatel 1977–1984 osaline paljudes sellistes vestlustes. Väljend “käsikirjad ei põle” sai kuulsaks Mihhail Bulgakovi kirjade ja päeviku sissekannete valikkogu pealkirja osana (Julie A. E. Curtis (ed.), *Manuscripts Don't Burn. Mikhail Bulgakov — A Life in Letters and Diaries*. Overlook Press, 1991). See pole kaotanud aktuaalsust tänapäevani. Nii kandis sama pealkirja 2013. aastal Mohammad Rasoulofi (Iraan) film 1996. aastal tehtud ebaõnnestunud katsest tappa bussitais Iraani kirjanikke.

³Paul Jackson Pollock (1912–1956), Ameerika maalikunstnik, abstraktse ekspressionismi viljeleja.

sinna peale lärtsatama, pritsima või tilgutama, ise seal peal joostes.⁴ Pigem oli see performans ehk taideetendus, mitte maalimine nt Michelangelo mõttes. Maal ei pidanudki kujutama reaalsust või esitlema mingeid geomeetrilisi kujundeid, mis olid tol ajal samuti populaarsed.

Mingil kummalisel põhjusel kujunes seda laadi kunst oluliseks teguriks hoopis poliitikamaastikul. Tõenäoliselt ei mäleta kuigi paljud, et sellele suundumusele pani aluse Ameerika Ühendriikide president (1953–1961) Dwight Eisenhower 1950. aastatel. Ta soovitas senaator Nelson Rockefelleril kasutada kunsti Nõukogude propaganda tasakaalustamiseks. Muidugi tundub võimatuna, et abstraktne maalikunst võiks mängida mingit arvestatavat rolli (või isegi olla relvaks) poliitilise vastasseisu arengus. Tuletame meelde, et sellest ajast kulus veel 60 aastat, kuni Hiina hakkas süstemaatiliselt tarvitama pehmet jõudu poliitilise tegelikkuse nügimise osana.

Selle idee tagapõhi on siiski päris lihtne. Põhimõtteliselt on see samasugune, nagu Kerri sõnastas muusika rolli kohta. Nõukogude ühiskonnas oli muusika ja maalikunsti (aga tegelikult ka kõigi teiste kunstiliikide) ainus lubatud eksisteerimisvorm sotsialistlik realism. Sa tohtisid ainult nii oma kunsti teha. Kui tegid midagi teisiti, said karistada ja võisid isegi oma eluga riskida.

Asi polnud muusika või maalikunsti olemuses või tähenduses. Kõikehõlmav raamistus oli lihtne: oli vaid üks võimalik kunsti-teooria ja -praktika, olgu see kujutav kunst, kirjandus või muusika, mis tohtis Nõukogude Liidus Stalini ajal ametlikult eksisteerida. Kunsti loomiseks oli ainus võimalus kajastada ja turundada sotsialistliku korra ainsa lubatud tõlgenduse ideaale.

Kas siin võib peituda Šostakovitši ja tollase ühiskonnakorralduse konflikti juur? Kas võib siis öelda, et Šostakovitš lahendas selle erakordselt elegantselt oma viienda sümfoonia kaudu?

⁴Vt Jaak Kangilaski. Kuidas tuua lääne kunsti Nõukogude Liitu. — *Eesti Teaduste Akadeemia sõnas ja pildis 2020*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2021, lk 40–45, dea.digar.ee/article/JVesttasonas/2021/05/0/7.5.

KK: Võib-olla ta just seda tegigi. Aga asjalood olid veel keerulisemad. Küllap paljud kujutavad endale ette, mida sotsialistlik realism tähendas maalikunstis. Küllap oleme kõik selliseid maale näinud. Tuli järgida üpris eripäraseid, aga selgeid reegleid. Samal moel oli enam-vähem selge, mida see tähendas kirjanduses. Küll aga on väga raske öelda, mida see pidi tähendama muusikas, eriti instrumentaalmuusikas ja n-ö abstraktses muusikas.

Muusika ei ole reaalselt maailma otseselt peegeldav kunsti-liik. Isegi sõnadel *reaalsus* või *realistlik* puudub siin selge tähendus. Muusika on selles mõttes abstraktne kunst. Tõsi, ta võib olla konkreetne selles mõttes, milliseid emotsioone ta tekitab. Kuigi muusika võib esile kutsuda isegi väga tugevaid tundeid, ei saa tõlkida muusikat tavalisse keelde või tõmmata rööpjooni muusika tekitatud emotsioonide ja muul moel sündinud tunnete vahele. Pole võimalik öelda, et mingi konkreetne akord või harmoonia annab edasi õnnetunnet või kajastab mingit tegeliku elu sündmust. Selles mõttes ei saa muusikat tõlkida.

Siit põhimõtteline probleem: kuidas komponeerida nii, et tulemus vastaks sotsialistliku realismi ideaalidele? Selle ideoloogilise voolu mõte oli paljudele ja eriti heliloojatele päris ähmane. Vaatame korra veidi kaugemale tagasi. Sotsialistliku realismi eelkäijaks võib pidada 19. sajandil tärganud rahvuslikke koolkondi, milles mingis mõttes sõnastati esteetilised printsiibid, mis said hiljem aluseks ka muusikalisele sotsrealismile — rahvamuusika ühendamine kutselise kunstmuusikaga (helikunstiga). Konkreetset kirjutas muusikaline sotsrealism ette üsnagi lihtsa harmoonia kasutamise. Rahvamuusika eelistamine põhines omakorda arusaamal, et rahvamuusika on — erinevalt konkreetse inimese loomingust — üldiselt kollektiivne looming, ja konkreetsete inimeste looduse suhtuti tollal kahtlustavalt, individualism pidi taganema kollektivismi ees. Kuna instrumentaalmuusika on mõneti abstraktsem, siis eelistati sotsrealismis vokaalmuusikat.

Kirjeldatud ähmasus andis heliloojatele natuke hingamisruumi. Hea näide sellest on Šostakovitši sümfooniade tantsuline osa. Klassikaliste sümfooniade sellised osad on traditsiooniliselt optimismi väljendava karakteriga, vahel natuke üllatusliku arengukäiguga, aga enamasti probleemitud. Šostakovitši loomingus on nad

aga pigem kurja iseloomuga. Nõnda kasutas Šostakovitš klassikalisi elemente, aga mängis nendega moel, mis muundas muusikalised motiivid ja elemendid justkui karikatuurideks või maskideks; millekski selliseks, mis peegeldab reaalsust, aga eriskummalisel kombel ja nii, et see, mida peegeldatakse, ei ole reaalsus.

Selline retooriline mudel ei olnud muidugi päris uus. Šostakovitš võttis selle üle Gustav Mahlerilt, kes tõenäoliselt esimesena hakkas kasutama n-ö madalaid muusikažanre, nagu marsimuusika, oma sümfooniates kurjuse kajastamiseks. Nii toimis ka Šostakovitši-järgse heliloojate põlvkonna suurkuju Alfred Schnittke.⁵ Schnittket peetakse heliloojana väga paljude stiilide viljelejaks. Tema lähenemine ülal kirjeldatud aspektidele erineb aga samuti sellest, mida viljelesid ta kaasaegsed Läänes. Schnittke jaoks ei olnud see lihtsalt mäng või mitut eri ajal kujunenud stiili kombineeriv postmodernism. Pigem rakendas ta eri stiile, et distantseerida end ametliku esteetika reeglitest ja väljendada midagi, mida ei saanud teha ametlikes raamides. Nii on tema eripalgeline stiilide valik ning ka ekskursid muusika ajalukku pigem võimalus luua endale pelgupaik talumatu kaasaja eest.

TS: Väga täpne diagnoos. Katsuks ette kujutada elamist ja töötamist ühiskonnas, kus vaid üks arvamus on õige. See tähendab automaatselt, et iga teine mõtteviis, arvamus või looming on ideoloogiliselt ohtlik. Kui tahta seda olukorda muuta, tasub õppida sellest, kuidas toimis Šostakovitš. Mis ta alustuseks tegi, oli olemuselt lihtne: ta näitas inimestele, et alternatiivid on võimalikud. Neid alternatiive ei pea isegi rakendama. Piisab näitamisest, et teised võimalused on olemas. Juba selline tõestus, olemuselt meeleavaldus, on suur samm edasi. Tollane süsteem kartis paaniliselt selliseid asju, isegi kui need olid struktureeritud muusikana.

Siin peitub selle protsessi olemus, mille tulemusena õnnestus taastada Eesti iseseisvus. Nimelt õnnestus näidata, et tollasele totalitaarsele režiimile on olemas alternatiivid, ja seda õnnestus teha

⁵Alfred Schnittke (1934–1998), Vene/Nõukogude helilooja, üks enim esitatud ja salvestatud 20. sajandi teise poole klassikalise muusika autoreid.

nii, et seda ei saanud tõlgendada vägivalda, mässukatse ega revolutsioonina. See protsess toimus justkui sordiini all. Infovälja ei paisatud mitte niivõrd sõnad või üleskutsed, vaid hoopis teist laadi info, sõnumid, tunded või emotsioonid. Erinevalt Šostakoviči muusikast ei tajutud neid ebamugavana, vaid pigem klassikalises mõttes ilusa ja meeldivana.

Katsuks nüüd ette kujutada, kuidas sellisele infole reageerib ühiskond, mis on treenitud käima justkui noateral, ilma paremale või vasakule kaldumata. Sellisele ühiskonnale annab mis tahes ametlikust kanoonilisest seisukohast erinev info või tõlgendus, mida ei saa kuidagi alla suruda, väga olulise nüansi maailma mõistmiseks. Nimelt selle tajumise võime, et väljaspool pealesurutud raame on veel midagi olemas. See tunnetus viib loomulikult moel mõistliku soovini neist raamidest vabaneda. Nii juhtus Nõukogude Liidus ja nii on juhtunud ka mitmes teises maailmas osas, kus on püütud panna ühiskonda elama kitsastes ideoloogilistes raamides.

Siin on üks päriselt oluline detail: kui selliseid alternatiive esitletakse kunsti võimaluste kaudu ja mitte läbi autode põletamise või kaupluste lõhkumise, suureneb tõenäosus, et ka edasine areng on vägivaldatu. Vaatame tagasi kas või Eesti lähiajaloole. Eesti sõna otseses mõttes laulis end vabaks üle 30 aastat eest. Keegi ei saanud selles protsessis surma vägivalda läbi. 20. sajandil on teada väga vähe juhtumeid, mil riik või rahvas sai iseseisvaks ilma, et keegi oleks surma saanud. Norras sündis see sajandi algul, Maltal sajandi keskel ja Eestis sajandi lõpul.

See protsess, millest kõnelesime, on muidugi ülelihtsustatud skeem. Sellel on siiski mitu korduvat iseloomulikku joont. Kõik algab adekvaatse info pakkumisest sellises raamistikus, mis võiks kõnetada haritud, andekaid, tarku ja intelligentseid inimesi. Kui selliseid juhtub ühiskonnas olema palju, on alust arvata, et survestava süsteemi vastupanuvõime kahaneb kiiresti. Mikk Miki-ver on selle kohta elegantselt öelnud, et intelligentsus on inimese omadus vähem ruumi võtta. Kui inimene võtab vähem ruumi, on robustsel süsteemil teda raskem survestada ja raamidesse suruda. Siis jääb tema ümber rohkem ruumi, et mõelda sellisele tulevikule, mis oleks väärt seal elamist, ja selle poole püüelda.

Sinnapoole püüdemist ei ole üldse mitte alati tarvis ellu viia üleskutsetena. Need võivad ärgitada süsteemi vägivaldse vastuse — ja sageli nii juhtubki. Sest süsteemi haldurid ja vardjad on üldiselt samuti targad inimesed ja tajuvad kindlasti, mis sõnumid võivad repressiivset süsteemi ja seega ka nende heaolu õõnestada. Nii et selgekujulistele üleskutsetele vastab süsteem seda vältimatult ja vägivaldsemalt, mida repressiivsem ta on. Neid püüdlusi saab aga raamistada ja struktureerida teisiti. Targad inimesed leiavad ikka mõne ühise teema või koha, kus nende arusaamad kokku langevad. Muusika kontekstis käib see lihtsamalt, sest enamasti ei ole sõnumil selget ideoloogilist tähendust. Selles mõttes toimib muusika sõnum justkui täiesti teisel tasandil ja üldiselt ei vii otsese konfliktini.

KK: Muusika suudab tõepoolest pakkuda uut informatsiooni või demonstreerida, et asju saab teha teisiti, kui näevad ette ametlikud reeglid. Šostakovitši muusika on vaid üks näide paljudest. Tema valis iroonia või isegi sarkasmi tee, sest ilmselt ta tajus, et tollal ei olnud võimalik süsteemi olemust muuta. Nii mängis ta detailidega, et viia asi iroonilise karikatuurini.

Kui aeg läks edasi, tekkisid uued võimalused. Hea näide on siin Veljo Tormis, Eesti koorimuusika suurkuju. Sotsialistliku realismi kontseptsiooni järgi vääris rahvamuusika kasutamine igati heakskiitu. Kuigi Tormis kasutas oma loomingus rahvamuusikat väga palju, ei olnud ta kindlasti konformist, kes tegi seda, mida võimud soovisid.

Iva on selles, et kuigi rahvamuusika kasutamine oli soositud, tuli seda rakendada selles võtmes, mis oli tavapärane 19. sajandi rahvuslikele koolkondadele (mille esteetika oli omakorda aluseks muusikalisele sotsrealismile). Loomingusse lõimitud rahvamuusika pidi olema teose selline aspekt või nüanss, mis ei muuda muusika üldist stiili, esteetikat ega struktuuri, kuid teeb teose mõneti eksootilisemaks. Nõnda toimis Euroopas domineerinud Austria-Saksa instrumentaalmuusika stiil, mida esindasid sellised väljapaistvad heliloojad nagu Beethoven, Schubert, Schumann, Mendelssohn, Brahms või Bruckner. Teised rahvuslikud muusikakoolkonnad võtsid omaks sama lähenemise, mis oli tol-

lal üldlevinud. Nii lisasid nii Edward Grieg, Bedřich Smetana kui ka Antonín Dvořák oma muusikasse midagi nende rahvamuusikast, et tulemus eristuks tollal domineerinud Austria-Saksa muusika peavoolust. Tegemist ei olnud teistsuguse raamistuse või struktuuriga. Pigem lisati see kui kaunistus või nipsasjake, mingi eristav maitsenüanss. Sama loogika alusel kasutati rahvamuusikat Nõukogude ajal. Nii ilmusid sotsialistliku realismi ajajärgul loomingusse ka nn *pesni i pljaski*,⁶ mida retoorikas käsitati laenukena autentsest rahvakultuurist, mis aga enamasti seda ei olnud. Neis jupikestes ei olnud ei sügavust ega ajalugu.

Veljo Tormis lähenes rahvamuusikale põhimõtteliselt teisiti. Ta ei olnud irooniline; vastupidi, vägagi tõsine ja otsekohene. Tema käsituses ei olnud rahvalaul mingil juhul ääremärkus ega iluasi. Tema loomingus oli just rahvalaul see, millest moodustus teose fundamentaalne struktuur. Isegi see, kuidas autentset laulikut rahvalaulu esitasid või olid esitanud, rakendus tema teostes koorilaulu esitamise reeglites ja soovitustena, olgu see siis lauljate hingamine või hääletooni valik nende paljude nüansside seas, mida helilooja saab juhtida. Erinevalt n-ö komponeeritud lauludest, hingavad rahvalaulude esitajad parasjagu siis, kui vaja. Seevastu klassikalised laulud on eriti ilusad siis, kui esitajad hingavad täpselt ettenähtud kohas fraaside vahel. Tormise loomingus on sellest põhimõttest sageli teadlikult üle sõidetud.

Tormis asetas seega rahvalaulu oma muusikas juhtrolli, millele kõik muu oli allutatud. Nõnda kujunes ta automaatselt erinevaks tollasest muusikalooime peavoolust ja ka ametlikust esteetikast. Nii nagu Šostakovitš, tegi ka tema justkui seda, mida võim tahtis (nt kasutas palju rahvalaulu motiive), aga loomulikult said kõik aru, et sisuliselt oli midagi hoopis teisiti. Seejuures oli väga raske, peaaegu võimatu öelda, et midagi oleks valesti olnud. Tormise lähenemine rahvamuusikale oli tollal igati uuenduslik. Aga ta tegi oma tööd nii, et see oli kaugel sellest, mida võim soovis. Need olid tolle aja mängud, mis sageli olid äärmiselt tõsised ja isegi ohtlikud.

⁶Venekeelne fraas “laulud ja tantsud”, mis võisid, aga ei pruukinud tulla rahvamuusikast.

TS: Veljo Tormise loomingus on suur osa nii muusikal kui ka tekstidel. Koorimuusika on peaaegu mõeldamatu ilma tekstita. Tekstide rollist muusikas peaks rääkima palju tunde. Ideaalis toetavad tekst ja muusika teineteist, luues uue terviku. Teadlased kasutavad sageli kõrvuti pilte ja sõnu, lootuses, et kuulajad suudavad korraga näha ja kuulata. Enamik suudab. Enamgi veel, visuaalse külje ja hästi valitud sõnade koosmõju on sageli palju tugevam, kuulajate reaktsioon palju emotsionaalsem, ja nõnda esitatud asjad jäävad paremini meelde.

Filmikunst, eriti dokumentaalfilmid, lausa tugineb sellele, et eri meeltele timmitud info võimendub vaatajate teadvuses. Sobiv muusika võimendab veelgi filmi sõnumit, sageli vähendab mingi tõlgenduse võimalust ja suurendab teiste tunnete tugevust. Kuidaski see kõik töötab, ei tea vist keegi; mina kindlasti mitte. Tsensoori seisukohast on lihtne vajaduse korral muuta filmi sõnu või visuaalset sõnumit, aga muusika kohendamise vajadust ei pruugi olla võimalik üldse tajuda.

Vokaalteoste sõnad on sageli niisama olulised ja vahel isegi olulisemad kui muusika. Heiastuvad mitmed kaunid sõnad vanades keeltes, mis on kui palsam paljude kõrvadele, olgu need “Ave Maria, gratia plena, Dominus tecum” või “Stabat Mater Dolorosa”. Need tekstid — nagu tuhanded teisedki — kannavad äärmiselt tugevat sõnumit või tähendust. Muusika võib seda nii vähendada kui ka võimendada. Kui nendele tekstidele loodud teoseid esitati Nõukogude Liidus, ja seda juhtus päris sageli, siis lauldi algkeeles ja tekste ei tõlgitud. Esitajad muidugi uurisid, mida need tekstid endast kujutavad, ja tõenäoliselt ka teadsid nende tähendust. Väga vähesed kuulajad aga oskasid ladina, inglise, saksa või itaalia keelt. Mis tähendab, et nad sõnade tähendusest ja algsest sõnumist midagi ei mõistnud. Päris sageli juhtus ka, et Eesti heliloojate eestikeelsetele tekstidele loodud teoste puhul lauldi ikkagi hoopis ladina keeles. Nii juhtus näiteks Rudolf Tobiasi *Largo*’ga. See on inspireeritud (pigem isegi laenatud) Haydni muusikast. Selle eestikeelsed sõnad “Eks teie tea, et te Jumala tempel olete” püsivad ikka veel kuskil mu mälus peegeldusena lühikesest ajast poole sajandi eest, kui katsusin toetada kohaliku kiriku koori.

Kogemus, et tekst on enamasti muusikateose orgaaniline osa, viis 1970. aastatel lihtsale mõttele: tõlkida tekst ja jälgida seda muusikat kuulates. Pole vahet, kas see on Queeni “Bohemian Rhapsody”, Pink Floydi “Dark Side of the Moon”, ikooniline “Amazing Grace”, või “Ave Maria”. Kui tead, millest lauldakse, mõjub muusika hoopis teisiti.

Päris ootamatu oli, kui šokeeriv oli vahel mõni tekst.

Vokaalteoste sõnad on vist kogu maailma keeltes peaaegu alati sõbralikud või isegi ülendavad ja väga harva vaenulikud. Eriti kange on läbi sajandite kestnud iidsete tekstide sõnum. Küllap just nende mõttetiheduse, ilu ja sügavuse tõttu on nad vastu pidanud tuhandete aastate ja miljonite konkureerivate tekstide survele. Neis on väge, nagu Arvo Pärt on palju kordi rõhutanud. Isegi lihtsatel ja vahel üsna kohmakatel tõlgetel oli sageli äärmiselt tugev mõju. Seda oli tihti näha siis, kui mängisin kirikutes kauneid palu makilindilt või grammofooniplaadilt ja pakkusin sinna juurde nende üpris ebaprofessionaalselt paljundatud (kirjutusmasinal tipitud) originaalteksti ja paralleelset tõlget. Oli uskumatu, kui šokeeriv see mõju sageli oli. Mõju oli palju rohkem kui kahekordne. Tundus, et 1 + 1 annab kokku palju rohkem kui 2: vähemalt 4 või 8 või hoopis 16.

Arvo Pärdi keskuse kontekstis on paslik meenutada, et Arvo Pärdi Eestist lahkumise üks juurpõhjuseid oli, et ta ei saanud kasutada neid imeilusaid ja võimsaid iidseid tekste oma muusika tuumana. Paslik on ka meenutada, et Neeme Järvi Eestist lahkumise üks põhjuseid oli, et ta ei saanud koostada mängukava nii, nagu tema meelest oleks kuulajatele kõige parem olnud.

Kindlasti oli tol ajal sadu ja tuhandeid samalaadilisi konflikte, mis vähemalt mõneks ajaks tuli alla neelata. Kindlasti on selliseid konflikte ka praegu; seda eriti tundlike loomeisikute puhul. Kindlasti tahavad nad end kitsastest raamidest välja murda. Muutuste algus tundub aga alati olevat ühes ja samas kohas: tuleb leida vägivallatu, tark ja intelligentne viis selle edastamiseks, et muud võimalused, raamidest välja mõtlemine ja teistmoodi elu on võimalik. Demokraatlikus maailmas on selleks kõik võimalused olemas. Totalitaarsetes režiimides on see vahel väga keeruline. Aga

muusika aitab vahel ka siis, kui tundub, et üldse lootust ei ole. Ja kui õnnestub muusika sõnum siduda selle teksti vägeva sisuga, siis on käepärast üks kõige tugevamaid ja samas pehme jõu hoobasid maailma muutmiseks paremaks kohaks, kus elada.

KK: Vastab tõele. Meenutaksin ehk veel rohkem tuntud näidet. Cyrillus Kreek kirjutas oma *Reekviemi*, mis on esimene Eesti helilooja loodud reekviem, eestikeelsele tekstile. Kui seda esitati Nõukogude ajal, tõlgiti tekst tagasi ladina keelde. Seda tehti samal põhjusel: et teksti sisu ja algne sõnum ei jõuaks kuulajateni. Võim oli tol ajal vägagi teadlik, kui ohtlikud võivad olla sellised tekstid.

TS: Muusika ja teksti ühise jõu tähendus on mu meelest veel laiem. Kui ühiskonnale on peale surutud vaid üks õige ellusuhetumine, siis on lausa kriitilise tähtsusega pakkuda inimestele võimalust veenduda, et ka teisel pool, näiteks teisel pool raudset eesriiet, elavad inimesed, mitte deemonid. Näeme järjest enam, et teise mõtteviisiga inimesi, vaenlastest rääkimata, süstemaatiliselt demoniseeritakse. Kui tahame rahu või vähemalt mõistmist, kus kannu taga rahu seisab, peame alustama vastupidise protsessiga: liikumisega selle poole, et ka piiri taga elavad samasugused inimesed, kuigi nad võivad teisiti mõelda. Selles kontekstis võib aidata ka päris lihtsa tekstiga muusika sõnumi ühesugune mõistmine. See ei pea olema religioosne tekst. Ka igapäevaseid asju peegeldav luule annab edasi samu tundeid. Biitlite muusika vallutas sisuliselt kogu planeedi ja sõnad “Love me do” kõnetasid tohutult paljusid inimesi.

Nõukogude süsteemi klassikaline filosoofia ja selle standardne sõnum oli mingis mõttes äärmuslikult lihtne. Süsteemil oli viis vaenlast: kevad, suvi, sügis, talv ja rahvusvaheline imperialism. Esimese neljaga ei tasunud võidelda. Need tuli alistada. Süsteemi kollapsiks oli aga tarvis lõpetada rahvusvahelise imperialismi kannal, teisel pool raudset eesriiet elavate inimeste demoniseerimine. Isegi selle näitamine, et seal teisel pool on üsna samasugused inimesed, kel on suuresti samad rõõmud ja mured, on juba tugev sõnum. Selliste mõtete levitamine 1970. aastatel ei vii-

nud veel revolutsioonini, aga tegi oma töö, ennekoike silus ja silutas teed täpsema adekvaatse informatsiooni levimisele. Ja see on kõigi totalitaarsete režiimide kollapsi algus, kui selgub, et süsteemi pakutud lahendus ei olegi ainus, veel vähem parim.

Sõnum, mida kannab muusika ja selle sõnad, ei toimi tarastina. See on kui kivi uuristavate veetilkade töö, mis võtab aega. Sellist tüüpi sõnumid vajavad süvenemist ja mitmekordset läbimõttlemist. Aga nad osutavad vajadusele kohendada neid raame, milles mõeldakse, kategooriaid, mida kasutatakse, ja tähendusi, millest lähtutakse. Kaasaja maailmas loovad muusika sõnumid usaldust, ehitavad sidusust ja aitavad üksteist mõista.

KK: Julgen ainult lisada, et muusika eripära ja tugevus on, et see ise ei vaja tõlget. Kui muusika on loodud, võib igaüks seda kasutada enda vaatevinklist lähtudes.

TS: Parafraseerides Eesti Teaduste Akadeemia välisliikme Helmut Schwarzi sõnu: suurepärase muusika on üks viise, kuidas ehitada tulevikku, mis on väärt seal elamist.

KERRI KOTTA (1969) on lõpetanud Tallinna Konservatooriumi kompositsiooni erialal 1993, magistrikraad 1997 ja doktorikraad muusikateaduses 2004 (mõlemad Eesti Muusikaakadeemia). Tallinna Ülikooli muusikateoreetiliste ainete õppejõud 1994–2008, ühtlasi a-st 1998 Eesti Muusika- ja Teatriakadeemias, kus on olnud muusikaliste üldainete lektoraadi juhataja a-st 2004, dotsent a-st 2005 ja muusikateooria professor a-st 2015, muusikateaduse ja muusikakultuuri õppejuht.

TARMO SOOMERE (1957) on õppinud Tartu Riikliku Ülikooli matemaatikateaduskonnas matemaatikat 1974–1977 ja lõpetanud Moskva Riikliku Ülikooli mehaanika-matemaatikateaduskonna 1980, Moskva Okeanoloogia Instituudi okeanoloogia eriala aspirantuuris 1980–1983, sealsamas füüsika-matemaatikakandidaat 1984, matemaatikadoktor 1992 (Tartu Ülikool); Eesti Teaduste Akadeemia liige tehnikaja informaatikateaduste alal 2007, informaatika ja tehnikateaduste osakonna juhataja 2009–2014, akadeemia president 2014–2024, Euroopa

Akadeemia liige 2009, Läti Teaduste Akadeemia välisliige 2015, Leedu Teaduste Akadeemia välisliige 2019, James Cooki Ülikooli auprofessor 2010, Klaipėda Ülikooli audoktor 2018 ja külalisprofessor a-st 2012. Eesti NSV TA Termofüüsika ja Elektrofüüsika Instituudi Läänemere osakonna noorem- ja vanemteadur 1983–1990, Ökoloogia ja Mereuuringute Instituudi vanemteadur 1990–1992, Eesti Mereinstituudi merefüüsika osakonna vanemteadur 1992–2002, Alexander von Humboldti fondi stipendiaat Max Plancki nimelises Meteoroloogia Instituudis Hamburgis 1994–1997, Uppsala Ülikooli Visby stipendiaat 1999–2000, Tallinna Tehnikaülikooli (TTÜ) meresüsteemide instituudi vanemteadur, sektori juhataja ja asedirektor 2002–2004, küberneetika instituudi vanemteadur 2005–2008, ehitusteaduskonna mehaanikainstituudi hüdro- ja aeromehaanika õppetooli rannikutehnika professor 2005–2010, küberneetika instituudi juhtivteadur 2009–2019, lainetuse dünaamika labori juhataja a-st 2009, TTÜ täisprofessor tennuuris a-st 2019. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Solitonide kohtumine — õrn embus või vihane võitlus?” (2008, nr 10, lk 2287–2315) ja “Teaduste akadeemiate pikk tee heaks nõustajaks” (2018, nr 9, lk 1559–1581).

VÄIKE ABI SÕBER FÜÜSIKALE

Peep Miidla

Järgneva teksti avaldamine eesti keeles on taotluslik. Kirjutise kokkuvõtteks: füüsika kui teaduste kuningas on stagneerunud, progressi on aga tarvis. Üheks edasimineku võimaluseks võiks olla loobumine eeldustest, et matemaatilised mudelid kirjeldavad kogu universumi seaduspärasusi adekvaatselt ja matemaatika võib peegeldada universumi tegelikku struktuuri. Matemaatiliste mudelite rakendamist tuleks jätkata, aga põhjendatud viisil. Veel võiks asuda lahti mõtestama rakkude ja molekulide kommunikatsiooni. Tulevikus võiks selguda, kas nano- ja atotasandil toimivad suhtlusvormid mahuvad ka suurtesse keelemudelitesse. Ühtlasi poleks paha taasavastada eeter kui füüsikaliste väljade mõju- ja nanokommunikatsiooni sõnumite edastamise keskkond.

Füüsika, teadusharu, mis uurib looduse kõige üldisemaid omadusi,¹ on meile andnud meie praeguse tavaarusaama universumist, selle ehitusest, tekkimisest ja arenemisest. Selles mõttes on füüsika maailma looja ja tänu füüsikale märkame, et maailm on olemas, universum eksisteerib. Tänapäeva inimese maailmapildi osaks peetakse väga suure hulga tähtede, planeetide ja muude võimalike taevakehade olemasolu kosmoses. Tähed on koonduvad galaktikatesse, need omakorda rühmadesse, parvedesse ja superparvedesse. Planeedid on küllalt suure massiga taevakehad, mis tiirlevad ümber mõne tähe ega tooda termotuumasünteesi abil energiat. Osa neist on Maa-sarnased “kiviplaneedid”, mis koosnevad põhiliselt mineraalidest. Vähemalt ühel sellisel planeedil arenes elu, kuni omandas teadvuse, mis nüüd imestab, “Kust ma tulin?” või “Miks ma siin olen?”. Meile on õpetatud, et kõik asjad

¹Vt <https://et.wikipedia.org/wiki/Füüsika>. Kõiki viitamata tähendusi võib uurida Vikipeediast, sealsest täpsusest piisab.

koosnevad paljudest väiksematest osakestest — molekulidest ja aatomeist. Elu tähtsaimad vormid on organismid, mille põhitunnusteks on ainevahetus ja paljunemine ning lisatunnusteks puhkamine, suhtlemine ja enese korrastamine. Looduse krooniks on *Homo sapiens*, seda juba poolteistsada aastatuhandet.

Viimase sadakonna aasta vältel on sõnastatud hulk füüsika-teooriaid, mis peaksid täpsustama meie maailmapilti ja arusaamu universumist: eri- ja üldrelatiivsusteooria, kvantmehaanika, jõude vahendavate väljade teooriad, osakesteteooria standardmudel, Suure Paugu teooria, tumeaine kontseptsioon, Higgsi bosoni teooria jpt. Tuhandete füüsikute uuringud ja avastused on käsitlenud materiaa põhistruktuure, tekkimist ja arengut. On jõutud järeldusele, et kõik universumis leiduv on valmistatud paarikümnest ehitusplokist, mida nimetatakse põhiosakesteks ja mida juhivad neli fundamentaalset jõudu. Meie praegune arusaam sellest, kuidas need osakesed ja kolm jõudu neljast on üksteisega seotud, fikseeriti osakestefüüsika standardmudelisse 1970. aastate alguses. See on selgitanud paljusid katsetulemusi, ennustanud mitmeid nähtusi ja uurijaid sellega rahustanud. Aja jooksul on standardmudel kujunenud juhtivaks füüsikateooriaks.² Edu varjutab asjaolu, et standardmudelisse pole suudetud mahutada kõiki teadmisi universumi kohta, näiteks on sellest välja jäänud gravitatsioon. Ei ole õnnestunud sõnastada üldisemat teooriat, millest füüsikud on palju rääkinud. Kõigele lisaks on nüüdisaegses füüsikas lahendamata probleeme, mis seavad kahtluse alla meie arusaama looduseadustest. Neid on nii tervikuna kui ka osade kaupa püütud kord tõendada, kord ümber lükata, kuid lahtisi otsi on palju ja tundub, et kehtivate diskursuste ja meetoditega neid kokku tõmmata ei saagi, tuleb leida uusi võimalusi edasiminekuks.

Stagnatsiooni peamiseks põhjuseks on see, et füüsika on muutunud, füüsikute lähenemisviisid oma ainesele aga mitte. Füüsika arenedes on selle aluseid üha raskem katseliselt uurida. Tehnika areng ei ole suutnud eksperimentide mahtu ja kulusid koomale tõmmata, näeme tuhandete inimeste koostööd, kes kasutavad

²<https://home.cern/science/physics/standard-model>.

kalleid seadmeid, kuid erilisi edusamme teooriates pole, on vaid kinnitused tuntud arusaamade paikapidavuse kohta.

Püüan loetleda probleeme, mida ei ole suudetud lahendada. Füüsikas uuritakse mitme jõuvälja käitumist: gravitatsiooniväli, elektriväli, magnetväli jt. Jõuväli on füüsikaline väli, milles asuvale osakesele mõjub igas punktis mittekontaktne kindla suuruse ja suunaga jõud. Pole selge, kuidas vaadeldava välja jõud kanduvad edasi nende n-ö haardeulatuses olevatele osakestele ja kuidas tekib tagasiside. See tähendab näiteks, et tahke keha koostisse kuuluvate aineosakeste vahel mõjuva seosejõu puhul pole selge, mis paneb Newtoni III seaduses postuleeritud vastumõju avaldama osakese, millele mõju avaldatakse. Me ei tea, milles on elektri olemus, kuigi oskame seda toota, edasi toimetada ja kasutada. Pole selge, kuidas elektromotoorne jõud kandub üle laengukandjale. Lüngad teadmistes elektri kohta võivad takistada elektritootmise arengut. Me ei tunne gravitatsiooni olemust ega oska selgitada, miks gravitatsioon mõjub kõikidele materiaalsele kehadele nende ainelisest koostisest olenemata, samal ajal kui elektromagnetiline väli on üpriski valiv: näiteks nn dielektrikutele³ mõjub see teisiti kui elektrijuhtidele. Mitmes seni tunnustatud faktis on hakatud kahtlema: valguse kiirus kui suurim võimalik kiirus, kosmoloogiline konstant, Hubble'i konstant, tumeaine olemus, tumeenergia olemus, kvantgravitatsioon, materia ja antimateria asümmeetria, fundamentaalsete vastastikmõjude hierarhia, aja olemus, musta augu olemus, vaatleja ja mõõtmise mõju kvantmehaanikas, Higgsi boson jne. Kõigist vaidlustest ülevaate andmine käib ühele inimesele kaugelt üle jõu, on ju tulemused tekkinud sajandi vältel tuhandete teadlaste ja suurte teadusasutuste töö tulemusena.

Kuidas on sellise olukorrani jõutud? Umbes sada aastat tagasi, 20. sajandi alguses olid küsimused universumi ehitusest ja struktuurist väga aktuaalsed. Populaarsus oli muu hulgas seotud ka matemaatika alustes äsja puhkenud kriisiga, vaidlustega selle üle, kuidas käsitleda matemaatikale iseloomulikke abstrakt-

³Dielektrik on väga suure eritakistusega, s.t väga halvasti elektrit juhtiv aine. *Toim.*

sioone, nagu aksioomid, hulgad ja hulgateooria, lõpmatuse mõiste ja kontiinum, matemaatiline loogika ja selle modifikatsioonid, ning kuidas seostada neid geomeetria aksiomaatikaga. Eriarvamusi võimendas vastuolu matemaatikas loomuliku kontiinumini ning materiaalsete objektide, sealhulgas väljade materiaalsuse ja põhimõttelise diskreetsuse vahel. Terav oli olukord elektromagnetilise välja, iseäranis valguse olemuse selgitamisel. Eelnenud sajanditel oli pääsu pakkunud eetri ehk nn luminofoorse eetri kontseptsioon. Eetrit kujutati läbipaistva liikumatu materiaalse keskkonnana, mis toimib väljade, eeskätt elektromagnetilise välja ja valguse kandjana. Teatud kindlusega võib väita, et eetrit kujutati materiaalse kontiinumina, aga eetri ehituse üksikasjalikud kirjeldused puuduvad. Ei Newton ega Maxwell eitanud eetri olemasolu, kuid Einstein ei pidanud selle rakendamist füüsikas enam oluliseks ja võttis eelduseks füüsikalise vaakumi — täiesti tühja ruumi olemasolu, kus eetril pole enam kohta. Vaakumi olemasolu võimaldas hiljem arendada paisuva universumi kontseptsiooni, samal ajal kui eetripõhine lähenemine oleks nõudnud materria juurdevoolu selgitamist paisumisel, ning aastast 1905 pärit arusaamade kohaselt ei vajanud valgus levimiseks enam mingit keskkonda.

On keeruline öelda, kas renessansist alates on toimunud füüsika matematiseerumine või matemaatika füsikaliseerumine. 20. sajandi algusest on asjad veel segasemad: toimus matemaatika tormiline areng, revideeriti näiteks Eukleidese geomeetria aksiomaatikat, matemaatika alused, täpsemalt hulgateooria, viidi üle aksiomaatilisele alusele,⁴ võeti kasutusele funktsionaalne Hilberti ruum, milles ortogonaalsus — väga vajalik laineliste protsesside modelleerimisel — väljendub käepäraselt skalaarkorrutise abil, jne. Matemaatikute ja füüsikute tihedas koostöös asendati füüsikalised realiteedid matemaatiliste abstraktsioonide ja sümbolitega, mida sageli peetakse reaalsete objektidega või nende tegelike suhetega samaväärseks. Protsessi algatajaks võime pidada Albert Einsteinini, kes oli vaieldamatult geniaalne mõtleja ja sisu-

⁴https://artofproblemsolving.com/wiki/index.php?title=Zermelo-Fraenkel_Axioms.

liselt külmutas füüsika arengusuuna sajaks aastaks. Selles ei ole süüdlasi, kõik Einsteini järgijad uurisid väga huvitavaid teemasid, püüdes oma abstraktseid, teoreetilisi uurimistulemusi sobivate eksperimentidega ka tõestada, mis siiski kõigil juhtudel ei õnnestunud; peaausjalikult uurisid nad järjest komplitseeritumaid matemaatilisi mudeleid. Kindlasti ei saa öelda, et Nobeli preemiaid oleks valede asjade eest antud või inimesi teenimatult professoriteks valitud. Teooriakoolkonnad on aina arenenud, jätkates eelkäijate tööd. “Saavutasin edu, sest seisin hiiglaste õlgadel” on tuntud tsitaat, aga unustatakse, et hiiglaste õlgadel seistes ei pruugi neist kaugemale näha, eriti kui nendega samas suunas vaadata. Läbi on uuritud väga suur osa universumist, kuid tuleks selgusele jõuda, millised tulemused käivad meie oma universumi kohta, millised hüpoteetiliste universumite kohta ja milliseid tuleks täpsustada.

Matemaatika objektide tõlgendamine tegelikkuses ei ole triviaalne, esmalt täpsustame mõtlemise aluseid. Paneme tähele, et “mina” on olemas. Meid, seda “mina”, ümbritseb väga palju objekte — esemeid, olukordi, liikumisi jne, millest normaalne “mina” selgesti eristub. Teistest eristumise, identifitseerumise kandjaks ja juhtijaks on inimese tunnetus. Tunnetuse mõiste on käsitatav selle komponentide loetelu abil: aisting, taju, mõtlemine, keel, mälu, kujutlus, tähelepanu, õppimine; võib-olla veel midagi. Igäühe tunnetust kannab ilmsel viisil tema keha, “mina” kodu. Kas ja kuidas asetub tunnetusse elusolendite atribuut vaim, on selgitamata ja ehk isegi küsimata. Täpsed seletused ja määratlused ei olegi olulised, tähtis on aktsepteerida, et tunnetuse kaudu toimub inimese kommunikatsioon maailmaga ja iseendaga ning et vaim on inimese omadus. Tunnetuse kaudu saab vaim teada teistest universumi osalistest, selle objektidest. Jada *aisting* → *taju* on tööriist vahetu kaemuse saamiseks, tunnetuse teised komponendid on samuti kogu aeg hõivatud.

Inimese mõtlemine, dialoog iseendaga, toimub mudelite abil. Mudel on tunnetatava objekti analoog, mis tunnetusprotsessis se-

da objekti asendab.⁵ Näiteks, kui vaatate mõnd puud maastikul, tekib teil tunnetuses engramm — mälujäl, mis selle puu teile kaasa annab. Hiljem saate mõttes selle puu juurde tagasi tulla, meenutada tolle hetke emotsioone jne, kuid avastate, et mudel, mille omandasite, ei kirjelda objekti täielikult. Puudu on palju — lehtede arv, juurestiku konfiguratsioon, vedelike liikumine kapillaarides jne. Ometi on teil sellest mälujäljest, puu mudelist küllalt, et läbi elada vaatlushetke; olete objekti asendusega rahul. Oluline on asjaolu, et mudel tunnetuses asendab tegelikku objekti. See ei pea olema täpne ja enamasti ei saagi seda olla — ka selle asjaolu mõistmine on tähtis. Tegevust, kus objekt asendatakse mudeliga tahtlikult, meelega, nimetatakse modelleerimiseks, samuti kunstiks. Üks tõhusamaid modelleerimise vorme on matemaatiline modelleerimine, mille käigus tegelik olukord asendatakse matemaatilise mudeliga.

Me teame, et meie taju annab meile ligipääsu vaid väikesele osale reaalsusest. Raadiolainetele, infrapunakiirgusele ja röntgenikiirgusele reageerivad teleskoobid on tohutult avardanud meie vaadet universumile, teiselt poolt on elektronmikroskoobid, röntgenikiirgus ja muud loodusdetailide vaatlemise vahendid avanud meile rikkaliku nanomaailma. Järgneva raamistamiseks jagame kõik universumi objektid — asjad, olendid, protsessid, nähtused jne — kolmeks: materiaalsed objektid, vaimsed objektid ja tundmatud objektid ehk need, mida tunnetaja ei oska liigitada ei materiaalseks ega vaimseks. Sellise jaotuse otstarbekuse kohta annab kindluse tõsiasi, et on teada igasse klassi kuuluvaid asju. Linda kivi võiks üsna kindlalt olla materiaalne objekt, kolmnurk vaimne ja Suur Vanker selline, mida ei saa ühemõtteliselt kummakski arvata. Kolmnurga definitsiooni mäletatakse koolipäevilt ja mõistetakse hästi, et materiaalsest universumist pole ühtki neist avastatud; olen seda korduvalt kontrollinud. Suur Vanker on paljudele lihtsalt valgustäppide kogum öötaevas, mitte suurte taevakehade hulk kuskil kauguses. Kuna leidub näide igast objektide klassist, on lootust neid ka rohkem avastada. Konkreetne jaotus

⁵Juri Lotman. *Kultuurisemiootika: tekst — kirjandus — kultuur*. Tallinn: Olion, 1990.

oleneb vaatelejast ehk teisisõnu, on subjektiivne. Selline klassifikatsioon võib tunduda harjumatu vaimsete objektide arvamise tõttu tegelike sekka; ometi on vaimu mõiste levinud paljudes kultuurides, religioonides ja vaimsetes õpetustes, kuigi vaimu ja vaimsete objektide asukoht, näiteks inimeses, on endiselt pigem sümboolne kui füüsiline. Võib öelda, et ortodoksne teadus, füüsika kaasa arvatud, pole vaimule väarikat kohta universumis veel leidnud.

Kui inimesed on objekti defineerinud ehk selle olemasolus kokku leppinud, võib seda pidada vaimseks, võib-olla ka tundmatuks objektiks. Definitsiooni järgi on kolmnurk kujund, mille moodustavad kolmnurga tippe ühendavad sirglõigud. Neid sirglõike nimetatakse kolmnurga külgedeks. Selliselt defineeritud objekti määravad kuus elementi: kolm tippu ja kolm külge. Ühelgi neist pole vastet materiaalses maailmas, ometi oleks ebaõige nimetada kolmnurka mitteeksisteerivaks, sest inimese tunnetuses on see selgesti ja ühemõtteliselt olemas. Nii on põhjendatud kolmnurga nimetamine vaimseks objektiks. Sama lugu on kõigi matemaatiliste objektidega alates arvudest. Ükski rändaja pole leidnud arvu kolm, ikka ainult kolm puud, kolm kuningat või kolm planeeti. Et kasutada sõna “kolm” õigesti, on tarvis inimese tunnetust ning äratundmisele eelnevat õppimist ja õpetamist. Korrutustabel eesti keeles tuleb lihtsalt pähe õppida, sest mõistet “kolm” ja selle kasutusreeglit õppimiseta kusagilt “laest” leida pole võimalik. Arvud ja arvuvallad defineeritakse matemaatikas rangelt, aga seda ei pea kõik inimesed selgeks saama. Tautoloogiliselt võib öelda, et arv 3 defineeritakse kui kõigi kolmeelemendiliste hulkade ühine omadus, kuid lapsi pole mõtet selliste asjadega kiusata. Materiaalsete objektide täielik tunnetamine, nendest täieliku mudeli valdamine ei ole võimalik. Näiteks pole võimalik, et mudelis, mis inimese tunnetuses vaadeldavat materiaalselt objekti asendab, oleksid kajastatud kõikide selle objekti koosseisu kuuluvate elementaarosakeste täielikud kirjeldused. Tõenäoliselt jääb selles mudelis puudu veel terve hulk tegeliku objekti parameetreid kas või juba sellepärast, et mateeria kõiki võimalikke omadusi me ei tunne.

Vaatame võrduse (=) kasutamist tegelikkuse peegeldamisel. Võrdus on oluline matemaatiline abstraktsioon, vaimne asi. Võrdusmärk kahe avaldise vahel näitab, et tegemist on sama matemaatilise objektiga. Igapäevaelus on sagedasti kasutusel “võrdsus”, mille tähendus on teistsugune. Üks matemaatika põhimõisteid ja -objekte on hulk, mis defineeritakse kui (selle) hulga elementide kogum, mida saab vaadelda ühe tervikuna. Hulki võib põhimõtteliselt moodustada mis tahes objektidest, kuid hulga elemendid peavad olema üksteisest eristatavad ja iga objekti puhul peab olema võimalik üheselt otsustada, kas see kuulub elemendina vaadeldavasse hulka või mitte. Vaatleme kahte hulka, A ja B . Olgu nende hulkade elementide a ja b võrdumise kriteeriumid ja tunnused fikseeritud, s.t peab olema võimalik üheselt otsustada, kas $a = b$ või mitte; sel juhul ka $b = a$ või mitte. Kui hulga A iga elemendi a kohta leidub element b hulgast B , nii et $a = b$, ja hulga B iga elemendi b kohta leidub element a hulgast A , nii et $b = a$, siis ütleme, et hulgad A ja B on võrdsed, ning märgime: $A = B$. Lühemalt: kaks hulka on võrdsed parajasti siis, kui mõlemasse kuuluvad täpselt ühed ja samad elemendid. Õeldu fikseerib kahe matemaatilise objekti, kahe vaimse objekti võrdumise võimalikkuse. Samas ei ole selge, mida tähendaks võrdusmärk kahe materiaalse objekti vahel. Seepärast oleks parem, kui kahe materiaalse objekti võrdumise konstateerimisest hoiduksime.

Võrdust kasutatakse sageli mitmesuguste valemite kirjapanekuks. Need võimaldavad kindlaksmääratud andmete põhjal rehkendada vajaliku suuruse väärtuse ning palju muudki. Näiteks, kui on teada risküliku servade pikkused m ja k , saab valemi $S = m \times k$ abil leida risküliku kui matemaatilise objekti pindala S . Alati ei pruugi valem autori mõtet edasi anda täpselt. Näiteks Newton sõnastas oma teise seaduse traktaadis *Philosophiae naturalis principia mathematica* (Loodusfilosoofia matemaatilised printsiibid) nii:

*Mutationem motus proportionalem esse vi motrici impressae, et fieri secundum lineam rectam qua vis illa imprimitur.*⁶

⁶Liikumise muutus on võrdeline avaldatud liikumapaneva jõuga ja toimub piki sirgjoont, mida mööda see jõud mõjub. Vt www.

On teada nii mõnedki seletused selle kohta, kuidas jõudis loengutesse ja õpikutesse selgitava teksti asemel valem $F = m \times a$; me ei tea, kas Newton ise oleks sellega rahul olnud. Newtoni II seaduse formuleeringut valemi kujul on rakendatud füüsikas julgesti mitme teise seaduspärasuse tuletamisel. Loodetavasti ei ole seeläbi jõutud ülemääraste lihtsustusteni ega ole kaduma läinud loodusnähtuste põhimõtteliselt mittepunktuaalne käitumine, mida matemaatiline rangus võib kaotsiminekuks lihvida. Kui vormelit $F = m \times a$ kasutada arvuliste väärtuste võrdlemiseks, siis, nagu öeldakse, pole hullu, kui aga uute seaduspärasuste tuletamisel, siis tuleks ettevaatlik olla.

Teoreetilise füüsika peamised töövahendid on võrrandid — võrdused, kus esinevad tundmatute suurustena käsitatavad muutujad ehk otsitavad. Uuriiaid huvitavad peamiselt nende võrrandite lahendid ehk suurused, mille lisamisel võrrandisse tundmatu(te) asemele muutuvad need võrrandid samasusteks. Samasused on sellised võrdused, mille kehtivus on kõigile ilmne. Tävaliselt jõutakse samasusteni arvude vahel, levinud on tulemus $0 = 0$. Keerukamate samasuste korral võib kasutada kolmekordset võrdusmärki. Näiteks $\sin^2 x + \cos^2 x \equiv 1$ tähendab, et $\sin^2 x + \cos^2 x = 1$ iga $x \in \mathbb{R}$ ehk iga reaalarvu x korral. Kuna füüsika objektid on reaalselt eksisteerivad materiaalsed objektid, peab nende nimetamisel mingite võrrandite lahendeiks olema selge, mida võrranditesse nende objektide asemel lisatakse ja mida tähendavad samasused, kui need asendused on tehtud. Võrdusmärgi asetamine materiaalsete objektide vahele on esimene komistuskivi matemaatika rakendamisel füüsika teenistusse. Kvantfüüsika on ilmselgelt matemaatiline ja seetõttu reaalsusega raskesti ühildatav. Kvantfüüsika olemuse tõttu on visualiseerimine ja klassikaline intuitsioon sellega raskesti kokkusobitatavad, kuigi matemaatikas on visualiseerimine väga levinud vahend tulemuste selgitamisel.

Einstein võttis omaks järgmised eeldused: universum on homogeenne ja isotroopne, s.t vaatlustulemused ei sõltu vaatle-

ja asukohast ega vaatlemise suunast; kõik füüsikaseadused on samad ega sõltu vaatleja liikumisest; valguse kiirus vaakumis on ühesugune kõikides inertsiaalsetes taustsüsteemides ega sõltu valgusallika või vaatleja liikumiskiirusest; geomeetria, täpsemalt mitteeuclidilise geomeetria abil saab kirjeldada ruumi ja aja struktuuri; rakenduse leidis Riemanni geomeetria ehk elliptiline geomeetria, kus kaks ühel tasandil asuvat sirget alati lõikuvad; ruum ja aeg ei ole teineteisest eraldiseisvad, sõltumatud, vaid moodustavad neljamõõtmelise kontinuumi, mida nimetatakse aegruumiks; reaalsus eksisteerib vaatlusest sõltumatult; füüsikaline vaakum on olemas, muutused levivad selles lõpliku kiirusega ja vaakumi omadused muutuvad pideva protsessina, mitte hüppeliselt; olukorra vaakumis määravad täielikult võrrandid ja rajatimgimused ehk matemaatilised mudelid ning seda kogu universumis. Füüsika võis sattuda segadusse, kui neil eeldustel asendati materiaalne universum matemaatiliste abstraktsioonidega, matemaatiliste mudelitega, mis olid sageli tuletatud eelmistest, mitte tegelikkusele tuginedes. Kõiki seisukohti tuleb kontrollida, tegelikkusega võrrelda ja õige mudel fikseerida.

Liikumaks edasi füüsika ees seisvate lahendamata probleemidega, võime valida mitme võimaluse vahel. Jätkata tuleks matemaatiliste mudelite konstrueerimist, et asendada nendega vaadeldavaid reaalseid olukordi ja teha nende olukordade kohta järeldusi, kuid seejuures tuleb kinni pidada matemaatilise modelleerimise klassikalistest reeglitest. Need on järgmised: reaalsuse komponentide formaliseerimine ja jagamine juhitavateks muutujateks, varieeruvateks parameetriteks ning süsteemi konstantideks; muutujatevaheliste seoste formaliseerimine; mudeli väljundparameetrite fikseerimine ja tõlgendusvõimaluste jälgimine. Üldjuhul ei ole võimalik puhtalt teooriast järeldada mudelisse kuuluvate konstantide ja parameetrite arvulisi väärtusi, mistõttu vajalikuks osutub kalibreerimine. “Vanaaegne” füüsika on tihti kasutanud võimalust tuletada uusi matemaatilisi mudeleid juba tuntutest, need võivad aga osutuda lihtsustusteks ja tulemused seetõttu ebaadekvaatseks.

Toon näite modelleerija suva lubamise kohta matemaatiliste mudelite rakendamisel. Tegemist on tuntud anekdoodi edasiaren-

dusega. Jutt käib sellest, kuidas seersant selgitab lihtsõduritele koolituse käigus vesiniku aatomi ehitust.

“Keskel on aatomi tuum, ümmargune pall, ja selle ümber tiirleb elektron.”

Üks sõdur ei saa aru: “Aga mis on tuuma ja elektroni vahel?”

Vastus: “Õhk, loomulikult.”⁷

Sõdur jääb kahtlema ja läheb füüsiku juurde. Selgitab oma küsimust, füüsik vastab:

“Seersant ei tunne asja, pole õppinud. Tegelikult ei ole seal midagi, ruum on täiesti tühi.”

Sõdur jääb endiselt kahtlema ja läheb matemaatiku juurde. Selgitab oma küsimust, matemaatik vastab:

“Seersant on ebatäpne, kuid ka füüsik ei saa asjast tegelikult aru. Vaatleme kolme kera: esimene on see, mille moodustab aatomi tuum (selle diameeter olgu 10^{-15} meetrit); teine see, mille moodustab elektronkate (selle diameeter olgu 10^{-10} meetrit); ja kolmas see, mis mahutab kogu teadaoleva õhu, meile eluks vajaliku gaaside segu (selle diameeter olgu 10^8 meetrit ja see sisaldagu ka kaht esimest kera, sõdurit jt tegelasi). Need kolm kera määravad kaks õõneskera: üks õõneskera, olgu see A , tekib siis, kui lõigata teisest kerast välja esimene, ja teine, õõneskera B , siis, kui lõigata kolmandast välja teine. Hulgas A ja B on tõkestatud, sidusad ja lõplikumõõtmelised ning nende vahel saab konstrueerida isomorfismi, väga heade matemaatiliste omadustega üksühese teisenduse. Matemaatilise modelleerimise seisukohalt pole vahet, kas õhk paikneb tegelikult hulgas A või hulgas B .”

Max Planck, kvantteooria rajaja ning üks 20. sajandi tähtsaid füüsikuid, on väidetavalt öelnud:

Kogu materia tekib ja püsib ainult jõu mõjul, mis paneb aatomiosakesed liikuma ja hoiab neid koos universumi pisima päikesüsteemina. Kuna kogu universumis pole ei arukat ega igavest

⁷See oli anekdoodi puänt ja ühtlasi lõpp.

jõudu [---], peame eeldama, et selle jõu taga on teadlik ja arukas vaim.⁸

Maailmavaadet, mille kohaselt universum on info- ehk sõnumitehnoloogiliste protsesside kogum, kus iga osaleja ajab oma asja, võime nimetada infismiks. Plancki mõtteavaldus annab alust arvata, et universumis toimub väga erineva kodeeringuga sõnumite vahetus — teadete genereerimine, avalikuks tegemine ja vastuvõtmine. Enamik objekte universumis tegutseb põhimõtteliselt iseseisvalt, kuigi seotuna, suhetes paljude muude objektidega. Universumis eduka toimetamise eelduseks võib pidada kohanemist teiste objektidega ja sel eesmärgil vastastikust kommunikatsiooni. Universumi uurimise jätkuks võiks olla kommunikatsiooni uurimine universumis leiduvate objektide, iseäranis väikseimate objektide — rakkude ja molekulide vahel. Kommunikatsiooni kesketeks mõisteteks on informatsioon, juhtimine, instruksioon, andmed, kitsendused, tähendus, representatsioon, teadmine, mentaalne stimulatsioon, eeskuju, taju jt. Tuleb omaks võtta ka üldisem definitsioon: informatsioon on sõnum, mis on vastu võetud ja millest on aru saadud. See sobib hästi infismi konteksti, kus kasutame ka termineid “sõnum” ja “sõnumitöötlus”. Sõnumitöötluse puhul võib kodeering ja dekodeering olla ükskõik milline, kuid nende avastamine ja juhtimine on üks infismi eesmärke. Eelduseks on, et on olemas sõnumisaatja ja vähemalt üks vastuvõtja, kes kasutavad ühiselt mõistetavat kodeeringut. Suur osa universumis ringleva info liikidest ja vormidest on inimkonnale tõenäoliselt üldse tundmatud ja käsitamatud, sest pole inimese tavavahenditega tunnetatavad, kuid nende tundmaõppimine on samuti

⁸Max Plancki Ühingu veebilehel on tsitaadi autentsus siiski kahtluse alla seatud (vt www.archiv-berlin.mpg.de/201046/Max-Planck-und-ein-zweifelhaftes-Zitat). See pärineb kirjutusmasinal tipitud üheleheküljelisest dokumendist, millel puudub allkiri ja muud rekvisiidid. Dokumendi järgi olevat Planck need sõnad lausunud 1940. aastate esimesel poolel Firenzes toimunud kongressil. Ühtki tõendit Plancki sõja-aegsest viibimisest Firenzes ei ole, samuti mitte seal oletatavalt peetud kõnest. Paber jõudis ühingu arhiivi 1992. aastal Katharina Horschi pärandiga; Horsch oli tutvunud Max Plancki poja Erwin Planckiga, kui töötas sellele kuulunud firmas Otto-Wolff-Konzern telefonistina. *Toim.*

infismi eesmärk. Mikromaaailmas on tõsine puudus osakeste liikumise põhjuste ja väljade mõju selgitamisest, eeter võiks seda lünka täita.

Üks variant füüsikas edasi minna on taaselustada eetri roll universumis. Eeter on klassikaline mõiste füüsikas ja filosoofias. Seda kirjeldatakse kui nähtamatut ainet, mis täidab universumi kogu vaba ruumi ega osuta vastupanu materiaalsete kehade liikumisele selles. Aristoteles kasutas seda mõistet viienda elemendi tähenduses, Descartes'i järgi on see mehaaniline keskkond valguse ja jõudude edastamiseks, Maxwellil samuti valguse kandja. Põhjaliku ülevaate sellest on kirjutanud Edmund Taylor Whittaker.⁹ Eetri idee püsis elus sajandeid ning mõjutas valguse ja elektromagnetlainete teooriaid, enne kui see relatiivsusteooria kasuks kõrvale heideti. Eetri kontseptsioonist loobuti 19. sajandi lõpus, kui elektromagnetväli tunnistati iseseisvaks füüsikaliseks objektiks, mis ei vaja eraldi kandjat. Eetrit on võimalik käsitada jõuväljade mõju edastamiskeskonnana. Raskeim küsimus käib selle kohta, kas eeter võiks olla materiaalne kontiinum, pidev ka materiaatilises mõttes.

Kui otsingumootoris pärida, mis on nüüdisaegne molekulaar- ja rakubioloogia, saame hulga huvitavaid märksõnu. ChatGPT teatab:

Nüüdisaegne molekulaar- ja rakubioloogia on eluteaduse haru, mis uurib elu kõige väiksemal tasandil — molekulide ja rakkude tasemel. See valdkond ühendab biokeemia, geneetika, genoomika, rakubioloogia ja bioinformaatika teadmised, et mõista, kuidas elusorganismid toimivad.

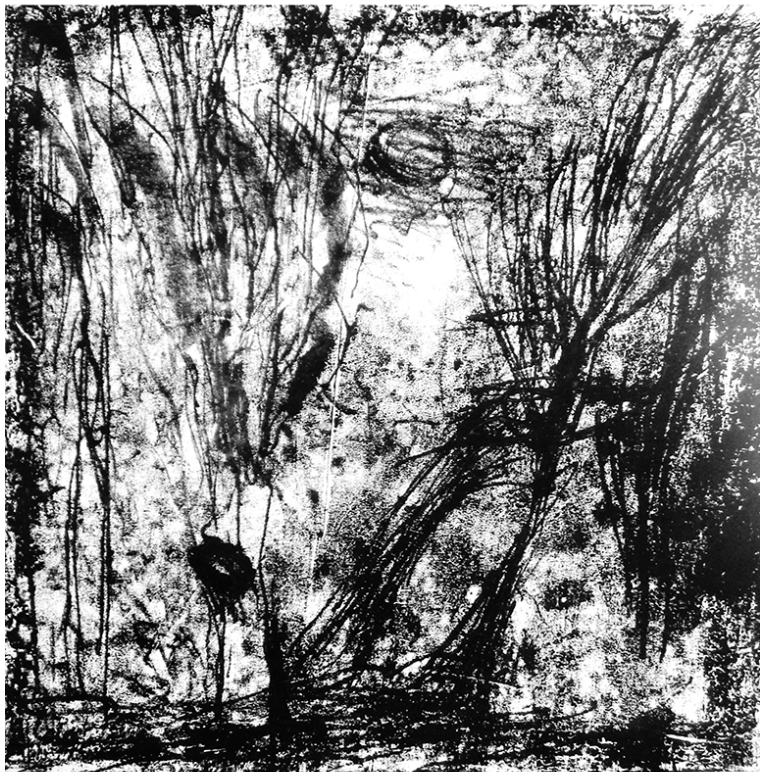
Järgneb peenemate teemade loetelu. Need märksõnad on Eesti teadusmaastikult tuttavad, kuulsad on ka nendes valdkondades Eesti teadusasutustes saavutatud tulemused, miks ei võiks teadlastele huvi pakkuda ka kommunikatsioon rakkude ja molekuli-

⁹Vt tema teost *A History of the Theories of Aether and Electricity: From the Age of Descartes to the Close of the Nineteenth Century* (Eetri- ja elektriteooriate ajalugu: Descartes'i ajastust 19. sajandi lõpuni), London: Longmans, Green and Co., 1910.

de vahel. Dialoogis tehisaruga lähevad märksõnad veel huvitamaks, kui pärida teadvuse kohta sellel tasandil. Pole kahtlust, et universumi nano- ja ehk ka atotasandil käib kogu aeg aktiivne kommunikatsioon, sõnumivahetus. Tundub veel, et selles valdkonnas toimub laialdane uurimistöö, millest annab tunnistust arenenud terminoloogia. Oleks vaja teada tõdesid sõnumite kodeerimisest, edastamisest ja kontrollivõimalustest. Nanoteadete edastamise keskkonna kohta väga head selgitust tehisarult ei tule, pakun, et sellena võiks näha eetrit. Tehisaru koos kõige sinna juurde kuuluvaga on pälvinud palju tähelepanu. Suured keelemudelid näitavad ootamatult, et keel võib eksisteerida ja funktsioneerida ka inimese vaimu vahetu toeta. Analoogilist tulevikku võib loota ka rakkude ja molekulide kommunikatsioonimeediumidele.

Inimene teenib kogu elu vaimu. Küll saab ta vaimutoitu, arendab vaimuomadusi, tegeleb vaimsete kunstidega, naudib kirjanduslikku ja muusikalist vaimuloomingut. Füüsika käsutuses on teadmised, laborid, materiaalsed vahendid ja inimressursid. Inimkonna eneseteadvus on nii kaugele arenenud küll, et võiks hakata filosoofilistele küsimustele konkreetseid vastuseid andma, leidma üles vaimu väärika koha.

PEEP MIIDLA (1951) on lõpetanud Tartu Ülikooli matemaatikateaduskonna (1974); füüsika-matemaatikakandidaat 1979. Töötanud Tartu Ülikoolis rakendusmatemaatika, matemaatika ning matemaatika ja statistika instituudis (1996–2019 dotsent), külalislektorina Eesti Lennuakadeemias (2006–2016) ja spetsialistina Eesti Maaülikoolis (2020–2021), praegu Eesti Tööstusmatemaatika Keskuse Ksii juhatuse liige.

HELLE LÕHMUS. Maisema (monotüüpia, 2014)

ARIADNE LEGEND

Geoffrey Chaucer

Tõlkinud Lauri Pilter

Allilma kohtunik, kuningas Minos,
kel kuulus Kreeta, nüüd teen juttu sinust
ja lugu pole üksnes sinu pärast,
vaid selleks, et ei kustuks mälust ära,
kuis Theseus narris naisi armuloos,
mis raevu ajas taevaliste soo
ja nad su häbiteo eest kätte maksid.
Nüüd sinu elulooga alustaksin.

Kord Minos, Kreeta valitseja nõukas,
kel kuulus sada linna suurt ja jõukat,
poeg Androgeuse kooliteele viis
Ateenasse ja peatselt juhtus nii,
et mõrvati poeg filosoofia tunnis
sealsamas linnas kadeduse sunnil.
See vägev Minos, kellest vestma hakkas,
ta surma eest on tulnud kätte maksma
ja Alkathoed ta täie jõuga piirab,
kuid linnamüüri tugevus on piisav
ja Nisos, selle linna valitseja

**The Legend of Good Women. The Legend of Ariadne. —
Geoffrey Chaucer. *The Riverside Chaucer*. Third Edition. General
Editor Larry D. Benson. New York: Houghton Mifflin Company,
1987, pp. 620–624.**

aumehena nii kergelt meelt ei heida
ja väljagi ei teinud vaenuväest,
niikaua kuni jõudis kätte päev,
et tema tütar müüri peale sai
ja nägi ümberringi piirajaid
ning seal, kus väli võitlejatest kihas,
ta süda märkas Minost ennast ihas.
Mees näis nii rüütellik ja peen ausäras,
et neidis oleks surnud tema pärast.
Ja et see lugu lühem olla võiks:
ta Minosele võidu kaasa tõi,
kes terve linna peatselt vallutas
ja oma taatele kõik allutas,
kuid neiu lahkust mees ei tasund heaga,
vaid tütarlaps jäi nutma norus peaga,
niikauaks, kui kord halastust tõi taevas,
kuid sellest rääkida mul pole aega.
Ateena Minosele alistus
justnagu Alkathoe ja linnad muud.
Ateenlastele pani Minos selle ikke,
et igal aastal noori elanikke,
nii nagu juttu teen, nad pidid andma
ta kätte surmanuhtlust kandma.
Kuningal oli ilge peletis,
nii väga julm, et otsekohe siis,
kui keegi tema lähedusse sai,
ta selle hädalise ära sõi.
Ja iga kolmas aasta käis see nii:
ateenlaste seas liisku heideti,
et vaesel või ka rikkal tuleb viia
roahvriks oma poeg, et koll saaks süüa,
sest ainult Minosel ta üle voli
kas priiusse või surma saata oli.

Ja niimoodi see Minos toimis ka.
Ta ainult seda näha ihaldas,
et tasutud saaks poja surma eest,
Ateenas orjaks hoides igameest.
Seejärel sõitis Minos Kreetasse.
Niikaua kestis jäle tava see,
kui Egeus, Ateena valitseja,
kord pidi saatma omaenda poja
Theseuse puiklemata liisku mööda,
et armutult ta Kreetas ära söödaks.
Noor heitund rüütel saarele pea toodi
ja viidi Minose paleesse hoovi
ja pandi ahelates vangitorni,
kus ootas ärasöömist jälgis kongis.
Oh kurda, nukker Theseus, oma saatust,
sa oled prints, kuid väeti ohver saab sust!
Sa selle tänuvõlglasteks jääd kauaks,
kes säästaks sind eelseisvast külmast hauast!
Kui keegi naine peaks sind päästa püüdma,
sa peaksid teda oma kaitsjaks hüüdma
ja teda armastama eluaja!
Kuid jutuga nüüd jätkata on vaja.
See vangitorni kong, kus Theseus nuttis,
nii pime ja nii madal, vastakuti
just väljakäiguga jäi müüri pidi,
kus kuninga kaks tütart käima pidid.
Neil ülal olid elukambrid suured
peatänava pool sissepääsu juures
ja nende elu voolas rõõmusäras.
Ei tea, mismoodi, aga kuulis kära,
kui Theseus kaebles kord ööhõlma all,
Minose laps, Ariadne nimeks tal,
ja ka ta õde Phaidra müüri ääres,

kui Theseus needis saatust valjul häälel.
Kuuvalgel kuulasid nad tema ängi
ja neil ei olnud soovi heita sāngi.
Kaastunne mõlemate hinge puges,
et piinleb urkas kuningapoeg tugev
ja peatselt saab tast koletise saak.
Siis Ariadne õde kõnetas.
Ta ütles: "Phaidra, kuuled, õde armas,
kuis nukker prints siin oma saatust kardab
ja kaebab, et ta üldse sündind ongi
ning toodud siia viletsasse kongi!
Kas pole kurb, sest süütu on ta põu!
Tõesõna, kuula mind ja peame nõu,
meil tuleb leida tee ta aitamiseks!"
Ja vastas Phaidra: "Sama kurb ma ise
kui tema pärast, pole olnud varem.
Ja mulle tundub, et on kõige parem,
kui vangivalvur tuleb meie juurde
ja salaja me kavatsusest kuuleb
ja kurva rüütli endaga toob kaasa.
Kui sellest peletisest jagu saab ta,
siis on ta vaba, see on ainus tee.
Mis on tal hingepõhjas, kuulame!
Kui talle vargsi mõõk või oda tuua,
kas veel ta ennast kokku võtta suudab
ja kolli vastu võitlusesse minna?
Seal rõskes koopas, kui ta laskub sinna,
on, nagu mõistad, väiksem hädaoht,
kui leidub avaram ja valgem koht,
et hoogu saaks ta tapariista hoop.
Ma arvan, et see talle võidu toob.
Kui ta on mees, siis toimibki just nii.
Ning takkudest ja vahast samuti

tal tehkem pallid, mida heita vaja,
kui koletis suupärad lahti ajab,
nii et ta neel sest toidust umbe läeb.
Ja otsekohe siis, kui Theseus näeb,
et pallid on tal kurku lämmatamas,
ta olendile lõpu teeb sealsamas.
Veel enne kui see võitlus aset leiab,
on hea, kui valvur relva torni peidab,
ja et ses koopas ohvril tuleb minna
teed käänulist, mis vonkleb siia-sinna —
sest nagu labürint on tehtud see —
ma olen välja mõelnud pääsetee.
Tal tuleb anda lõngakera kaasa,
et mindud rada pidi saaks ta naasta —
lõng osutab, mis käänakuid ta käinud.
Ja kui ta kollile on otsa teinud,
siis saab ta põgeneda hädaohust
koos vangivalvuriga, nii kui kohus.
Hea elu ootab teda kodurajal,
sest isa on tal vägev valitseja.
Niisugust plaani tahan soovitada.”
Miks peaksin venitama jutuvada?
Theseus ja vangivalvur tulidki
ja kava pandi paika täpselt nii.
Siis aga Theseus maha põlvitas
ja lausus: “Minu eluhoidjast daam,
ma, kõige alandatum mees maailmas,
kui pääsen siit, ei jäta eluilmas
teid ja te soove teenimast ei lahku,
kui aitate mu hukatusest pakku.
Teid surmatunnini, ma töötan juba,
jään teenima, kui mul on teie luba.
Ja isegi kui koju jõuan taas,

ma olen parem teie kojas paaž.
Kui olete mu vastu nõnda hea,
ma teie lossist paremat ei tea.
Mul pole vaja muud kui vett ja süüa
ja selle tasuks töötada ma püüan,
nii et ei Minos ega majalised —
sest kuningas mind pole näinud ise —
saa aru, kuis neid vedasime alt.
Ma käitun hästi, väga arukalt,
saab alandlikem käsutäitja must
ja keegi ei näe minu olemust.
Nii pääsen ja saan olla teie juures
südameheaduses ja rahus suures.
Ja selle tubli mehe, kes mind valvab,
ma lasen saata oma koduranda
ja et ta väärtus tasutud saaks küllalt,
mu isa teeb tast aadlimehe ülla.
Mu särav daam, kui tohin öelda nii,
ma olen prints ja rüütel pealegi.
Kui ükskord külla toob teid taeva soov
mu kodumaale kolmekesi koos,
mu seltsis pettuda teil pole vaja.
Küll näete, et ma pole valetaja.
Te kuulsite mu alandlikku häält,
kui ütlesin, et teie teenriks jään.
Kui aga siin ma seda töötust murren,
siis saab mu osaks häbiväärselt surra,
ma sellist tasu jumal Marsilt tahan
ja vaesus rabagu mu sõbrad maha!
Mu hingel pärast surma tuleb minna
ja käia öistel teedel siia-sinna.
Mu nime äraandja kuulsus katab
ja häbisse mu ekslev hing mind matab.

Ja kui mul eales tekib soovi nõuda
te teenri osast kõrgemale jõuda,
siis tabagu mind surm ja teotus kole!
Vaid halastust! Mul rohkem õelda pole.”
Theseus oli sarmikas ja kena,
kakskümmend kolm ta iga, mitte enam,
kuid neil, kes rüütli ilmet näha said,
kaastundest voolas silmist pisaraid.
Noormehe pakkumise peale niisiis
Ariadne vastas talle nõndaviisi:
“Sa oled prints ja lisaks rüütliks loodud.
Mu teenri osast parem kohe loobu!
See häbistaks ju mind ja naistesugu,
kui Jumal lubaks sellist asjalugu!
Ta sulle südikust vaid läkitagu,
et vapralt saaksid vaenlasest sa jagu.
Ja pärast võitu loodan sinu poolt
mu õe ja minu vastu ainult hoolt,
et ma su päästja poleks ilmaaegu.
Sul saaksin pigem naiseks kohe praegu,
sest sul on sama õilis sugupuu
ja sinu riik ei asu kaugel ju.
Kuid see, et langeksid nii madalale,
et jääd mu teenriks, oleks väga vale.
Sa oled selleks liiga üllast soost.
See pakkumine sündis hirmuhoos.
Ja et on nõnda, et mu õde jääma
peab minu saatjaks, kui siit ära läen ma,
sest muidu samamoodi surma saab ta,
siis oma pojale ta abikaasaks
sul tuleb anda, kui sa koju jõuad.
Ma rohkem sinult midagi ei nõua.
Kas töotad seda nii, et tõsi taga?”

“Jah, emand,” vastas Theseus. “Muidu aga
mind Minotaurus murdku homme maha!
Ma teile verevande anda tahan.
End odaga või noaga haavaksin,
kui need mul oleks, andes vande siin,
sest siis teil uskuda mind oleks kergem.
Mind jumal Mars, mu usus kõige kõrgem,
võib aidata veel nii, et võitjaks jään,
kui homme sinna taplusesse läen.
Küll saate näha, et on tõsi see,
et võiduta ma siit ei põgene.
Kui teile aga tõde öelda tihkan,
teid armastanud juba aega pikka
ma salamisi olen kodurajal
ja igatsenud näha kogu aja
justnagu hindamatut varandust.
Ma kinnitan, et seitse aastat just
mu süda kuulunud on ainult teile!
Nüüd leidnud olemegi teineteise,
mu armas neid, Ateena hertsoginna!”
Seepeale täitis rõõm Ariadne rinna,
truu vastus pani teda naeratama
ja õele tasa lausus ta sealsamas:
“Nüüd, õeke, olemegi mõlemad
õukonnas hertsoginnadeks me saand
ateenlastega kihlaseoste teel.
Meist ükskord kuningannad saavad veel.
Me päästime ju printsi surmaohust
nii, kuis on iga aadlidaami kohus
aus rüütel päästa viisil väärikal,
kui kannatab ta ülekohtu all.
Ei tohiks keegi ette heita süüd
või laimata meid sellepärast nüüd.”

Et kiiremini teile pajatada,
kõik tehti nii, kui oli olnud kavas.
Õõ pimeduses mindi oma teed
ja juhtus nii, kuis seisab jutu sees.
Noormehe jaoks aegsasti juba valmis
hea vangivalvur koopasuusse kandis
nii lõngakera kui ka tapariista,
et ta saaks koletise läbi pista.
Theseus juhatati otse turma,
kus jäle Minotaurus tema surmab
ja Ariadne antud targal nõul
ta koletise tappis omal jõul
ja salaja ta lõnga abil sai
taas välja sealt, kus kolli maha löi.
Tal vangivalvur aitas leida paadi
ja naise aardeid selle täis ta laadis
ning naisega ja kälga nad koos,
ka vangivalvur pardal, laintevoos
õõ pimeduse varjus neljakesi
Oenopia saarele siis põgenesid,
kus elas Theseuse sõber armas.
Seal sõid nad koos ja lõbus pidu algas.
Theseuse kaisus Ariadne lebas,
kes oli hukatusest päästnud tema.
Siis varsti seal nad uue laeva said
ja võtsid peale palju alamaid
ja alustasid kodumaale teed.
Üks saar jäi teele ulgulainetes,
kus elanikke polnud, leidus vaid
ilmatul hulgal metsaelajaid.
Seal Theseus käskis laeval randa sõita,
et pooleks päevaks sinna jääda võiks nad,
sest puhkama tal oleks vaja heita

ja meeskond tegi nii, et soovi täita.
Ja lühemalt et võiksin jutustada,
sel ajal kui Ariadne kaldal magas,
et Phaidra tundus talle kenam õest,
Theseus võttis teisel neiul käest
ja endaga koos pardale ta viis
ja reeturlikult põgenes ta siis
ja asus purjetama kodu poole —
las kurat tuua pärituult ta soole!
Ta kodus kuulis, et on uppund isa.
Ma tema loole midagi ei lisa.
Mürk murdku maha armupetiseid!
Kuid samal ajal magas saarel neid
ja tema meeli valdas sügav uni,
mis valust säästis teda hommikuni.
Mu südant kaeblema kaastunne sunnib!
Ariadne ärkas täpselt koidutunnil.
Ta katsus aset ja ei leidnud meest.
“Oh häda!” hüüdis ta, “et elan veel!
Mind reedeti!” Ta kiskus juukseid valus
ja ranna äärde kõndis paljajalu
ja nuttis: “Theseus, mu hingesära,
kas tappis mõni elajas su ära?
Kus jäid, miks me ei ole kahekesi?”
Tal vastuseks vaid kaljud kõmisesid.
Kõik oli tühi, kuu vaid valgust kallas.
Ariadne tõusis ühe kalju harja
ja nägi merel Theseuse laeva.
Ta sõnas, tundes tarretavat vaeva:
“Ma sinust õrnemaks pean elajat!”
Kas polnud tema petmine siis patt?
Ta hüüdis: “Kas ei loe kaastunne harras?
Üks hing on puudu sinu laeva pardal!”

Ta oma räti heiskas teiba tippu,
et vahest Theseus märkab seda lippu
ja talle meenub oma mereteel,
et kaldal Ariadne ootab veel,
kuid siiski asjatuks jäi lootus see.
Ta vajus nõrkenuna kivile,
siis, tõustes, jäljele, kus astunud
Theseuse jalg, ta andis kurvalt suud.
Siis aga oma aset kõnetas:
“Säng,” küsis ta, “kas eales taas
sus uinub paar ja mitte vaid üksainus?
Miks on su suurem pool siit kaotsi läinud?
Mind õnnetut, mis sedamoodi saab must?
Sest isegi kui mõni laev siin maabuks,
ma kodumaale pöörduda ei julge.
Ei ühtki pääseteed jää alles mulle.”
Mis on mul tema nutmisest veel vesta?
Liig ränk see oleks ja võiks kaua kesta.
Ovidius oma teoses teeb sest juttu.
Kuid järgnenu ma võtan kokku ruttu.
Ariadnet aitas taevavägi õnnis
ja kevadtaevas, kui on päike Sõnnis,
ta krooni vääriskive võime näha.
Mul pole tahtmist rohkem juttu teha.
Nii petis reetis armastaja truu
ja petisele saatan tasugu!

GEOFFREY CHAUCERIT (u 1342–1400) peetakse hiliskeskaja inglise kirjanduse keskseks autoriks, peaaegu et inglise kirjanduse rajajaks pärast seda, kui vanainglise ehk anglosaksi kirjandustraditsioon 11. sajandil toimunud normannide vallutuse järel oli katkenud.

“Ariadne legend” kuulub Chauceri keskmisel loomeperioodil (arvatavasti aastatel 1386–1387) loodud 9-osalise eepilisse poemi *Heade*

naiste legend. Selles legendaarsete antiikaja naiste saatust ja saavutusi kujutavas värsssteoses asub Ariadne lugu kuuendal kohal.

Legendi käsitus tugineb peamiselt rooma poeedi Ovidiuse loomingu, kellele Chaucer oma teose lõpus ka otse viitab.

Kirjandusteose tõlgendajad on petliku ja truudusetu Theseuse tegelaskujus näinud kristliku aja seisukohast paganliku moraali kehastajat. Ariadne on selline, nagu pidi Chauceri kaasaegsete meelest olema kristlik naine. Kui Theseus tema omakasupüüdmatu armastuse reedab, ei tärka temas kättemaksuiha. Ta andestab petjale.

Oenopia on Kreeka saare Aígina antiikaegne nimi. Ilmselged ebatäpsused ja keskaegsed anakronismid, nagu hertsoginnatiitli kandmine antiikses Ateenas, võiks tänapäeva lugeja autorile muigega andestada. Niisugused detailid pigem lisavad teosele ajaloolist sarmi.

Varem on ajakirjas *Akadeemia* avaldatud Chauceri poeemi *Heade naiste legend* kaheksas osa “Phyllise legend” (2022, nr 12, lk 2132–2138, dea.digar.ee/article/AKakadeemia/2022/12/0/7). Selle värssloos saatesõnast on võimalik lugeda pikemalt kogu poeemi sisu ja tagapõhja kohta.

Lauri Pilter

MÕTESTADES MÕISTET “SAKRAALNE”

Muutused defineerimise rõhuasetustes viimase saja aasta jooksul religiooniuuringute perspektiivist

Saile Johanna Langsepp

“Sakraalne” on võib-olla üks selliseid sõnu, mille tähenduse kohta ei küsita, sest kõik justkui teaks, millele see viitab. Kuid ometi, lähemalt vaadates näib üsna raske öelda, mis täpselt selle aimatava mõistmise taga siiski seisab. Sakraalsus on olnud üks olulisi mõisteid religiooniuuringutes viimase saja aasta jooksul, hoolimata sellest, kas uurijad on konkreetselt sellega süvitsi tegelenud või käsitanud seda defineerimatu eeldusena. Huvitavaks muudab selle mõiste asjaolu, et ta tungib religioossest sfäärist ka teistesse distsipliinidesse ja tavaellu, kus tähendused muutuvad ja hägustuvad, omandades sellise abstraktsusastme, et mõjub küsitavalt, milline on selle taga asuv tähendusväli, see ebamäärane tasand, mida tavakasutuses igaüks aimab. Segadus sakraalsuse mõiste ümber valitseb ka religiooniuuringute distsipliini sees (Evans 2003: 32) — valdkonnas, mille perspektiivist siin sakraalsusele lähened. Kuigi sakraalsus on religiooniuuringute keskse nähtuse positsioonile tõusnud ja sealt langenud, ei ole ta kaotanud oma tähendust ja olulisust. Võib-olla just seetõttu, et see mõiste ei piirdu üksnes religiooniuuringute ja teoloogiaga.

Nagu Michael Stausberg ka nendib (Stausberg 2017a: 555), võib sakraalsuse mõistet käsitada ühe ühenduslülina valdkondadeüleses ja -vahelises teadustöös, mis võimaldab astuda ühisesse diskursusse teiste akadeemiliste distsipliinidega, nagu näiteks sotsioloogia ja psühholoogia. Sama mõtet toetavad ka teiste alade esindajad ise, näiteks psühholoogid, viidates, et sakraalsuse uurimine ei peaks piirduma vaid religiooniuuringutega (Pargament jt 2017: 739). Seetõttu, isegi kui võiks näida, et tegemist on tänapäeva ühiskonnas ja teaduses iganenud mõistega, pole see ometi nõnda ja sakraalsuse mõiste sisaldab endas märkimisväärset potentsiaali diskussiooniks. Just selle mõiste esinemine ühiskonnas väljaspool teadusmaastikku muudabki nii huvitavaks termini enda lähema vaatluse ja nende dimensioonide lahtimõtestamise, mis väljaütlemata kujul varjatud eeldusena kaasuvad. Seepärast uurin, kuidas sama mõiste kasutamisega on nende abstraktsete eelduste varjundid ja komponendid muutunud religiooniuurijate käsitlustes viimase sajandi jooksul, sest iga mõiste pruukimise muutused teadusmaastikul peegeldavad alati muutusi mõtlemises ega ole seega päris lahutatavad tavakasutusest, olles vastastikkuses üldise ühiskondliku maailmamõtestamise viisiga.

Umbes viimase saja aasta jooksul, mil sakraalsuse mõiste koos religiooniuuringute distsipliini arenguga on huviorbiidis olnud, eriti religioonifenomenoloogia¹ kontekstis, on seda püütud määratleda nii lähtudes teoloogilistest eeldustest, jumaliku jõu või kogemuse olemasolust kui ka seisukohast, mis üritab välis- tada kõik tõestamatud eeldused, taandades selle mõiste sisu kas sotsiaalsetele või kultuurilistele struktuuridele, muutes sakraalsuse termini atraktiivseks ka neile, kes soovivad religioosseid nähtusi uurida ilma üleloomulikkust eeldamata (Molendijk 2010: 83). Minu eesmärgiks ongi vaadelda rõhuasetuste nihkeid sellel eelduste muutumise teekonnal umbes saja-aastase perioodi jooksul. Selleks käsitlen üldisemalt eri perspektiive sakraalsuse mõ-

¹Koolkond religiooniuuringutes, mille põhieesmärgiks on käsitleda religioossete nähtuste üldstruktuuri ja olemust ning uurida religioonide komponente võrdlevalt. Ka “sakraalsust” saab selles kontekstis käsitleda ühe eraldiseisva nähtusena, religiooni fenomenina.

testamiseks ideetasandil ja teiseks peatun põgusalt mõnede oluliste uurijate vaadetel täpsemalt. Kuigi põhirõhk on sakraalsuse mõistelistel vaatlemisel, pidasin vajalikuks seda analüütilist poolt laiendada mõnede konkreetsete näidetega, lähtudes valitud allikmaterjalidest ja ka puudutades lühidalt uuemaid lähenemisi. Lõpetuseks mõtisklen sakraalsuse tähenduse pihustumise üle tänapäeva ühiskonnas laiemalt. Oluliseks allikmaterjaliks sellele kirjatööle on ajakirja *Religion* 2017. aastal sakraalsuse teemal ilmunud erinumber, eelkõige seal avaldatud artikkel, mis valmis religiooniuurija Steven Engleri ja keelefilosoof Mark Q. Gardineri koostöös (Engler, Gardiner 2017) ning samas ilmunud Michael Stausbergi mõtted (Stausberg 2017a). Lisaks toetun Arie L. Molendijki 2010. aastal avaldatud artiklile “Sakraalsuse mõiste” (Molendijk 2010) ja lähtun Matthew T. Evansi filosoofilisest arutlusest sakraalsuse teemal (Evans 2003). Nagu paljud uurijad on läbi ajaloo teinud, kasutan ka mina siinkohal sakraalsuse ja püha mõisteid sünonüümidenäna praegusel hetkel suurema segaduse vältimiseks, mis tuleneks mikronüansside eristusest, mida üks või teine uurija on lähtudes oma eelistustest või arusaamadest ta-
junud, kuid mitte alati täpsustanud (Evans 2003: 36–38).²

1. KAKS SUUNDA JA NELI PERSPEKTIIVI SAKRAALSUSE MÕTESTAMISEKS

Kõige üldisemalt võib öelda, et sakraalsuse definitsioonid religiooniuuringute ajaloo kontekstis saab laias plaanis jagada kaheks peamiseks suundumuseks: esimesed, substantiaalsed ehk sisemisel kvaliteedil rajanevad lähenemised toetuvad eeldusele, et on olemas midagi olemuslikku, mida see sõna tähistab; teised, situatiivsed lähenemised, käsitlevad sakraalsust kui inimloodavat, konstrueeritud ja seega mitteolemuslikku kvaliteeti (Molendijk 2010). Substantiaalset lähenemisviisi esindavad näiteks Rudolf Otto, Gerard van der Leeuw ja Mircea Eliade, kes seostavad sakraalsust ja püha pigem jumaliku sfääri ja sisemise religioosse

²Kuigi ka vahetegemist “püha” ja “sakraalsuse” keeleliste algete vahel ning nende tähenduserinevusi on analüüsitud, nt Matthew T. Evans.

kogemusega. Situatiivseid definitsioone aga on pakkunud Émile Durkheim, William Robertson Smith ning hiljem näiteks Jonathan Zittell Smith, kelle käsituses on sakraalsus rohkem sotsiaalse kollektiivi ühine toodang ja seega pigem ideoloogilise väärtusega. Siiski ei ole alati võimalik nende kahe lähenemise vahel selgeid ja kindlaid piire tõmmata ning võib toimuda sisulisi läbipõimumisi selles, kas sakraalsust nähakse millelegi omistatud või millelegi omase väärtusena. Suurim erinevus nende kahe suundumuse vahel ongi selles, kas sakraalsust uurida lähtudes üleloomulikust religioosest kogemusest või inimtegevusest ning sotsiaalsetest struktuuridest, kusjuures esimesest on juhindunud põhiliselt religioonifenomenoloogid, teisest aga religiooniantropoloogid (samas: 84).

Juba mainitud ajakirja *Religion* sakraalsuseteemalise erinumbri avasõnades aga on kirjeldatud nelikjaotust, mis avab seda teemat natuke täpsemalt. See erinumber ilmus saja aasta möödumise tähistamiseks Saksa teoloogi Rudolf Otto teose *Das Heilige* avaldamisest ja ühtlasi Prantsuse sotsioloogi Émile Durkheimi surmast — mõlemad on olulised sakraalsuse käsitlejad, kuigi väga erineval moel, nagu näha ka eelnevas kaksikjaotuses. Avasõnad kirjutanud Michael Stausberg toob välja Steven Engleri ja Mark Gardineri pakutud neli perspektiivi sakraalsuse termini mõtestamiseks (Stausberg 2017a: 551), mis annab võimaluse kategoriseerida arvukad lähenemised vastavalt sellele, milline on üldisem mõisteline raamistik, millest lähtutakse.

Esimeseks lähenemisviisiks on vaadelda sakraalsust kui midagi sõnastamatut; midagi sellist, mis jääb alati absoluutselt defineerimatuks ja käegakatsutamatuks. Sellist vaatekohta esindavad Engleri ja Gardineri sõnul näiteks mõned kirjandusteadlased ja teoloogid (Engler, Gardiner 2017: 617–620). Kindlasti võib siia lisada ka mõned varased religiooniuurijad ja paljud vaimulikud. Teine lähenemine, kogetud sakraalsus, mida nende arvates kasutasid näiteks Otto, Eliade ja Jeffrey J. Kripal, asetub ühe astme võrra hoomatavale lähemale: sakraalsus on sellest vaatekohast käsitletav keele kaudu, ent vajab siiski eriomast kommunikatsiooniviisi, moodust oma sisu edastamiseks. See toetub arusaamale ja eeldusele, et religioosne kõnepruuk viitab erilistele nähtustele ja

kogemustele, mis asetsevad viitavate sõnade taga. Selle tuumaks on eeldus, et viidatav tõeline püha ehk sakraalne on olemas ja kogetav, kuigi asub nähtava näilisuse taga ega ole seetõttu otse, vaid üksnes kaudselt osutatav (samas: 624–625). Põhimõtteliselt on tegu sõna-objekti suhtega (Stausberg 2017a: 551), kus sõna viitab eeldatavalt olemasolevale ehk reaalsele sakraalsusele selle sõna taga.

Kolmandat lähenemist on nad nimetanud “polariseeritud sakraalsuseks”, mis tähendab, et sakraalsuse terminile on antud tähendus vastandamise ehk vastandmõistete kaudu (Engler, Gardiner 2017: 625–626). Kõige tuntum on ilmselt selles kontekstis sõnapaar sakraalne-profaanne. Engler ja Gardiner eristavad eri polaarsusi, mis võivad põhineda loogikal, ontoloogial, ruumilis-ajalistel või võimuga (väega) seotud kriteeriumidel, samuti emotsionaalsusest või normidest lähtuvad vastandused. Seega on sellise lähenemise puhul sakraalsuse mõiste otseses sõltuvuses oma vastandiks valitud mõistest profaanses sfääris, olenemata sellest, kas see vastandus on oma sisult negatiivne või positiivne. Polariseeriva käsitluse järgi on parim viis sakraalsuse mõistmiseks kõnelda sellest, mis see pole, ehk läheneda negatiivi abil (samas: 627). Veel toovad autorid välja, et see tähendab sakraalsuse definitsioonis fookuse nihkumist sõna-objekti seoselt sõna-sõna suhtele, kuigi samas selline lähenemine alati täielikult ei eita väidet, et selle sõna taga võib asuda ka objektiivselt olemasolev sakraalsus kui tõsiasi (eeldus, mida tugevamalt vajavad nii esimene kui teine perspektiiv), kuigi ka selle puudumine poleks otseselt takistuseks definitsiooni kasutamisel. Sellist lähenemisviisi on kultiveerinud näiteks Durkheim, Roger Caillois, J. Z. Smith, Jay Demerath ja Gordon Lynch (Stausberg 2017a: 551). Kindlasti võiks siia lisada ka Mary Douglase, kelle jaoks on püha kontekstuaalses seoses mittepüha määratlemisega ja vastupidi — miski saab olla mittepüha just selle tõttu, et on kindlaks määratud tervik, mille raamidesse see ei sobi (Douglas 2015), kuigi Douglase käsitlusel on ka teisi olulisi aspekte, sh funktsioon ja eraldatus.

Neljanda perspektiivina toovad Engler ja Gardiner välja “kontekstualiseeritud sakraalsuse”, mille kasutajad osalt kattuvad eelmise kategooria omadega (ning seetõttu kattuvad ka mõned uuri-

jad, kes mõlemasse kategooriasse sobivad), kuna nende kahe vahelised piirid, nagu piirid ikka analüütiliste kategooriate puhul, võivad olla ebamäärased, lähtudes tahtmatult või tahtlikult täpsustamata nüanssidest ja kategoriseerimismeetodist. Nende uurijate hulgas, kes sakraalsust sellest perspektiivist on käsitlenud, nimetavad nad järgmisi: Gordon Lynch, William E. Paden, Kim Knott, Michel Despland, Timothy Fitzgerald, J. Z. Smith, Veikko Anttonen. Kontekstualiseeritud lähenemine sakraalsusele asetab selle mõiste veelgi enam kui kolmas vaateviis suurde erinevate muutujatega kontseptsioonide võrgustikku, võiks öelda, et täielikku sõltuvusse ümbritsevatest nähtustest, eeldamata mingit konkreetset objektiivset sakraalset reaalsust kui fakti. Alates religioonifenomenoloogia koolkonna taandumisest on kontekstipõhine lähenemisviis saanud keskseks religiooniuuringutes üldiselt, seega ei puuduta see suundumus mitte ainult sakraalsuse mõistet, vaid teemasid ja distsipliini laiemalt. Tegemist on, kui võrrelda sarnase skeemi järgi eelmiste perspektiividega, sakraalsuse tähenduse asetamisega keel-keel suhte tasandile ning tehes seda kolmanda lähenemisega kõrvutades veelgi enam eelduseta, et keelekonstruktsiooni taga üldse midagi enam peaks olema (Engler, Gardiner 2017: 629). Inimese loodud tähendusvõrgustikud on selle lähenemise puhul piisavad, et selgitada sakraalsuse mõistet ja anda sellele mõjujõud. Samas on sellise kontekstualiseeritud vaateviisi puhul avardavaks asjaolu, et kuigi seesugune sakraalsuse mõiste käsitus ei eelda üleloomulikku ega transtsendentset, siiski ka põhimõtteliselt ei välista nende võimalikkust (samas: 630). Sisuliselt võib siiski öelda, et see on sotsiaalselt konstrueeritud tegelikkuse lähenemisega ühilduv perspektiiv, nii nagu Berger ja Luckmann on seda esitanud (Berger, Luckmann 2018).

Olles vaadelnud kahte suunda (substantsiaalne ja situatsiooni-line) ja nelja perspektiivi (sõnastamatu, kogetud, polariseeritud ja kontekstualiseeritud sakraalsus), võib selgesti näha, kuidas need neli asetuvad kahest moodustuva joone peale järgnevuses substantsiaalselt lähenemisest situatsiooniliseni, kusjuures Engleri ja Gardineri esimene perspektiiv ühildub substantsiaalse ja neljas perspektiiv situatsioonilisega ning teine ja kolmas perspektiiv jäävad vahepeale. Võib märgata ka uurijate mõningast kronoloogilist

resoneerumist tähendustega esimesest viimaseni vastavalt varasematest uurijatest praegusteni, kuigi see pole absoluutne. Enne, kui siit edasi liigun Engleri ja Gardineri nelja perspektiivi laiendatud ja näidetega ülevaate juurde, peatun korraks veel ühel olulisel sakraalsuse mõistmisega seotud aspektil, milleks on eraldatuse küsimus.

2. ERALDATUSE KÜSIMUS JA KOLMIKJAOTUS

Kuna sakraalsuse mõiste defineerimise suundi ja ajalugu vaadates jääb paratamatult silma ühel või teisel viisil esinev väide, et see on kuidagi seotud eraldamisega millestki, siis käsitlen siingi seda eraldi, kuigi osalt on teema juba ilmnunud ka eelnevas, polariseeritud sakraalsuse juures. Eriti oluline oli see mõtteskeem ajal, mil sakraalsust seostati religiooniüuringute algusaegadel eelkõige sellega, mis on keelatud, kasutades tihti tabu mõistet. Luges näiteks James Frazerit või tutvudes teiste varaste evolutsionistlike religioonikäsitlustega, kumab eriti tugevalt läbi pühadusetunde sidumine hirmuga, ent mitte ainult nende puhul — ka religioonifenomenoloogide populaarsetes käsitlustes, sh Rudolf Otto numinoossuse mõiste puhul, on hirmu ja tavalisest maisest eristamise ehk eraldatuse aspektidel suur roll sakraalsuse ja püha tunde määramisel. Mircea Eliade rõhutab, et millelegi sakraalse mõõtme andmiseks peab tingimata toimuma objekti eristamine ülejäänust või “kui mitte muidu, siis vähemalt eristatakse ta iseendast” (Eliade 2017: 44). Samuti käsitlevad eraldatust ja eristamist sakraalsuse olulise tunnusena Durkheim ja tema järgijad. Isegi kui sakraalsuse tähenduse ümber valitseb palju ebamäärasust, siis selle piiritlemine eraldatuna ja erilisena võrreldes mitesakraalsega on võib-olla ainus kindel omadus, mis sellel mõistel on — tihti toimub see rituaali abil, kuigi pole selge, kuidas täpselt see eraldumine toimub, et sakraalne tähendus saaks loodud (Molendijk 2010: 64, 89).

Kuna püha tunnetamine millegi kategooriliselt erinevana ja seega sakraalsuse mõtestamine eraldamise abil on olnud nii levinud, siis ei püüa ma siia koondada kõiki erinevaid vaateid ja uurijaid, vaid valisin lähtekohaks selle teema puudutamisel hoopis

Matthew T. Evansi mõtted, sest oma artiklis (Evans 2003) viitab ta lisaks läbivale eraldatuse käsitlemisele ka sakraalsuse mõiste kasutamisel kolmele erinevale dimensioonile ja teiseks pakub välja nelja kategooriaga sakraalsuse tüpoloogia, mida on huvitav asetada eelkirjeldatud kahe suuna ja nelja perspektiivi valgusesse. Kuigi tema mõttekäigud on märgatavalt ja väljaöeldult mõjutatud Durkheimi ideedest, on tema eesmärgiks taas eraldada sakraalsust ja religiooni, mille Durkheim oma religioonimääratluses kokku liitis (isegi kui selles kontekstis religioon ei pea eeldama üleloomulikku (samas: 35)), et oleks võimalik analüütiliselt neid kahte mõistet kasutada eri viisil ja mitte samatähenduslikult. Religiooni puhul soovib ta sealjuures jääda klassikalisema ja piiritletuma määratluse juurde, sidudes selle usuga üleloomulikesse olenditesse, mis võimaldaks samas sakraalsuse mõistet kasutada laiemalt ja ka religiooniväliselt. Lühidalt öeldes — märgata sakraalsust religioonis ilma eeldamata, et kõik sakraalne tingimata peaks viitama otseselt religioonile (samas: 36). Seega sakraalsuse mõiste on tema pakutud nägemuses laiem kui ainult religioosne kontekst. Ta peab sellist mõistelist eraldamist vajalikuks, lähtudes eelkõige just eraldatuse printsiibist: sakraalne on midagi, mis on teistsugune, eriline, tähendusrikas ja sealjuures oluliseks motiveerivaks, vormivaks ja õigustavaks jõuks inimtegevuses isegi siis, kui see ei ole seotud religioossete tähendustega (samas: 39–40).

Seega taandab Evans oma artiklis sakraalsuse mõiste kasutamise kolmele eri tasandile, mille konstrueerimiseks jälgis ta, kuidas kasutatakse seda sõna nii tava- kui ka akadeemilises kõnepruugis. Mõnikord on ambivalentsus taotluslik, teinekord juhuslik, aga selge on see, et kuna need kolm sakraalsuse mõiste käsitusviisi on sisult väga erinevad, tekitab see palju ebatäpsust ja mitmetimõistetavust, kuni lõpuks võib sõna tähendada peaaegu kõike ja mitte midagi. Umbes samasugune protsess on toimunud läänes terminiga “meditatsioon”. Esimene viis, kuidas tema tähelepanekute alusel sakraalsuse mõistet kasutatakse, on sünonüümina mõistele “religioon”, samuti on sellise lähenemise puhul samatähenduslikuna käibel sakraalne ja religioosne. Teiseks viisiks on viitamine transtsendentsele reaalsusele või lihtsalt transtsendentsusele, mis erineb esimesest selle poolest, et selline sakraal-

suse käsitlus viitab üleloomulikule kogemusele, mida religioon peegeldab, kirjeldab või vahendab, aga mis pole ise religioon kui selline. Kolmas viis on sakraalsuse tähenduse mõisteline eraldamine religioossest mõõtmest, seda nimetab Evans eraldatud (ingl *set-apart*) lähenemiseks, viidates siinkohal durkheimilikule viisile mõista sakraalsust kui midagi, mis on eristatav just oma erilise tähenduse tõttu (samas: 32–33). Sellest kolmikaotusest viimasele kui kõige otstarbekamale keskendub Evans oma sakraalsuse tüpoloogiat luues, sest nõnda võimaldab see avaralt kasutamist nii religioosses kui ka mittereligioosses kontekstis, nii üleloomulikku kaasates kui kaasamata. Ta lähtub sellest, et just niisugune laiaulatuslik kasutus toimub tegelikkuses, s.t ühiskonnas laiemalt väljaspool akadeemilist maastikku, ning seega on ka olemas vajadus sakraalsuse mõistet täpsemalt määratleda.

Evansi neljane tüpoloogia religioonist eraldatud sakraalsuse mõiste tarvis lähtub kahest aspektist — sakraalse subjekt ja sakraalse allikas —, mis omavahel kombineerudes moodustavad neli kategooriat. Muutujateks on ühest küljest rühm-indiviid ja teisest küljest loomulik-üleloomulik. Loomuliku all tuleb siin silmas pida nähtusi, mis ei eelda üleloomulikke olendeid, jumalaid ega muid tõestamatuid abstraktseid religioosseid nähtusi. Nende kahe eri kombinatsioonides moodustuvates kategooriates on näha, kuidas sakraalsus võib, kuid ei pruugi olla seotud religiooniga. Nimetan siinkohal ära ka nendest kombinatsioonidest tekkinud neli mõõdet: isiklik sakraalsus (liidab kategooriad indiviid ja loomulik), spirituaalne sakraalsus (liidab indiviidi ja üleloomuliku aspekti), tsiviilsakraalsus (liidab rühma ja loomuliku) ja religioosne sakraalsus, mis liidab rühma ja üleloomuliku kategooria (samas: 39–43). Sakraalsuse selline tüpologiseerimine on kindlasti kasulik ja omal kohal analüütilise selguse mõttes (võttes arvesse piiridevahelist ebakonkreetsust päriselus), sellisel viisil eriti sotsioloogia küljest lähenedes, kuigi ilmselt on sellealaseid pakkumisi eri uurijate nägemusest ja uurimisfookusest lähtuvalt liiga palju, et mõni neist üldkasutatavaks oleks muutunud. Ka Evans ise viitab oma artiklis teistsuguste tüpoloogiatega olemasolule, mis eksisteerivad tema oma kõrval (samas: 40).

Kui asetada Evansi tüpoloogia minu vaatluse keskmeks valitud kahe suuna ja nelja perspektiivi konteksti ehk joonele substantsiaalsest sakraalsuse mõistest situatiivseni, siis paigutaksin esimesse suundumusse spirituaalse ja religioosse sakraalsuse ning teise isikliku ja tsiviilsakraalsuse, lähtudes seega pigem loomuliku-üleloomuliku kategooriast kui sellest, kas tegemist on üksikisiku või rühma poolt mõistetud sakraalsusega. Uuemates suundumustes religiooniuuringutes ja sakraalsuse käsitlemisel kontekstualiseeritud vaateviisis on samuti selliseid lähene-misi, mis võtavad arvesse kombineerituna kõiki Evansi tüpoloogia aspekte: sakraalsust kui struktureerivat ja religiooniülest kategooriat, hõlmates selle alla nähtusi nii religioossest kui sekulaarsest maailmakäsitusest, ühendades samal ajal nii sisemised individuaalsed impulsid kui ka kollektiivi mõju sakraalsuse tähenduse kujunemisele (Engler, Gardiner 2017: 632).

3. VALIK RELIGIOONIUURIJATE KÄSITLUSI SAKRAALSUSE NELJA VAATEVIISI KONTEKSTIS

Kuna oleks võimatu mahutada siia kõikide oluliste religiooniuurijate pakutud määratlusi, siis on valik oluliselt kitsendatud, kuid annab minu hinnangul siiski asjakohase ülevaate sellest, kuidas on sajandi jooksul mõtestatud sakraalsust, piirdudes nelja variandiga ülalkirjeldatud perspektiivide põhjal, mille sakraalsuse mõiste uurimiseks valisin. Tuginen käesoleva uurimuse terviku huvides üldjoontes Engleri ja Gardineri artiklis (2017) mainitud uurijatele ja seal toodud näidetele iga kategooria juures, kuna lähtekohaks on nende kirjeldatud neli vaateviisi ja implitsiitsete tähenduste allhoovused, mille juures nad ise toovad välja religiooniuurijaid, kes sobivad nende hinnangul nimetatud kategooriatesse. Nende nelja erinevalt mõtestatud sakraalsuse vaatlemise eesmärgiks pole hetkel minna süvitsi iga uurija määratlustesse, vaid anda näidetega laiendatud ja selgemini hoomatav ülevaade, kuidas on muutunud rõhuasetus sakraalsuse uurimisel ja mis on tinginud need muutused, ehk nimetada ka probleeme, mis ühel või teisel perspektiivil on akadeemilises kontekstis ja mis seega on andnud impulsi uute lähenemismurkade otsinguks.

3.1. Sõnastamatu sakraalsus

Selle kategooria juurde, mis käsitleb sakraalsust millegi kirjeldamatu ja sõnastamatuna, ent ometi olemasolevana, ei olegi nii kerge religiooniuurijate hulgast näiteid tuua, sest mingis mõttes on selline seisukoht vastuolus distsipliini enda eesmärkidega, milleks on olnud just sõnastada ja mõista, aga mitte jätta sakraalsus lihtsalt kirjeldamata. Lisaks on väga raske teaduslikult edasi minna arutlusega või seda hiljem kriitika eest kaitsta, kui alustala on defineeritud sõnastamatuna. Siiski toovad Engler ja Gardiner välja, et sellist lähenemist on kultiveerinud teoloogid ja kirjandusteadlased, näiteks Smaro Kamboureli, kes otsesõnu ütleb, et sakraalsusest ei saa rääkida, sest see asub sisuliselt väljaspool keelt ja selle võimalusi (Engler, Gardiner 2017: 618). Samasugune seisukoht on levinud ja omal kohal õigustatud teoloogilises käsitluses, mis tugineb kindlaksmääratud eeldustele, mille tõestamine polegi tingimata eesmärgiks. Samas on siin probleemiks ümmikseisu tekitamine religiooniuuringute kontekstis ja paradoksaalsus: kui sakraalsusest ei saa rääkida ja see on vaid sisemine teadmine, siis ei saagi sellest rääkida ja teemaga tegelemine on võimatu. Sellest aga ikkagi kõneldes asetatakse see paratamatult ja tahtmatult kasvõi kaudselt siiski keelekonteksti — sellest ka olemuslik vastuolu sakraalsuse käsitlemisel sõnastamatuna. Engler ja Gardiner taandavad selle lähenemise ja sakraalsusest rääkimise potentsiaalse võimatuse probleemid kahele võimalikule argumendile: kas on viga inimkeeles kui sellises või inimese puudulikus kognitiivses võimekuses, misõttu tavaseisundis pole võimalik sõnastada seda, mis on kättesaadav ebatavalises (sakraalses) seisundis — need on aga mõlemad üldjoontes religiooniuurija vaatenurgast lahendamatud asjaolud (samas: 618–620). Selline vaateviis on oma teadusliku problemaatilisuse tõttu erinevalt akadeemilisest kontekstist levinud pigem loomesfääris, kus võibki märgata sakraalsuse mõiste niisugust kasutamist, võimaldades nõnda nimetada või kirjeldada mitmekesise sisu, eesmärgi ja juurtega teoseid. Ning võib-olla väljaspool teadust ongi just see sõnulseletamatus kõige intuiitiivsem viis tajuda sakraalsuse mõiste tähendust, sest sellisel lahkamata kujul ei välista ta ühtegi neist lõpututest määratlemata

väljadest, mis potentsiaalselt võiksid seal sõnadevälises tundmatustes põimudes moodustada tervikliku, kuigi tabamatu tähenduse.

3.2. Kogetud sakraalsus

Kuigi see kategooria võib teinekord osalt kattuda eelmisega, on sellise lähenemise keskseks argumendiks asjaolu, et sakraalsus on kogetav ja see kogemus on rohkem või vähem sõnades väljendatav, kuigi mitte kunagi täpselt ümberöeldav. Kogetud sakraalsuse määratlemise perspektiiv toetub nagu eelminegi otseselt eeldusele, et on olemas midagi olemuslikult sakraalset. Sakraalsuse kogemus on esmane selle mõistmiseks ning kõik sõnaliselt väljendatav selle kohta on sekundaarne (Engler, Gardiner 2017: 621). Sakraalse olemasolu väljaspool täpset keelelist kommunikatsiooni ongi siinkohal see, mis hägustab piire sõnastamatu sakraalsuse määratlustega. Sellist kogemusele toetuvat lähenemist sakraalsusele esindavad paljud religiooniuurijad, eriti ka mõjukas religioonifenomenoloogia koolkond, millest võib välja tuua Rudolf Otto ja Mircea Eliade sakraalsusekäsitlused.

Originaaltekstidele viidates toovad Engler ja Gardiner välja Rudolf Otto seisukoha sakraalsuse kohta, kus numinoossus, mida ta kasutab püha või sakraalsuse asemel, toetub ühtaegu hirmutava ja lumitava müsteeriumi vahetule kogemisele, mida keel vaid puudulikult väljendada püüab, kasutades selleks analoogiide ja metafooride abi (samas). Otto lähenemise järgi võib kogetud sakraalsusele sõnade abil valgust heita eri nurkade alt lähenedes ja seekaudu numinoossuse tuuma välja valgustades (Stausberg 2017b: 578). Eliade puhul aga, kes kasutab sakraalsuse käsitlemiseks loodud mõistet hierofaania (miski, mis kanaldab pühadust), on sakraalsusest rääkimine küll võimalik sõnades, kuid ometi on temagi jaoks esmase tähtsusega kogemus ise, mis loob puutepunkti tõelise reaalsusega, mida sakraalne esindab. Religioosse kogemuse olemasolu võimaldab Eliade järgi avaneda elu tõelisel olemusel, selle kosmilisel sakraalsusel, sisuliselt toimides ükskõik mille abil, mis suudab sakraalsust hierofaaniana edastada (Engler, Gardiner 2017: 621–622). Aga tõeline sakraalsus jääb siiski tema arvates puudutamatuks — nagu Eliade ise ütleb:

“pühadus avaldub millegi muu kaudu, ta ilmneb esemetes, müütides või sümbolites, aga mitte kunagi täiuslikul ja täiesti vahetul viisil ning kogu oma tervikus” (Eliade 2017: 57). Võib öelda, et kogemuspõhisel lähenemisel sakraalsuse mõistele mängib põhirolli idee, et kuigi sakraalne reaalsus on objektiivselt olemas, siis selle kirjeldused ei ole see reaalsus ise. Seega, kui rääkida sakraalsusest sellest seisukohast lähtudes, kasutades seletamiseks näiteks sotsiaalseid struktuure või inimese bioloogilist ülesehitust, ei jõuta kunagi päriselt sakraalsuse tõelise loomuseni. See eeldus — objektiivse sakraalsuse olemasolu — ongi kogemuspõhise sakraalsuse mõiste põhiprobleemiks teadusliku lähenemise korral. Siiski ei eita see lähenemine sõnastamise püüdlust ja võimalikkust vähemalt mingil määral. (Engler, Gardiner 2017: 624.) Vastukajana sellisele lähenemisele, mis seob religiooni ja selle fenomenide uurimise otseselt transtendentse kogemusega, kerkib kergesti esile oht ohverdada akadeemilist usutavust, kuigi see ei tähenda, et lahenduseks oleks reduktsionism (Dawson 1996: 66).

3.3. Polariseeritud sakraalsus

Kolmas kategooria on akadeemilises mõttes juba vähem probleemne, kuna rõhuasetus defineerimisel nihkub eeldamiselt sellest pääsemise poole, ühildudes rohkem tänapäevaste teadustavade, mis nõuavad selgust ja täpsust nii palju kui võimalik ka humanitaarteadustes. Polariseeritud sakraalsus, nagu ka eelnevalt juba sedastatud, põhineb vastandamisel ja välistamisel; sakraalsuse määratlemisel millegi kaudu, mis ta ei ole ja mida on lihtsam käsitleda kui sakraalsust ennast (Engler, Gardiner 2017: 626). Selle perspektiivi tuntuimaks esindajaks on Émile Durkheim oma sakraalse ja profaanse vastandusega. Durkheimi tsiteerides toovad Engler ja Gardiner välja tema käsitluse, mis rõhutab polaarust ja kinnitab, et sakraalne on profaansest alati drastiliselt eraldatud ning nende kahe vahel ei saa toimuda inimteadvuses mingit segunemist, kuna nad on olemuselt täiesti erinevad kategooriad. Samas ei ole need kategooriad Durkheimi järgi fikseeritud, vaid muutlikud ajas ja ruumis (samas). Seega sakraalne ja profaanne niimoodi vastanduse kaudu kirjeldatuna ei ole enam absoluudid,

vaid see mõistepaar on vastastikku sõltuv ja dünaamiline. Polariseeritud sakraalsuse mõistel on eeliseid sõnastamatu ja kogetud perspektiivi ees, sest see aktsepteerib keelt kui mõistmisvahendit ega keskendu samuti niivõrd oletatavale sakraalsuse kogemusele, kui pigem sellele, et midagi kirjeldatatakse kogemusena sakraalsest või profaansest (samas: 628). Siiski võib ka see lähenemisviis lõpuks taanduda teaduslikus kontekstis probleemsele eeldusele, et kuigi ta on viidatav vastanduse kaudu, on sakraalsuse mõiste taga ikkagi midagi müstilist ja hämarat; teiseks on probleemne ka see, et polaarsuste nentimise kaudu ei ole otseselt seletatavad nende kujunemise protsessid (samas: 629). Samas on Durkheimi lähenemine kindlasti olnud märgiline, sest asetades sakraalsuse keskmesse inimese, märkis see religiooniuuringutes teoloogilise lähenemise asendumist sotsioloogilisega (Stausberg 2017b: 586), rõhuasetuse nihkumist üleloomuliku või transtsendentse eeldusest sakraalsuse (ja religiooni) mõtestamisel sellest eeldusest loobumise, kuigi sealjuures mitte välistamise poole.

Oma artiklis ei käsitle Engler ja Gardiner Mary Douglast, kuid tema *Puhtus ja oht* võiks asetuda samuti sellesse vaatesuunda, kuigi seda võib muidugi vaadelda ka kontekstist sõltuvana. Tema puhtusemõiste, mida võib mõista püha ja sakraalsena, on vastandatud mustusele, kuid veelgi enam defineerib rüvedust väljajäetuse printsiip, mis samuti on polariseeriva perspektiivi kirjelduseks. Sakraalsus on midagi, mis on täiuslik ja terviklik, mittesakraalne on aga see, mis sinna tervikusse ei sobitu. Võib-olla on tema polariseeriv lähenemine teadlikult ettevaatlik fikseeritud kategooriate loomisel sellepärast, et ta ise nägi teiste töid uurides sellises lahterdamises probleemi. Seda ilmestavad sõnad, millega Douglas kommenteerib Frazeri pärandit: “Just inimkogemuse niisugusest ekslikust lahterdamisest tõusevad võrdleva religiooni loo kõige raskemini lahendatavad küsimused” (Douglas 2015: 79). Tema lähenemine puhtusele ja pühale korra säilitamise ja mustuse mittekaasamise kaudu võimaldab tõesti jätta sakraalse mõistmisel palju ruumi konteksti arvestamisele, nagu ta ka ise sõnastab puhtuse-mustuse vahekorra käsitlemisel: “See ei nõua meilt mingi selgepiirilise vahe tegemist püha ja ilmaliku vahel” (samas: 97), avades tee järgmisena vaadeldavale perspektiivile.

3.4. Kontekstualiseeritud sakraalsus

See perspektiiv sakraalsuse mõiste käsitlemiseks on kõige nüansseeritum ja kõige vähem eeldustele toetuv, asetades mõiste laiemasse teiste tähenduste võrgustikku ja sidudes selle mitte ainult oma vastaspooluse või välistamisega nagu polariseeritud sakraalsuse puhul, vaid ka teiste mõjuteguritega, mis mõiste tähenduse kujunemisprotsessi on kaasatud. Kuigi ka eelmise perspektiiviga on kontekstualiseeritud sakraalsuse käsitlusel ühisosa, eriti asjaolu, et need kumbki ei nõua ega väida tingimata, et sakraalne viitab millelegi, mis on olemas, vaid pigem lähtuvad sellest, et see on kujunev ja kujundatav. Samuti on ühisosaks arusaam, et sakraalsus on käsitatav teiste mõistete kaasamise abil. Veelgi enam — mõnes käsitluse osas kattub polariseeriv lähenemine sakraalsusele kontekstualiseeritud lähenemisega ka selles, et arvestab lisaks vastandusele sotsiaalse konteksti (ja selle loodud moraali) olulisust, nagu näiteks Durkheimi puhul. (Engler, Gardiner 2017: 629, 632.)

Kontekstualiseeritud sakraalsuse perspektiiv võimaldab oma laiahaardelises konteksti arvestamises kõnelda sakraalsusest ilma müstilist transtendentset viidatavat eeldamata ning kasutada seda mõistet ontoloogiliselt väga erinevate vaadete puhul, kus sakraalsus võib tähendada kohta, protsessi, kogemust, tegevuse või isiku positsiooni mingis kindlas süsteemis jne. Selle lähenemise väärtuseks võib pidada ka seda, et see ei piirdu ainult keelelise analüüsiga, vaid kontekstist ja eri tähenduste omavahelistest suhetest sõltuvana lähtub empiirilisest materjalist. Sakraalsuse tähendus ei sisaldu nõnda mõistes endas, vabastades sellega mõiste eelduste taagast (samas: 630). Samuti seob see sakraalsuse mõistesisu kujunemise kaks tasandit: nii sisemise ehk indiviidi subjektiivsete uskumuste ja kogemuste tasandi kui välise ehk kollektiivste ja kontekstist sõltuva tähendustevälja (samas: 631–632). Samuti käsitleb kontekstualiseeritud sakraalsus eraldatuse küsimust, seostudes eespool kirjeldatud kolmikjaotusega, kuna lähtub väärtuste omavahelistest suhetest ja nende vahelise eraldava piiri määratlemisest (sakraalsus kui püsiva väärtuse omadus, mittesakraalne kui muutuvate väärtuste omadus, samas: 632) ja samuti seostub see

perspektiiv alljärgneva mõttearendusega, kus puudutan sakraalsuse hajumist sekulariseerivas väärtuste paljususega ühiskonnas.

Lisaks ka mõned konkreetsete religiooniuurijate näited kontekstualiseeritud sakraalsusest: Engler ja Gardiner toovad välja William E. Padeni väite, et sakraalsus ei ole ainult religioosne kontseptsioon, vaid struktureeriv jõud, mainides, et ka süsteem kui selline ise on sakraalne nähtus (samas). Veikko Anttoneni jaoks on sakraalsuse tähendus seotud kategoriseerimise printsiipide ja kultuurispetsiifiliste reeglitega ning seega mitte eraldioleva iseseisva tähendusega. Tema jaoks on sakraalsuse diskursuses olulisteks märksõnadeks inimkeha ja territoorium³ (Engler, Gardiner 2017: 633). Anttoneni enda sõnul: geograafiliselt määratletud keeleline kujunemislugu ja kognitiivsed seosed (Anttonen 2000: 41). Jonathan Zittell Smithi jaoks on samuti asukoht ja ka taotluslik fookus väga olulised — tema sõnul just need muudavad mingi asja sakraalseks või profaanseks, aga sealjuures miski pole tema hinnangul olemuslikult sakraalne, sest tegemist ei ole substantsiaalse, vaid situatsioonilise kategooriaga, see tähendab paigutumisega kindlasse konteksti (Engler, Gardiner 2017: 633).

4. MÕNED UEMAD LÄHENEMISED SAKRAALSUSE MÕISTELE

Olles vaadelnud religiooniuuringute ajaloo oluliste uurijate lähenemisi nelja sakraalsuse mõtestamise perspektiivi asetatuna, pööran korraks veel pilgu uuematele seisukohtadele, mis kaasavad rituaaliuuringuid ja kognitiivseid tasandeid. Need lähenemised ei asetu otseselt kontekstualiseeritud vaateviisi, ent pole sisuliselt ka sellega vastuolus — nad lihtsalt lähtuvad teistest kriteeriumidest ja asetavad keskmesse keelelisest mõtlemisest ja sellega kaas-

³ Anttoneni lähenemises on inimkeha puhul oluline kognitiivne võimekus ning selle tasandi uurimine. Territooriumi all võib mõista ruumikomponendi arvestamist sakraalse kujunemisel — kindlal eesmärgil eraldatud koht võib olla määravaks millegi sakraalsena mõistmisel, luues nähtamatud piirid ning konstrueerides selle kaudu kultuurilised kokkulepped käitumises (Anttonen 2000: 43).

nevatest struktuuridest erineva fookuse, s.t kehalisuse ja tegevused, kuigi ka kontekstualiseeritud sakraalsuse käsitlus ei jäta neid aspekte päris puudutamata. Ja kuigi uuemaid lähenemisviise on mitmesuguseid, siis puudutan lühidalt vaid kahte: sakraalsust rituaali kontekstis Roy A. Rappaporti järgi ja sakraalsust kognitiivsest vaatenurgast Justin L. Barretti alusel.

Kõigepealt Rappaport. Veikko Anttonen järgi on Rappaport'i teose *Rituaal ja religioon inimsuse saamises* üheks keskseks küsimuseks just nimelt sakraalsus. Samas ei püüa ta sakraalsuse abil defineerida religiooni ega vastupidi, vaid vaatab sakraalsust pigem kui religiooni lõpp-produkti (Anttonen 2000: 41–44). Rappaporti enda sõnade järgi on sakraalsus üks koostisosa Pühaduse valdkonnas, millega tema raamat tegeleb, sealjuures sakraalsuse tekitamise vormiks on rituaal (Rappaport 2023: 46). Ta tunnistab, et muu hulgas ka sakraalsuse mõiste on kasutusel väga mitmesugusel viisil, ja osutab, et tema käsitluses viitab see termin tavapärasest kitsamalt religiooni diskursiivsele aspektile, mis on keeleliselt väljendatav, vastandades selle numinoossusele, mis jääb tema lähenemisel afektiivseks ja sõnastamatuks aspektiks (samas). Nõnda on tema järgi sakraalsus üks rituaali kaudu tekitatavatest ja religiooni moodustavatest olulistest komponentidest, mis asetub eelvaadeldud kahest suunast situatsioonilisse, samas on huvitav, et ta kaasab ka numinoossust kui substantiaalset kategooriat (kuigi ta ei samasta ei seda ega ka püha sakraalsusega), pelgamata selle sõnastamatuse probleemide.

Kognitiivse religiooniuurimise vallas on eriti huvitav intuitsioonivastasuse printsiip ehk tõdemus, et inimestele on sümpaatsed need ideed, mis tingimata pole kõige loogilisemad ja mille taga võib olla asjaolu, et need jäävad paremini meelde (Barrett 2007: 771). Seda kasutatakse religiooni kui sellise seletamiseks, aga samamoodi on see rakendatav sakraalsuse uurimisele. Intuitsioonivastasusest lähtuvalt on oluliseks eristamine ja eraldamine kui meenutamist soodustav aspekt. Ja erinevalt üleloomulikkuse rõhutamise seoses sakraalse kujunemisega ongi paljude uurijate jaoks lisaks sotsiaalsele konstrueerimisele keskseks saanud sakraalsuse käsitlemine eristamise abil (Durkheim, Douglas, aga ka näiteks Matthew T. Evans (Evans 2003: 39)), kuigi need üle-

jäänust eraldamise piirid on pidevas nihkumises. Sakraalsus on justkui tähendusväli, mis erinevate vahendite abil viitab ebatavalisele või tundmatule reaalsusele. Inspireerituna Veikko Anttoneni mõtetest (Anttonen 2000: 47) võiks sakraalsust kognitiivse religiooniteaduse vaatenurgast kirjeldada ka nõnda: sakraalsus on intuitsioonivastasuse printsibist lähtudes atraktiivne ebatavalisus, mille erilisus on võimendunud kas isiklike või kollektiivsete mõjutuste tulemusena. Eriline ebatavalisus siinkohal võib sisuliselt kaasata salapärase tundmatu, jaatamata või eitamata selle tagamaid, kuna rõhk on pigem sellel, kuidas midagi tajutakse.

Selline lähenemine sobitub pluralistlikku ühiskonda, kus sakraalsuse (kontekstualiseeritud) tähendus ei ole enam fikseeritud ega tingimata iseenesestmõistetav ei teadlaste, teoloogide ega ka ilmalike jaoks, mis viib mind järgmise ja viimase osani, kus mõtisklen sakraalsuse tähenduse hajumise üle.

5. SAKRAALSUSE HAJUMINE

Molendijk on oma artiklis välja toonud Durkheimi idee sellest, kuidas sakraalsusel on kalduvus nii-öelda lekkida profaansesse sfääri, kuigi ta sellest olemuslikult eemale tõukub (Molendijk 2010: 86). Molendijki arutluse kaudu jõudsin ma lähemale ka ühele neist küsimustest, mis mind huvitas selle mõiste uurimise poole pöördudes: nimelt, kuidas mõista ja mõtestada sakraalsuse ebamäärast asukohta ilmalikus sfääris ja ühiskonna üldaktsepteeritavate normide kontekstis koos selle religioossete tähendusjuurtega tänapäeval, kui selle mõiste konkreetsus on üha enam hāgustunud. Ometi pole see mõiste kadunud, vaid pigem on selle kasutusala isegi laienenud koos domineeriva religioossuse asendumisega paljude mitmekesiste kombinatsioonidega, kus on kokku liidetud nähtused, tavad ja traditsioonid, milles sakraalsus on tähendanud eri asju, tekitades nõnda sakraalsuse mõiste taha uusi ja vahel ka varasemaga vastuolulisi tähendusi — mistõttu kontekstualiseeritud sakraalsuse perspektiiv on sellest mõistest rāākides sobivaim. Võiks öelda, et on toimunud teatav sakraalsuse hajumine sotsiaalses tegelikkuses. Sakraalsuse mõiste kujunemise asetamine situatsioonilisse konteksti aitab seletada selle pihus-

tumise protsessi tänapäeva ühiskonnas, kus pühad kohad, nähtused, tegevused on aina vaieldavamad, ühest küljest ebamääraselt laialivalguvad ja teisest küljest kitsalt grupispetsiifilised, olles loogilises vastastikmõjus ja tulenedes üldisest individualiseerumisest (samas: 88). Ühiskonna sisemine mitmekesisus ja muutlikkus on seotud ka sakraalsuse tajuga, sest on välja toodud, et mida traditsioonilisem ja fikseeritum on sotsiaalne keskkond, seda ühesemalt mõistetud on muude nähtuste hulgas ka sakraalsus. Muutlike väärtussüsteemidega ühiskondades on sakraalse tähendus ebamäärasem (Evans 2003: 34). Seega näib, et just nagu religiooni mõiste tähendus on läbinud kontseptuaalse kriisi, on sama toimunud või toimumas ka teiste mõistetega, sh sakraalsusega.

Võiks öelda, et praegu on aina vähem üldaktsepteeritud, isenesestmõistetavaid sakraalseid elemente ühiskonnas, mistõttu on mõistetav praegune suundumus teadusmaastikul sakraalsuse defineerimiseks pigem kontekstist lähtuva ja konstrueeritud nähtusena, kuna varasem n-ö klassikaline substanttsiaalne lähenemine ei peaks akadeemilisele kriitikale vastu tänapäeva muutunud olukorras, kus nii paljude erinevate tähendusuniversumite kõrvuti eksisteerimine isegi ühe ja sama ühiskonna siseselt on muutunud tavaliseks, tekitades küsimuse selle võimalikkusest või esitades väljakutse potentsiaalselt väidetavale põhjuslikkusele, mis sakraalsuse olemuse niimoodi võiks killustada iseenesele vastukäivateks nähtusteks — kui ta oleks midagi immanentset. Ka Rappaport näib Anttoneni hinnangul toetavat ideed, et ülimad sakraalsed postulaadid on kaotamas oma vaieldamatut autoriteeti ühiskonnas (Anttonen 2000: 44). Igal juhul on selge, nagu ka Molendijk välja toob, et sakraalsuse piirid ja selle tähenduse haldamine ühiskonnas üldiselt on muutumas aina keerulisemalt määratletavaks seda enam, kuidas isenesestmõistetavate väärtuste kategooria kaotab kehtivust ja tähendust (Molendijk 2010: 89). Selles protsessis on kindlasti lääne ühiskonnas otsesteks mõjuteguriteks religioosse võimu ja autoriteedi kahanemine ja teisest küljest uue vaimsuse laadsete nn nähtamatu religiooni institutsionaliseerumata vormide ilmumine, mis on põhjustanud arutelu intensiivistumise sakraalsuse tähenduse üle (samas). Sellisest situatsioonilisest lähenemisest sakraalsuse mõistele tuleneb ka arusaam, mille-

ga mitmed tänapäeva uurijad on nõustunud, et sakraalsust on kõige mõistlikum teaduslikult käsitleda muutlike tähenduslike eristamisprotsesside kaudu (samas: 89).⁴ Sakraalsuse hajumine, mis on nähtav tegeliku kasutuse ja elatud religiooni kontekstis praeguses tähenduste paljususe ühiskonnas, muudab võib-olla tõesti praeguse aja sakraalsuse mõiste tähenduse osas teataval määral sarnaseks organiseeritud religioonide eelse perioodiga tuhandeid aastaid tagasi, nagu pakub Veikko Anttonen (Anttonen 2000: 42), mistõttu on selle termini käsitlemine ja paradigmaatiline ümbermõtestamine uues muutunud olukorras kindlasti vajalik.

6. LÕPETUSEKS

Seistes silmitsi küsimusega “Mida üldse tähendab sakraalsus?”, vaatesin, kuidas on religiooniuuringute distsipliini raames viimase saja aasta jooksul lähenetud sakraalsuse mõistele, keskendudes sealjuures sisule, mitte ajajoonele. Kuna abstraktsetel igavikulise varjundiga mõistetel ei ole ühest täiuslikku üldkehtivat definitsiooni, siis valisin oma lähtepunkti ja selle abil tõin välja erinevad mõttesuunad ja ühtlasi nendesse paigutuvate mõnede konkreetsete uurijate arvamused religiooniuuringute distsipliini kontekstis. Valitud allikate abil joonistasin välja põhilised üldsuundumused, millesse võib liigitada eri uurijate vaated sakraalsusele. Sellega seoses peatusin lühidalt ka sakraalsuse mõiste hajumise tendentsil ühiskonnas üldiselt ja väljaspool akadeemilist maailma, kuna need kaks ei ole lahutatavad ja sotsiaalne kontekst ning ühiskonna religioossuse iseloom on mänginud suurimat rolli selles, kuidas on uuritud mingil perioodil religiooni ka teaduslikul maastikul. Uurimise järelendusena võib väita, et saja aasta, selle akadeemilises kontekstis võrdlemiselt lühikese aja jooksul on toimunud siiski suured muutused ja need puudutavad eelkõige küsimust eeldustest. Rõhuasetus on tasapisi nihkunud eeldustega definitsioonidelt

⁴Molendijk viitab oma artiklis, et näiteks Jonathan Z. Smith, David Chidester ja Edward Linenthal võtavad kokku, et kuna sakraalsus on inimeste poolt pühitsemise kaudu omistatav sisuliselt ükskõik millele, siis ei saa väita, et oleks olemuslikku sakraalsust.

püüdluse poole eeldusteta definitsiooni leidmiseni. Eesmärgiks ei ole seejuures olnud tingimata välistada tõestamatuid eeldusi, vaid leida viis, kuidas kõnelda sakraalsusest ja seda uurida ilma neid eeldusi kaasamata, kui nad ka isiklikul tasandil eksisteerivad. Seda on tinginud muutused seoses iseenesestmõistetavuste kadumisega: see, mida sajand tagasi ei peetud vajalikuks tõestada, asetuks praegu tingimata kriitilise analüüsi luubi alla. Seetõttu väärtustatakse religiooniuuringute kontekstis selliseid arutluskäike, kus on minimeeritud kindlat eelhäälestust nõudvad väited.

Seega võib kokkuvõtteks tuua välja, et kahest käsitletud suunast sakraalsusemõiste defineerimisel — substantsiaalsest ja situatsioonilisest — domineerib tänapäeval teine ehk kontekstist lähtuv ja konstrueerituse aspekti kaasav mõtteviis. Neljast perspektiivist, mida võib käsitada kahe suuna laiendatud kategooriate süsteemina, ühilduvad sellega kolmas ehk polariseeritud ja eriti neljas ehk kontekstualiseeritud sakraalsusmääratluste kasutamise viis, kuigi ka need pole vabad probleemidest ja kriitikast (Engler, Gardiner 2017: 634, 636). Need lähenemised võtab kenasti kokku juba Mary Douglase väljendatud idee sellest, et sakraalsus on inimmaailma dünaamiline aspekt lõplikult defineerimatute piiridega, sest sakraalsuse määratlemine on seotud sotsiaalse konsensususe kaitsmisega kindlas ajas ja ruumis (Anttonen 2000: 45). Sakraalsust on kindlasti keele abil keeruline määratleda, ükskõik kuidas sellele läheneda. Aga samas, nagu Engler ja Gardiner tabavalt mainivad, võib-olla ei peakski püüdma tavalise keelekasutusega hoomata ebatavalise keerukusega mõisteid ning selle asemel võiks lasta religiooniuuringute distsipliini spetsiifilises kontekstis lahti rulluda mõtestamisviisidel, mis ilmtingimata ei ole alati rakendatavad universaalselt kõikjale. Nende väitel ongi just see paljude lahendamatu vastuolude taga sakraalsusealases väätluses, et tahetakse rääkida ebatavalistest religioossetest nähtustest, kasutades selleks tavalist kõnepruuki ehk katta mõlemad vallad võrdsetl (Engler, Gardiner 2017: 636) — see aga ei pruugi olla võimalik ega mõistlik, sest liigne universaalsuspüüd võib suubuda kas tähendusetusse mõlema poole jaoks või viia uuri-
jad ummikseisu.

Sakraalsuse mõiste ega selle mõjujõud pole kadunud ei tava- kasutusest ega religiooni uurivate teadlaste huviorbiidist. Ometi on selgelt nähtav sakraalsuse ümbermõtestamise püüe uutel viisidel: sotsiaalse konstruktsiooni, keha- või keelekeskse nähtusena, rituaali ja sellega seonduva kaudu, antropoloogilise, etnoloogilise ja isegi kognitiivse lähenemise kaudu. Oluliseks on saanud inimese vaimsete ja kehaliste võimete ning kultuuriliste traditsioonide arvestamine, samavõrd ka sotsiaalse konteksti jõud, kollektiivi vastastiksuhe indiviidiga ning süsteemide muutlikkus. Sest mida lõpuks tähendab sakraalsus, seda teab iga inimene igal ajastul eri moel.

Tänan Erki Lindu ja Indrek Peedut hea nõu ja soovitude eest.

Kirjandus

- A n t t o n e n, Veikko 2000. Toward a cognitive theory of the sacred: An ethnographic approach. Folklore. — *Electronic Journal of Folklore*, Vol. 14. M. Kõiva, A. Kuperjanov (eds.). Tartu: Folk Belief and Media Group of Estonian Literary Museum. DOI: <http://doi.10.7592/FEJF2000.14.sacred>
- B a r r e t t, Justin L. 2007. Cognitive science of religion: What is it and why is it? — *Religion Compass*, Vol. 1, No. 6, pp. 768–786. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1749-8171.2007.00042.x>
- B e r g e r, Peter L., Thomas L u c k m a n n 2018 [1966]. *Tegelikultse sotsiaalne ülesehitus: Teadmussotsioloogiline uurimus*. Tlk Katre Pärn, Mirjam Parve, Ragne Schults. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa
- D a w s o n, Lorne L. 1996. Giving voice to the sacred: Collaborative representations in the study of living religious traditions. — *The Sacred and Its Scholars: Comparative Methodologies for the Study of Primary Religious Data*. T. A. Idinopulos, E. A. Yonan (eds.). (Studies in the history of religions. Vol. LXXIII.) Leiden: Brill Academic Publishers, pp. 65–89
- D o u g l a s, Mary 2015 [1966]. *Puhtus ja oht: Mõistete “rüüvetus” ja “tabu” analüüs*. Tlk Triinu Pakk. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: TLÜ Kirjastus

- E l i a d e, Mircea 2017 [1949]. *Uurimus usundiloost*. Tlk Mirjam Lepikult. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: TÜ Kirjastus
- E n g l e r, Steven, Mark Q. G a r d i n e r 2017. Semantics and the sacred. — *Religion*, Vol. 47, No. 4, pp. 616–640. DOI: <https://doi.org/10.1080/0048721X.2017.1362784>
- E v a n s, Matthew T. 2003. The sacred: Differentiating, clarifying and extending concepts. — *Review of Religious Research*, Vol. 45, No. 1, pp. 32–47. DOI: <https://doi.org/10.2307/3512498>
- M o l e n d i j k, Arie 2010. The notion of the 'sacred'. — *Holy Ground: Re-inventing Ritual Space in Modern Western Culture*. P. Post, A. L. Molendijk (eds.). Leuven: Peeters, pp. 55–89
- P a r g a m e n t, Kenneth I., Doug O m a n, Julie P o m m e r l e a u, Annette M a h o n e y 2017. Some contributions of a psychological approach to the study of the sacred. — *Religion*, Vol. 47, No. 4, pp. 718–744. DOI: <https://doi.org/10.1080/0048721X.2017.1333205>
- R a p p a p o r t, Roy A. 2023 [1999]. *Rituaal ja religioon inimsuse saamises*. Tlk Triinu Pakk. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: TÜ Kirjastus
- S t a u s b e r g, Michael 2017a. The sacred and the holy — from around 1917 to today. — *Religion*, Vol. 47, No. 4, pp. 549–556. DOI: <https://doi.org/10.1080/0048721X.2017.1377887>
- S t a u s b e r g, Michael 2017b. The sacred, the holy, the numinous — and religion: On the emergence and early history of a terminological constellation. — *Religion*, Vol. 47, No. 4, pp. 557–590. DOI: <https://doi.org/10.1080/0048721X.2017.1377889>

SAILE JOHANNA LANGSEPP (1990) on koreograaf ja tantsija, lõpetanud 2012. a Tallinna Ülikooli koreograafia erialal, magistrakraad 2025. a religiooniuringute alal Tartu Ülikooli usuteaduskonnast, samast aastast sealsamas doktorant ja religiooniuringute nooremteadur.

HELLE LÕHMUS. Tüvi (carborundum, 2014)

TEEKOND MEDITSIIINI- JA TERVISEGEOGRAAFIA MAAILMA

Intervjuu Põhja-Carolina ülikooli
tervisegeograafi Michael Emchiga

Mati Rahu

MATI RAHU (MR): Eestis peaks olema kolm inimest, kelle ülikoolidiplomil (mida peetakse võrreldavaks tänapäeva magistri-kraadiga) on märgitud, et nad läbisid viieaastase õppe meditsiinigeograafia erialal. Neist kolmest esimesena oli mul võimalik olla otsene või kaudne tunnistaja, kui hoogsalt arenes 1960.–1970. aastatel meditsiinigeograafia maailmas, sealhulgas Nõukogude Liidus. Edaspidi kulges minu teekond epidemioloogia valdkonnas ning seetõttu olen ennast määratlenud epidemioloogi ja meditsiinigeograafina. Palun selgitage, mida praegu kujutab endast meditsiinigeograafia.

MICHAEL EMCH (ME): Laia määratluse järgi on meditsiinigeograafia geograafia aladistsipliin, mis kasutab geograafia valdkonna teooriaid ja meetodeid. Meditsiinigeograafia tugineb geograafia mõistetele ja uurimismeetoditele, et käsitleda tervisega seotud küsimusi. Lähenemisviis on terviklik, hõlmates eri kultuurisüsteeme ja mitmekesisist biosfääri. Toetudes vabalt sotsiaalteadustest ja loodusteadustest pärit mõistetele, teooriatele ja meetoditele, käsitleb meditsiinigeograafia tervist ja haigusi iseenda kesksete küsimuste ja vaatenurkade kaudu ning kasutab oma spetsiifilisi

Intervjuu toimus meili teel ajavahemikus 6.05–15.09.2025.

MICHAEL EMCH (2015)

Foto tema erakogust

ruumianalüüsi meetodeid. Meditsiinigeograafia on laiapõhjaline eriala, mis võimaldab oma panuse anda mitme valdkonna spetsialistidel.

MR: Olen olnud lähemalt tuttav Irkutski meditsiinigeograafide koolkonnaga ning osalenud nende 1973. ja 1978. aasta ekspeditsioonil Siberis.¹ Irkutski geograafiainstituudi struktuuriüksuse nimest kaotati ühel hetkel sõna *meditsiinigeograafia* ning asendati järgemööda nimetustega *inimese ökoloogia ja rahvastikugeograafia*, *sotsiaalgeograafia* ning *majandus- ja sotsiaalgeograafia* (Jevstropjeva, Šehhovtsova 2021). Tol korral oli ilmselt tegu meditsiinigeograafiliste uuringute kadumisega teadustöö plaanidest. Ometigi olen täheldanud, et terminit *meditsiinigeograafia* (sks *medizinische Geographie*), mille olevat ammuilma loo-

¹Neil ekspeditsioonidel kogetut olen käsitlenud mitmes kirjutises (Rahu 1974, 1976, 1979, 2016, 2017). Siin ja edaspidi intervjueri ja märkused, kui pole öeldud teisiti.

nud Leonhard Ludwig Finke (1792),² peetakse tänapäeval kuidagi vähem kõitvaks kui *tervisegeograafiat*. Mida kujutas endast 1990ndatel aset leidnud paradigma muutus meditsiinigeograafias, mis viis “tervisegeograafia” tekkeni?

ME: Viimase kolmekümne aasta jooksul on termin “tervisegeograafia” muutunud üha olulisemaks ning paljude teadlaste hinnangul on see sobivam ja ajakohasem mõiste kui “meditsiinigeograafia”. Hoolimata sellest muutusest terminoloogiline arutelu siiski jätkub, muu hulgas selle üle, kas need kaks mõistet ei tähistata mitte eri alavaldkondi. Ajaloolistes tagasivaadetes ja teaduslikes aruteludes, näiteks väljaandes *Tervise- ja meditsiinigeograafia käsiraamat* (Brown jt 2009), tuuakse esile erinevaid vaatenurki ning seatakse kahtluse alla range piiri tõmbamine tervise- ja meditsiinigeograafia vahele. See valdkond on märkimisväärselt arenenud ja laiendanud oma haaret, kasutades väga mitmesuguseid keskkonna- ja sotsiaalteaduste meetodeid ning interdistsiplinaarset lähenemisviisi. Kasutan mõistet “tervisegeograafia”, selleks et rõhutada distsipliini ühtsust ja kaasavust ning pühendumust tervise, tervishoiu ja haiguste ruumilise jaotuse uurimisele.

MR: Teaduskirjanduse põhjal on mul kujunenud arusaam, mida on selgelt väljendanud Graham Moon (2009: 35). Nimelt on praktilises tegevuses keeruline eristada tervisegeograafia uurimistööd meditsiinigeograafia omast ja nende kahe teadusvaldkonnana “nimetuse valik tuleneb pigem semantilisest eelistusest või akadeemilisest kuuluvustundest kui mingist sisulisest ontoloogilisest erinevusest”. On ka esitatud seisukoht, et paljud geograafid, kes uurivad tervisetemasid, ei pea ennast tervisegeograafideks (Kearns, Moon 2002). Mida teie sellest arvate?

ME: Ma ei usu, et tervise- ja meditsiinigeograafiat saab või tuleks rangelt lahus hoida. Mõned teadlased, kes peavad end tervisegeograafideks, kasutavad rohkem kvalitatiivseid ja analüütilisi lähenemisviise, aga on ka inimesi — mina kaasa arvatud —, kes

²Leonhard Ludwig Finke (1747–1837) oli Saksa (sõjaväe)arst, meditsiinigeograafia teerajaja (Nuernberger 2005). Ilmselt valmistas ta maailma esimese haiguste leviku kaardi (Barrett 2000).

selliseid meetodeid ei kasuta, kuid peavad end siiski tervisegeograafideks. Minu arvates toimub peamiselt akadeemiline vaidlus selle üle, millele aladistsipliin peaks keskenduma. Ma pooldan avaramat vaadet sellele, mida ja kuidas geograafid tervise valdkonnas uurivad, ega pea valdkonna lõhestamist vajalikuks ega kohaseks. Ma ei usu, et praeguses aruteluetapis paljud enam nii arvaksid. Samas ma siiski usun, et nii tervise- ja meditsiinigeograafid kui ka need, kes sel alal väljaõpet saavad, peaksid rohkem tutvuma teooriate ja meetodite laia spektriga, mida tervise ja haiguste uurimisel kasutavad geograafid. Samuti on palju geograafe, kes tegelevad tervisealaste küsimustega, aga ei nimeta end tervisegeograafideks — kuigi teadusharu mitmekesisust arvestades võiksid seda vabalt teha.

MR: Mulle on suhteliselt võõras alavaldkond, mis on tervisegeograafidele aastakümneid tuntud kui tervishoiupoliitika geograafia. Kas te tooksite mõne näite, mida nende uuringutega on avastatud? Ma oletan, et selles ainevaldkonnas tegeldakse millegi enamaga kui tervishoiuasutuste kaardistamine.

ME: Geograafid on tervishoiuteenuseid uurinud 1960. aastatest peale, alustades teedrajavatest töödest, nagu näiteks Rootsi tervishoiusüsteemi regionaalne korraldus, mida uurisid Lundi ülikooli geograafid (Godlund 1961). Mõjukad teadlased, nagu Richard Morrill, Robert Earickson (Morrill, Earickson 1968) ja Gerald Pyle (1971), andsid oma panuse USA esimestesse uuringutesse, millele järgnes Gary Shannoni ja Alan Deveri põhjalik teos *Tervishoiuteenuse kättesaadavus* (1974). Linnageograafia arenedes hakati mudeldama asustusvorme ja transpordivõrke, mis näitasid, kuidas riikliku tervishoiusüsteemi struktuurid mõjutavad tervisealast ebavõrdsust. Poliitökonoomia ja avaliku halduse lõimimine geograafilisse analüüsi laiendas valdkonna haaret, eriti tänu John Eylesi ja Kevin Woodsi uurimusele (1983) ning Kanada terviseedenduse algatustele. Hilisemad autorid, sealhulgas Kelvyn Jones ja Graham Moon (1987) ning Jennifer Wolch ja Michael Dear (1993), rõhutasid tervishoiu ühiskondlikku aspekti ning deinstitutionaliseerimise ja ebapiisava kogukonnanahoolduse ruumilisi tagajärgi.

MR: Tervisegeograafia on meditsiini ja geograafia piiriteadus. Piiriteaduse potentsiaalset köitvust ja eeldatavat tulemuslikkust varjutab oht, et teadustöö rahastamise üle otsustamisel “on tervise geograafia seisukohalt perifeerne ja geograafia tervise seisukohalt samuti perifeerne” (Kearns, Moon 2002: 619). Milline on teie või teiste tervisegeograafide kogemus rahastuse saamisel — loomulikult teades, et kerge pole see kellelgi?

ME: Geograafia ja tervisegeograafia valdkond moodustavad olulise osa rahvatervishoiust, nii nagu see on teistegi rahvastiku terviseiga seotud distsipliinide puhul. Epidemioloogia ning sellised valdkonnad nagu terviseökonomika, tervisekäitumine, meditsiinisotsioloogia ja meditsiiniantropoloogia on samuti rahvatervishoiu lahutamatud osad oma meetodite ja lähenemisviisidega.

Paljud nende valdkondade teadlased, mina sealhulgas, teevad sageli koostööd arstiteadlastega, kelle rõhuasetus on pigem indiviidi kui rahvastiku tervisel — kuigi viimasel ajal on rahvastiku tervise küsimused muutunud ka meditsiinis üha olulisemaks.

Mis puudutab teadusrahastust, siis ajalooliselt on Ameerika Ühendriikides rahastatud häid ideid, mille uurimisplaanid on hästi läbi mõeldud. Peamised rahastajad on olnud riiklikud asutused: Riiklik Terviseinstituut, Riiklik Teadusfond ning Haiguste Tõrje ja Ennetamise Keskus. Oma karjääri jooksul olen saanud nende föderaalasutuste ja mitme erafondi kaudu üle 20 miljoni dollari teadusrahastust.

Mõningad uurimisvaldkonnad on rahastamisel selgesti eelistatud, eriti need, millel on ilmsed ja praktilised tervishoiupoliitilised tagajärjed. Traditsiooniliselt on Ameerika Ühendriikides rahastusotsuseid teinud sõltumatud eksperdid poliitilise sekkumise ta. Nimetatud riiklikud asutused kuulutavad sageli välja prioriteetseid teemasid puudutavaid taotlusvoore, kuid teadlastel on võimalik uurimisprojekte esitada ka omal algatusel.

Alates 2025. aasta jaanuarist on aga olukord märkimisväärselt muutunud. Uus föderaalvalitsus on sisuliselt keelanud teatud teadusvaldkonnad, sealhulgas need, mis keskenduvad keskkonnanõiglusele või kliimamuutuste ja tervise seostele — kaks valdkonda, millega tegelevad paljud tervisegeograafid. Ma ise olen spet-

sialiseerunud nakkushaiguste ökoloogiale ja üleilmsetele terviseuuringutele. Osa minu tööst on endiselt rahastatud, kuid mõnele uurimisprojektile pole enam võimalik rahastust saada. Ühtlasi on praegune administratsioon vähendanud üleilmse ulatusega terviseuuringute rahastamist. Möödunud kaheksa kuu jooksul on palju kaotatud.

MR: Aja nõuetest tulenevalt on oma nime muutnud ka rahvusvahelisi uuringuid toetav Rahvusvahelise Geograafia Seltsi meditsiinigeograafia komisjon, mis loodi 1950. aastal (Verhaselt 2018). 1970. aastatel kujunes sellest tervisegeograafia töörühm. Hiljem nimetati töörühm ümber tervise- ja arengukomisjoniks, seejärel tervise-, keskkonna- ja arengukomisjoniks ning tervise- ja keskkonnakomisjoniks. See viimane nimetus on kasutusel praegugi. Kui palju tunnetavad USA meditsiini- või tervisegeograafid selle komisjoni olemasolu oma uurimistöös?

ME: Ma olen sellest teadlik, aga pole ise organisatoorselt seotud olnud. Ma ei usu, et kuigi paljud Ameerika tervisegeograafid oleksid sellesse kaasatud. Aga me peaksime olema.

MR: Veel on olemas selline teadusharu nagu inimökoloogia. Kas mitte kõik meditsiinigeograafias või tervisegeograafias tehtud uuringud ei kuulu just nimelt inimökoloogia valdkonda, mistõttu polegi üldse vaja eristada kaht esimesena nimetatud distsipliini?

ME: Ma ei arva nii. Mõned uuringud, näiteks need, mis keskenduvad sellistele konkreetsetele teemadele nagu ruumiline ligipääs tervishoiuteenustele, ei ole kuigi ökoloogilised, kuid ma nimetaksin neid siiski tervisegeograafia uuringuteks. Inimökoloogia haiguste kontekstis käsitleb seda, kuidas inimese käitumine ja keskkonnatingimused koos määravad, kas haigusele vastuvõtlikud inimesed haigestuvad või mitte. See tähendab tervise ning haiguse tekkimise ja arengu põhjuse uurimist. Populatsioonigeneetika ja füsioloogia kõrval on haigusprotsesside uurimisel oluline ka organismi immuun- ja toitumisseisund ning nende seisundite tundmist tuleb mõista usaldusväärse uurimistöö eeldusena. Geograafia on samuti tähtis, sest selle juured on tugevalt seotud kultuuri- ja keskkondlike vastastikmõjude uurimisega. Inimökoloogia

on lai mõiste, mida kasutatakse antropoloogias, epidemioloogias ja ka geograafias tähistamaks inimeste suhtlemismustreid füüsilise keskkonnaga, ja see ei hõlma mitte ainult käitumist, vaid ka geneetilist kohanemist ja füsioloogilisi muutusi vastusena keskkonnamõjuritele.

MR: Te olete varem maininud (Carrell, Emch 2013; Emch jt 2017), et geograafias on koostöö geneetikaga olnud vähene ning et meditsiini- ja tervisegeograafia, olles otsapidi geograafias, peab hakkama rohkem tähelepanu pöörama geneetikale. Palun selgitage seda ettepanekut.

ME: Maastikugeneetika (ingl *landscape genetics*) valdkond võimaldab geograafidel ja rahvatervishoiu uurijatel esitada uusi küsimusi haiguste tekke, arengu ja leviku piiramise kohta. Näiteks on maastikugeneetilised uuringud näidanud, et Vietnamis on H5N1 linnugripi kiire evolutsiooni kuumkohad alad, kus on intensiivne vesiviljelus, madal haridustase ja tihe inimasustus. See viitab asjaolule, et säärane keskkond soodustab viiruse muteerumist ja võimalikku inimestevahelist levikut. Samamoodi on malaariaravimite suhtes resistentse malaariatüve uuringud Kongo Demokraatlikus Vabariigis näidanud, et resistentsusgeenid on klasterdunud³ ilma selgete ruumiliste piiranguteta, mis näitab nende laialdast levikut.

Hoolimata oma potentsiaalist seisab maastikugeneetika silmitsi mitmete raskustega, nagu suured sekveneerimiskulud, väikesed valimid ja geneetiliste andmete tõlgendamise keerukus, eriti liikuvate inimrühmade puhul. Kõigest hoolimata pakub ruumiliste ja molekulaarsete andmete ühendamine nakkushaiguste ökoloogiast väärtuslikke teadmisi, mis aitavad kujundada sihitatud sekkumisi ja rahvatervishoiu strateegiaid.

MR: Olgu mainitud, et 1970. aastatel mõjus NSVLi meditsiinigeograafia arengule halvavalt asjaolu, et Kõrgem Atestatsioon

³Geeniklaster on tihedalt aheldunud ja talitluslikult seotud geenide rühm. *Toim.*

nikomisjon⁴ keeldus tunnistamast sellise teaduseriala olemasolu ega olnud nõus seda lisama olemasolevasse erialade nimistusse — hoolimata tõsiasiast, et meditsiinigeograafia nime kandjad asutuste struktuuriüksused, anti välja sellenimelist referatiivajakirja ja toimusid meditsiinigeograafia konverentsid. Veerand sajandit minu teaduselust on kulgenud nõukogude ajal. Seetõttu tunnen huvi, kui hästi ollakse maailmas kursis Nõukogude Liidu teadlaste meditsiinigeograafiliste töödega. Tõenäoselt tuntakse kõige paremini Jevgeni Pavlovski⁵ looduskoldeliste haigus-te õpetust, kuid kas on veel teada muudki?

ME: Ma ei tunne neid kirjatöid. Kahjuks pole NSV Liidu meditsiinigeograafiast Ameerika Ühendriikides peale Pavlovski midagi eriti teada. Hea meelega süveneksin sellesse kirjandusse rohkem.

MR: Te õpetate Põhja-Carolina ülikooli geograafia- ja kesk-konnaosakonnas kursust “Tervise- ja meditsiinigeograafia”. See on ilmselt bakalaureuseõppe osa. Mitmendal semestril kursus toimub, kui suur on kursuse maht akadeemilistes tundides ja kas see on kohustuslik või valikaine? Mis on põhilised teemad, mida kursusel käsitletakse?

ME: Tavaliselt õpetan seda kursust kord aastas, sügissemestril. Kursus ei ole kohustuslik, vaid kuulub geograafia valikainete hulka, kuid see võib kõikide tudengite puhul arvesse minna ka üldhariduse ainepunktide osana, lähtudes USAs kasutatavast laiapõhjalisest liberaalse hariduse lähenemisviisist.

Õppetööd on nädalas kolm tundi, kokku 16 nädalat, mis teeb 48 kontakttundi. Olen kirjutanud spetsiaalselt selle kursuse jaoks õpiku. Raamatu sisukord on järgmine:

I osa. Sissejuhatus ja põhikontseptsioonid

1. peatükk. Mis on tervise- ja meditsiinigeograafia?
2. peatükk. Tervise ja haiguse ökoloogia

⁴See oli riigiasutus (vn *Высшая аттестационная комиссия*), mis andis ja tühistas teaduskraade ja -kutseid.

⁵Vene entomoloog ja parasitoloog (1884–1965). Oli aastail 1952–1964 NSV Li Geograafia Seltsi president ja tema algatusel moodustati 1954. aastal seltsi meditsiinigeograafia komisjon.

3. peatükk. Haiguse ökoloogia avardumine: poliitika, majandus ja soolisuus

4. peatükk. Üleminekud ja areng

II osa. Kaardid ja meetodid

5. peatükk. Kaardid, GIS ja ruumianalüüs

6. peatükk. Haiguste levik

7. peatükk. Uued nakkushaigused ja maastikugeneetika

III osa. Mida me sööme ja kus elame

8. peatükk. Toit, toitumine ja toitumisüleminek

9. peatükk. Naabruskonnad ja tervis

10. peatükk. Linnad ja tervis

IV osa. Keskkond ja kliima

11. peatükk. Keskkond ja tervis

12. peatükk. Kliima ja tervis

V osa. Tervishoid ja mõned mõtted lõpetuseks

13. peatükk. Tervishoiuteenused ja juurdepääs ravile

14. peatükk. Kokkuvõte

Kirjutasin selle raamatu koos oma kahe endise doktorandiga, seega kajastab see tugevalt meie uurimisfookust. Kui samasuguse pealkirjaga raamatu kirjutaksid teised tervisegeograafid, oleks selle sisu tõenäoliselt teistsugune.

MR: Kas teil on aimu, kas ja kui paljudes USA ülikoolides loetakse samalaadseid tervisegeograafia kursusi, olgu bakalaureuse- või magistri- ja doktoriõppes? Mulle on jäänud mulje, et tervisegeograafiat õpetatakse geograafiatudengitele sagedamini kui meditsiinitudengitele.

ME: Meditsiinigeograafiat ei õpetata enamikus arstiteaduskondades, kuid üliõpilased saavad valida valikaineid ning aastate jooksul on hulk arstitudengeid osalenud ka minu kursusel. Et meditsiiniõpe Ameerika Ühendriikides toimub kraadiõppe tasemel pärast nelja-aastast bakalaureuseõpet, ei osale enamik arstiteaduse üliõpilasi bakalaureusekursustel. Küll aga õpetan ka magistritaseme kursust tervise- ja meditsiinigeograafia alal, milles meditsiinitudengid sageli osalevad.

Paljude USA ülikoolide geograafiaosakonnas õpetatakse tervise- ja meditsiinigeograafiat nii bakalaureuse- kui ka magistritasemel. Lisaks õpetatakse kitsamaid valdkondi, näiteks tervishoiuteenuste geograafiat ja geoinfosüsteemide kasutamist rahvatervishoius. Nii on see ka minu ülikoolis.

MR: Et teie kursusel tutvuvad üliõpilased epidemioloogia terminoloogiaga, oleks huvitav teada, kas nad saavad teadmisi ka põhilistest epidemioloogilistest uuringukavanditest ja teavad näiteks, mis on vanuse järgi standarditud haigestumuskordajad.

ME: Jah, tegelikult kuuluvad minu kursusesse ka praktilised harjutused vanuse järgi standardimise kohta, seejuures kasutan päriselust saadud andmeid. Peale selle käsitlen valikuliselt epidemioloogilisi uuringukavandeid, näiteks kohortuuringuid ja juhtkontrolluuringuid.

MR: Kuidas teie arvates täiendavad epidemioloogid ja tervisegeograafid üksteist interdistsiplinaarses uurimistöös?

ME: Epidemioloogia on vaid üks lähedane eriala, milles geograafid sageli koostööd teevad. Olen Põhja-Carolina ülikoolis kahe osakonna õppejõud: Kunstide ja Teaduste Kolledži geograafia ja keskkonna osakonnas ning Rahvatervishoiu Kooli epidemioloogia osakonnas.

Minu doktoriõpingutesse kuulusid mõlemad valdkonnad, kuni kraadi sain geograafia erialal, täpsemalt meditsiinigeograafia alal. Epidemioloogia osakonnas peetakse mind ruumiepidemioloogiks (ingl *spatial epidemiologist*), geograafia osakonnas tervise- või meditsiinigeograafiks. Valdkonnad kattuvad vahel märkimisväärselt, kuid kooolitus ja taust võivad olla erinevad.

Kõik minu doktorandid saavad siiski väljaõppe mõlemas valdkonnas. See pole aga nii kõigi tervise- või meditsiinigeograafide puhul, sest meie teadusvaldkond on väga mitmekesine — paljud töötavad tihedamalt koos teiste lähedaste teadusharudega oma interdistsiplinaarsetes teadus- ja kooolitusprogrammides.

MR: Milliseid põhioskusi peaksid noored teadlased arendama, et tervisegeograafia valdkonnas edukalt toime tulla?

ME: Kui lähtuda minu laiemast tervisegeograafia määratlusest, siis sõltub kõik sellest, millist valdkonda noor teadlane uurib. Minu tudengid õpivad ruumianalüüsi, ruumistatistikat, haiguste ökoloogia teooriat ja lähenemisviise, epidemioloogilisi meetodeid, nad saavad teadmisi ka õpitavate haiguste bioloogilistest alustest.

Olenevalt uurimisteedest omandavad nad sageli ka muid teadmisi, näiteks geneetikast, bioinformaatikast, võrgustikuanalüüsist ning erinevaist masinõppe meetodeist, sealhulgas geograafilisest tehisarust.

MR: Terviseandmete ruumilisel visualiseerimisel ja uurimisel kasutatakse ammuilma kaardistamist. Mul on olnud au ja võimalus kohtuda haiguste leviku kaardistamise pioneeridega, nagu Neil McGlashan⁶ (vt Rose, McGlashan 1975), Peter Gould⁷ (vt Gould, White 1974) ja Thomas Mason⁸ (vt Mason jt 1975). Pool sajandit tagasi kasutati haiguste esinemise uurimisel põhiliselt kartogramme ja tehti esimesi samme raalikaartide valmistamisel. Toimus palju arutelusid, kuidas ja kui palju skaalavahemikke valida, millist värviskaalat eelistada. Mil moel on viimastel aastakümnetel geoinfosüsteemid, kaugseire ja satelliidiandmed muutnud haiguste kaardistamist?

ME: Elame suurandmete (ingl *big data*) ajastul. Need hõlmavad kõiki andmetüüpe, sealhulgas georuumiandmeid. Leibkondade ja teiste objektide asukoha määramine on saanud tavapäraseks, sest mobiiltelefonides ja tahvelarvutites on sisseehitatud GPS-seadmed ning teedevõrgustikud ja aadressid on hõlpsasti kättesaadavad interneti kaudu. Samuti oleme kogenud kaugtuvastuse revolutsiooni: uued satelliitsensorid suudavad eristada objekte ja kirjeldada keskkonda väga suure detailsusega. Georuumiandmed

⁶Inglise meditsiinigeograaf (1929–2025). Olen teinud temaga intervjuu (vt Rahu 1989).

⁷Inglise-USA geograaf (1932–2000), sai 1980.–1990. aastatel tunnustaks HIVi/AIDSi leviku kaardistajana USAs; tuntud ka kognitiivsete ehk kujutluskaartide (ingl *mental maps*) koostajana.

⁸Epidemioloog ja statistik, Lõuna-Florida ülikooli professor (snd 1942). Tema teadustöö põhiteemad on epidemioloogia, keskkonnateravishoid ja haiguste kaardistamine.

on põhjalikult muutnud nii seda, mida me saame terviseuuringutes uurida, kui ka seda, kuidas neid uuringuid korraldada.

MR: Milliseid meetmeid peetakse kõige olulisemaks konfidentsiaalsuse tagamisel, kui töödeldakse tervist puudutavaid tundlike ruumiandmeid?

ME: On mitmeid lähenemisviise, sealhulgas juhuslike ruumiliste nihete kasutamine haiguste puhul või andmete kuvamine ainult koondkujul, isegi kui analüüsiks kasutatakse üksikandmeid. Tähtis on, et üksikandmed oleksid hoitud turvalises arvutikeskkonnas tulemüüride taga. USAs toimub uurimistöö eetiliste aspektide järelvalve ülikoolide eetikakomiteede kaudu (ingl *institutional review boards*), kelle ülesanne on tagada, et uuritavate privaatsus oleks kaitstud.

MR: Mis on praegu levinuimad kaarditüübid haiguste esinemise käsitlemisel?

ME: Haiguste levikukaarte, näiteks juba mainitud kartogramme, kasutatakse endiselt laialdaselt, samuti punktkaarte, sümbolkaarte ja muid kaarditüüpe. Tänapäeva haiguste levikukaartide juures on eriti põnev, et saame luua ka 3D-kaarte ja animatsioone, mis näitavad, kuidas ruumilised mustrid ajas muutuvad. Üha enam luuakse ja kasutatakse veebipõhiseid, sageli interaktiivseid kaarte, et haigusandmeid tõhusamalt kättesaadavaks teha.

MR: Kuidas tullakse haiguskaartide puhul toime puudulike andmetega või sellega, et haiguste levikumustrid võivad ettearvamatult muutuda?

ME: Peaaegu kõik andmed haiguste kohta on ebatäielikud ja seda probleemi saab lahendada mitut viisi. Üks võimalus on ruumiline interpoleerimine: kasutatakse olemasolevat empiirilist andmestikku ja mudeldatakse ülejäänud, teadmata jaotust. See lähenemisviis hõlmab sageli ebamäärasuskihtide (ingl *uncertainty layers*) või ebamäärasuskaartide loomist. Samuti on olemas im-

putatsioonimeetodid,⁹ mida saab kasutada puuduva teabe asendamiseks.

MR: Kas teil on aimu, milliseid haigusi kaardistatakse praegu aktiivselt ülemaailmses ulatuses ja miks?

ME: COVID-19 on ilmne näide hiljutise pandeemia ajast. Kuid peale selle on teisigi haigusi, mida kaardistatakse globaalselt paljude meetodite abil. Maaailma Terviseorganisatsioon kogub seireandmeid mitme haiguse kohta ja avaldab neid ajalises jaotuses, näiteks olgu koolera.

Ülemaailmse seire kõrval kasutatakse ka mudeldamis-põhist lähenemisviisi, näiteks eelmainitud ruumilise interpooleerimise meetodeid, mis põhinevad teadaolevatel andmetel. Neis meetodites kasutatakse sageli kovariaate,¹⁰ et koostada võimalikult täpne ruumiline levikukaart olemasolevate empiiriliste andmete jaotuse põhjal. Heaks näiteks on malaaria atlase projekt (vt <https://malariaatlas.org>), mille käigus koostatakse igal aastal globaalseid malaaria leviku kaarte.

MR: Suur osa teie uurimistööst on keskendunud malaariale. Millised on selles valdkonnas olnud teie kõige üllatavamad või mõjukamad leiud?

ME: Enne kui kirjeldan oma tööd malaaria uurimisel, selgitan veidi tausta. Olen uurinud paljusid nakkushaigusi, sealhulgas koolerat, *dengue*-palavikku,¹¹ HIVi, hepatiiti, seagrippi, linnugrippi (H5N1) ja teisi. Igaühel neist on oma ainulaadne ökoloogia, mis võib varieeruda ökosüsteemiti, nii nagu Pavlovski oma epidemioloogilistes uurimustes kirjeldab.

⁹Imputatsioon ehk imputeerimine on statistikas puuduvate andmete asendamine sobivate hinnangutega, mis põhinevad teistel allikatel. *Toim.*

¹⁰Kovariaat on muutuja, mis võib olla seotud või arvatakse olevat seotud uuringu teise, sõltumatu muutujaga. Kovariaati eristatakse kovariandist kui (ühis)muutujast, mis muutub koos teise muutujaga ennustataval ja teadaoleval viisil. *Toim.*

¹¹Ka “denge” ja “dengepalavik”; peamiselt troopikas levinud, kuid ka mujal üha suurema levikuga, sääskede edasikantav viirushaigus. *Toim.*

Tegin oma doktoritöö koolerast Bangladeshis 1990. aastatel ja hiljem hakkasin tegelema kooleravaktsiinidega. Üks mu karjääri olulisimaid projekte oli seotud suukaudse kooleravaktsiiniga, mille kohta oli juba 1980. aastatel tehtud kliinilisi uuringuid, kuid mida rahvatervishoius polnud veel kordagi kasutatud.

Uurisin selle vaktsiini toimet ruumis ja ajas — millised ökooloogilised tegurid mõjutavad tõhusust. Kasutasin ruumilist lähenemist, et paremini mõista vaktsiini efekti. Nüüdseks soovitab Maailma Terviseorganisatsioon kasutada seda vaktsiini teatud tingimustes. Üheks oluliseks järelduseks oli arvatust palju tugevama üldimmuunsusfooni (ingl *herd effect*) kujunemine — ja ruumiline lähenemine oli selle mõistmiseks hädavajalik.

Hiljem korraldasin teise uuringu, kus kasutasin samasugust ökoloogilist lähenemisviisi malaariavaktsiini RTS,S¹² hindamiseks Malawis, Ghanas ja Gabonis. Leidsime, et suure levikuga piirkondades on vaja tõhusustdoosi. Ka selles uuringus oli ruumilise analüüsi rakendamine otsustava tähtsusega. Praegu soovitab Maailma Terviseorganisatsioon seda vaktsiini kõikidele malaaria endemilistel aladel elavatele lastele Aafrikas.

MR: Kas tagasi vaadates on teie karjääris olnud mõni projekt, mis oli niihästi isiklikult oluline kui ka teaduslikult mõjus?

ME: Nii koolera- kui ka malaariavaktsiini uuringud olid mulle isiklikult ja teaduslikult tähendusrikkad. Paljudes teistes uuringutes olen kirjeldanud ökoloogilisi tegureid, mis on seotud haiguste riskiga. Koolera- ja malaariavaktsiini uuringud keskendusid aga sekkumisele, mille eesmärk on nende haigustega võidelda. Seega ei piirdunud need vaid haigusriskide selgitamisega, vaid püüdsid ka midagi konkreetset ette võtta.

Olen teinud sekkumisuuringuid ka Bangladeshis seoses haigustega, mis kulgevad kõhulahtisusega ja kus sekkumiseks oli sügavate joogivee-torukaevude paigaldamine. Jätkan sekkumisuuringute tegemist ka edaspidi, sest need võivad otseselt mõjuta-

¹²Üks kahest heakskiidetud malaariavaktsiinist maailmas. Saanud nime kahe proteiini järgi (RTS ja S), mis moodustavad vaktsiini viirusetaolise osakese. *Toim.*

da inimeste tervist. Geograafidel on ainulaadsed oskused, et seliseid sekkumisuuringuid korraldada.

MR: Olen väga tänulik, et nõustusite andma intervjuu hoolimata akadeemilisest puhkusest ning praegusest viibimisest välitöödel Aafrikas ja Aasias. Palun rääkige, kui sageli teie ülikoolis säärast aastast akadeemilist puhkust võimaldatakse, kas selle vältel säilib täispalk ja kas kaetakse ka lisakulud, näiteks sõidud teise riiki ja majutus. Ning lõpuks, millega te Aafrikas ja Aasias tegelete?

ME: Põhja-Carolina ülikoolis on meil iga viie aasta tagant võimalik võtta akadeemiline puhkus, mis kestab ühe või kaks semestrit. Selle aja jooksul pühendume 100% teadustööle; me ei õpeta ega täida ka haldusülesandeid.

Minusuguse jaoks, kes tegeleb üleilmsete terviseuuringutega, annab see võimaluse viibida pikemat aega teistes riikides ja teha seal väliuuringuid. Töötasin jaanuarist juulini mitmes Malawi, Ghana ja Gaboni piirkonnas, kus uurisin malaariavaktsiiniga RTS,S seotud küsimusi. Ühtlasi tegelesin uue teadusprogrammi väljatöötamisega. Selle fookuses on kliima ja nakkushaigused Aafrikas, sealhulgas koolera, malaaria ja arboviirusnakkused (*dengue*, *chikungunya*, Zika-viirusnakkus¹³). Teen koostööd Kaplinna ülikooli klimatoloogiarühmadega Lõuna-Aafrika Vabariigis, samuti rahvatervishoiu valdkonnas mitmes Aafrika riigis, sealhulgas Malawis, Sambias, Etioopias, Kongo Demokraatlikus Vabariigis ja Tansaania.

Põhja-Carolina ülikool maksab mulle selle akadeemilise puhkuse ajal palka, kuid mu elamiskulud kaetakse uurimisgrantide ja muu rahastuse toel.

Juulis läksin Aafrikast edasi Taisse, kus olen külalisõppejõud Mahidoli ülikooli rahvatervishoiu teaduskonna epidemioloogia osakonnas. Seal hakkasime uurima arboviirusnakkuste¹⁴

¹³Nii *chikungunya* kui ka Zika-viirusnakkus on jällegi sääskedega peamiselt troopikas (Zika ka Euroopa lõunaosas) levivad viirushaigused. *Toim.*

¹⁴Arboviirused on putukatelt või puukidelt selgroogsetele levivate viiruste tüüp. *Toim.*

seost kliimamuutusega. Kuigi tegemist on uue ja põneva suunaga, kaasnevad sellega lisaraskused rahastuse leidmisel, sest USA uus administratsioon on muutnud prioriteete ega rahasta alates 2025. a jaanuarist enam kliimamuutuste ja tervise seoseid käsitlevaid uuringuid. Seetõttu tuleb edasine rahastus leida väljastpoolt USA föderaalvalitsuse allikaid.

Kirjandus

- Barrett, Frank A. 2000. Finke's 1792 map of human diseases: The first world disease map? — *Social Science & Medicine*, Vol. 50, No. 7–8, pp. 915–921
- Brown, Tim, Sara McLafferty, Graham Moon (eds.) 2009. *A Companion to Health and Medical Geography*. London: Wiley-Blackwell
- Carrell, Margaret, Michael Emch 2013. Genetics: A new landscape for medical geography. — *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 103, No. 6, pp. 1452–1467
- Emch, Michael, Elisabeth Dowling Root, Margaret Carrell 2017. *Health and Medical Geography*. 4th ed. New York: The Guilford Press
- Eyles, John, Kevin J. Woods 1983. *The Social Geography of Medicine and Health*. New York: St. Martin's Press
- Finke, Leonhard Ludwig 1792. *Versuch einer allgemeinen medicinisch-praktischen Geographie worin der historische Theil der einheimischen Völker- und Staaten-Arzeneykunde vorgetragen wird*. Band II. Leipzig: Weidman
- Godlund, Sven 1961. *Population, Regional Hospitals, Transport Facilities, and Regions; Planning the Location of Regional Hospitals in Sweden*. (Lund studies in geography. B. Human geography, 21.) Transl. R. Cox. Lund: Royal University of Lund
- Gould, Peter, Rodney White 1974. *Mental Maps*. Harmondsworth: Penguin Books
- Jevstropjeva, Šehhovtsova 2021 = Евстропова, Оксана В., Шеховцова, Татьяна Н. 2021. Развитие сибирской школы медицинской географии (к 80-летию со дня рождения С. В. Рященко). — *География и природные ресурсы*, т. 42, № 3, с. 179–183

- Jones, Kelvyn, Graham Moon 1987. *Health, Disease and Society: A Critical Medical Geography*. London: Routledge & Kegan Paul
- Kearns, Robin, Graham Moon 2002. From medical to health geography: Novelty, place and theory after a decade of change. — *Progress in Human Geography*, Vol. 26, No. 5, pp. 605–625
- Mason, Thomas J., Frank W. McKay, Robert Hoover, William J. Blot, Joseph F. Fraumeni 1975. *Atlas of Cancer Mortality for U.S. Counties: 1950–1969*. (DHEW publication No. (NIH) 75-780.) (Bethesda, Md.): U.S. Dept. of Health, Education, and Welfare — Public Health Service — National Institutes of Health
- Moon, Graham 2009. Health geography. — Rob Kitchin, Nigel Thrift (eds.). *International Encyclopedia of Human Geography*. Amsterdam: Elsevier, pp. 35–45
- Morrill, Richard L., Robert Erickson 1968. Variation in the character and use of Chicago area hospitals. — *Health Services Research*, Vol. 3, No. 3, pp. 224–238
- Nuernberger, Andrea 2005. Leonhard Ludwig Finke: Medical geography. Center for Spatially Integrated Social Science. University of California, Santa Barbara; <https://escholarship.org/content/qt3h99p9kf/qt3h99p9kf.pdf?t=o0wt8n>
- Pyle, Gerald F. 1971. *Heart Disease, Cancer and Stroke in Chicago: A Geographical Analysis with Facilities, Plans for 1980*. Chicago: University of Chicago
- Rahu, Mati 1974. 71° p.-l., 93° i.-p. — Astmed V. [Geograafide käsikirjaline almanahh.] Tartu—Tallinn
- Rahu, Mati 1976. Silmitsi põhjalaga. — *Eesti Loodus*, nr 4, lk 218–226
- Rahu, Mati 1979. Seal Baikali taga. — *Eesti Loodus*, nr 6, lk 377–383
- Rahu, Mati 1989. Vastab meditsiinigeograaf Tasmaaniast. [Intervjuu Neil McGlashaniga.] — *Horisont*, nr 10, lk 26–28
- Rahu, Mati 2016. Meditsiinigeograafia ja epidemioloogia kütkes: 1960. ja 1970. aastad. — Arvo Järvet (toim.). *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat*, kd 41. Tallinn: Eesti Geograafia Selts, lk 124–149
- Rahu, Mati 2017. Ekspeditsioonifotod jutustavad. — *Go Reisiajakiri*, nr 1, lk 64–71
- Rose, Elizabeth F., Neil D. McGlashan 1975. The spatial distribution of oesophageal carcinoma in the Transkei, South Africa. — *British Journal of Cancer*, Vol. 31, No. 2, pp. 97–206
- Shannon, Gary W., G. E. Alan Dever 1974. *Health Care Delivery: Spatial Perspectives*. New York: McGraw-Hill

Verhasselt, Yola 2018. The IGU Commission on Geography of Health: A brief overview. — *Contribuciones Cientificas GAEA*, Vol. 30, pp. 19–21; https://gaea.org.ar/contribuciones/CONTRIBUCIONES_2018/EDITORIAL.pdf

Wolch, Jennifer R., Michael J. Dear 1993. *Malign Neglect: Homelessness in an American City*. San Francisco: Jossey-Bass

MICHAEL EMCH (1965) on lõpetanud USA Alfredi Ülikooli bioloogia erialal 1987, omandanud geograafiamagistri kraadi Miami Ülikoolis 1992 ja kaitsnud doktoriväitekirja meditsiinigeograafia alal Michigani Osariigi Ülikoolis 1998. Aastail 1998–2010 töötas abiprofessori ja kaasprofessorina mitmes USA kõrgkoolis, sealhulgas Põhja-Iowa Ülikoolis, Portlandi Osariigi Ülikoolis ja Põhja-Carolina Ülikoolis Chapel Hillis, 2010–2017 oli professor Põhja-Carolina Ülikooli geograafia osakonnas ja epidemioloogia osakonnas ning 2013–2018 ka geograafia osakonna juhataja samas ülikoolis. 2017 pälvis geograafia ja epidemioloogia teeneka professori tiitli Põhja-Carolina Ülikoolis, kus praegu juhib ruumitervishoiu uurimisrühma (*Spatial Health Research Group*). See käsitleb haiguste ruumilisi ja ajalisi mustreid, keskendudes eeskätt nakkushaigustele arengumaades. Ta on osalenud eksperdikomisjonides USA Riikliku Terviseinstituudi, Riikliku Teadusfondi, Haiguste Tõrje ja Ennetamise Keskuse ning Riikliku Teaduste Akadeemia juures ning pidanud loenguid nakkushaigustest enam kui 20 riigi teadusasutustes. Ta on kirjutanud raamatu *Health and Medical Geography* (Tervise- ja meditsiinigeograafia, 4. tr 2017), olnud ajakirja *Health & Place* nõustav toimetaja ning kuulunud ajakirjade *Social Science and Medicine* ja *SSM — Population Health* toimetusnõukogusse. Google Scholari andmetel (seisuga 15.09.2025) on Michael Emchi h-indeks 59. Ta on avaldanud 207 teadusartiklit, raamatupeatükki ja raamatut, millele on viidatud kokku 11 060 korda.

MATI RAHU (1942) on lõpetanud Tartu (Riikliku) Ülikooli meditsiinigeograafia erialal 1968, bioloogiakandidaat onkoloogia erialal 1976 (NSVLi Meditsiiniakadeemia Eksperimentaalse ja Kliinilise Onkoloogia Instituut). Töötanud Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituudis (1968–2003) ning selle õigusjärglases Tervise Arengu Instituudis (2003–2021) noorem-, vanem-, juhtteaduri ja osakonnajuhatajana. Ühtlasi Tartu Ülikooli külalislektor (1991–1993), ühis-

professor (1993–1998) ja külalisprofessor (1998–2012). *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Epidemioloogiakeel: 45 aasta rännak” (2013, nr 9, lk 1616–1649), “Epidemioloogidega juhtunud tõsi-lugusid” (2014, nr 9, lk 1577–1603), “Teadusartikkel: autorsus ja tänuavaldus” (2015, nr 1, lk 3–43; koos Talis Bachmanniga), “Akadeemiline posteroloogia” (2015, nr 5, lk 895–927; koos Kenn Konsta-beliga), “Tšernobõli veteranide mured ja kõhklused: Vastus interneti-kommentaariidele” (2016, nr 4, lk 635–669; koos Kaja Rahu ja Meri-ke Sisaskiga), “Teadusartikkel: eelretsenseerimisprotsess” (2017, nr 1, lk 38–71; koos Talis Bachmanniga), “Eesti Vähiregistri loomise lugu ja käekäik” (2018, nr 1, lk 96–129), “Meditšiiniregistrid, epidemio-loogia, õigusaktid: Lähiminevikust tänapäeva” (2019, nr 9, lk 1623–1650; 2019, nr 10, lk 1812–1835), ““Aga jäin eluks ajaks konksu ot-sa!”: Intervjuu Rootsi epidemioloogi Hans-Olov Adamiga” (2024, nr 1, lk 79–92), “Kinkeautorsus nii ja teisiti” (2024, nr 5, lk 785–813; koos Talis Bachmanni ja Kaja Rahuga), “Moodsa epidemioloogia valdus-tes: Intervjuu USA epidemioloogi Kenneth Rothmaniga” (2024, nr 10, lk 1830–1848) ja “Vähitõrje radadel: Intervjuu Rahvusvahelise Vähi-uurimiskeskuse direktori Elisabete Weiderpassiga” (2025, nr 3, lk 405–433) ning Jørn Olseni kirjutise “Registripõhise teadustöö metodoloo-giast” tõlge (2012, nr 4, lk 630–641).

KOOLMEISTER JA ILMIKJUTLUSTAJA JOHAN KLANMAN NING TEMA *LAULUD TALLE KIITUSEKS*

Kalev Kukk

Uppsala Ülikooli kultuurigeograafia emeriitprofessor ja Eesti Geograafia Seltsi esimene välismaalasest auliige Göran Hoppe (snd 1946) on kirjutanud, et on eestirootslasi, kes tähendavad selle rahvusrühma jaoks rohkemat kui teised (Hoppe 2015: 8, 16). Nii ütleb ta Noarootsi kihelkonna teeneka koolmeistri, eestirootslaste hariduselu oldermanni ja nende rahvusliku suurkuju Johan Nymanni (1859–1933) kohta. Need sõnad kehtivad samavõrra teisegi samast kihelkonnast võrsunud eestirootslaste koolmeistri ning Nymanni aja- ja teekaaslase Johan Klanmani (Johan(n) Kla(a)nman(n) ja muud sarnased nimeversioonid) kohta. Neist ettepoole võib Eesti Vabariigi eelsest ajast ja iseseisvuse algusaastatest seada üksnes Hans Pöhli (1876–1930). Samas peab tõdema, et Klanmanist on teadaolevalt ilmunud eri kontekstides vaid neli pigem märksõnalaadset lühiülevaadet, neistki kaks järelehüüdena (F. d. Skolläraren... 1927; T. S. 1927; 1918–1928: *Svenska*... 1929: 30; Kuusk 2013: 152–157). Neile lisanduks viiendana Klanmani väimehelt Wilhelm Nurkselt (1883–1933) perekonna hüvastijätukõne Klanmani kirstu juures Evangeeliumi palvemajas Tallinnas 21. detsembril 1926. aastal (Nurkse, W. 1927a, 1927b).

JOHAN JA AUGUSTE KLANMAN

Allikas: Internet

Johan Klanman sündis 27. juunil¹ 1858. aastal Sutlepa Nurka talus.² See oli Noarootsi kihelkonna kagunurka jääv rootsi-eesti segaasustusega ala, kus rootslased valdasid ka võrdselt eesti keelt. Oma esmase koolihariduse sai ta koos endast aasta noorema, Suur-Nõmmkülas (Klottorp) sündinud Johan Nymanniga Sutlepa vallakoolis Kuuda seminari 1867. aastal lõpetanud Gustav Umda (1846–1896) käest. Mõni aeg hiljem — aastatel 1886–1890 — sai samas koolis ja sama koolmeistri käe all esimese koolihariduse ka Hans Pöhl, kuid siis juba põhiliselt eestikeelse.

¹Siin ja edaspidi on kõik kuupäevad kuni 1918. aasta jaanuari lõpuni toodud vana, s.o Juliuse kalendri järgi.

²RA (= Rahvusarhiiv), EAA.3169.1.39, pagineerimata (kaader 99), vt Saaga, EELK Noarootsi kogudus: Sündinute nimekirj 1852–1873.

Seejärel õppisid mõlemad Johanid Eestimaa Rüütelkonna asutatud ja peetavas, kuid Rootsi Evangeelse Isamaalise Sihtasutuse (Evangeliska Fosterlandsstiftelsen) poolt Eestisse saadetud Thure Emanuel Thoréni (1843–1930) juhitud Paslepa seminaris (vt Nymann 1929), mille lõpetasid vallakoolmeistri kutsega — Johan Nymann esimese (1877. aastal) ja Johan Klanman teise kursuse (detsembris 1879). Seal omandati ka rootsi kirjakeel. Muide, Paul Ariste (1905–1990) on nimetanud samuti Paslepa seminari teise kursuse lõpetanud Jaan Liewohi (1862–1935) mälestustele toetudes Nymanni ja Klanmanit (“kes oma “Talle kiituse lauludega” ülemaaliselt tuntud on”) Thoréni kõige väljapaistvamateks õpilasteks (Ariste 1936: 228). Kui mitte juba vennastekoguduse taustaga Gustav Umda juures, siis seminaripäevil haarati Klanman igal juhul äratusliikumisse.

ESIMESED KOOLMEISTRIAASTAD VÖNNUS JA JÄRVAKANDIS

Pärast seminari lõpetamist sai 21-aastasest Johan Klanmanist koolmeister Sutlepast 14–15 kilomeetrit lõunasse jääva Ridala kihelkonna Vönnu vallakoolis. 21. jaanuaril 1880 tegi Vönnu ja Vönnu mõisa lahustükina Martna kihelkonda jääva Jõesse (Jõessoo) valdade ühisvolikogu järgmise otsuse:³

Kauples voolimeeste koggo tänna Vönno valla koolile teise täielisse koolmeistri endise koolmeistri kõrva abblisseks, sest et laste hulk ni suur on, et üks ennam selle tööga ei saa vasto. — Abblisse koolmeistri nimi on J. Klaanmann. Ta peab ka Vene keelt õpetama. Ammeti aasta hakkab peale peale Kiiünla pääval 1880. ja kestab üks aasta edasi.

Esmalt saab J. Klaanmann aastase kooli töö eest palka 95 Rubla. — Teiseks vallakirjutuse töö eest: 10 Rubla kedda ta Augusti kuus vasto võttab.

Nii algas Johan Klanmani rohkem kui 30 aastat kestnud koolmeistritee. Kui arvestada, et senine koolmeister Juhan Rei-

³RA, EAA.2861.1.38, l. 75–75 p, vt Saaga, Vönnu vallavalitsus Läänemaal: Protokollid 1867–1881.

nans (1845–1906), kes oli alustanud juba 1865. aastal, kinnitati samal koosolekul ametisse järgmiseks kuueks aastaks, siis võeti Klanman esialgu palgale n-ö prooviajaga. Reinansi aastapalgaks määrati samal koosolekul 60 rubla, millele lisandus umbes 20 tesatini (umbes 21 hektarit) suuruse koolikoha 48-rublane arvestuslik rendimakse jm.

Esimest korda jõuab Johan Klanmani nimi tulevase avalikuse ette Eestimaa kubermangu avalikke maakooale hõlmanud ja 1880. aasta 20. märtsi seisuga täidetud “Üleüldise statistika” Võnnu kooli küsitluslehel. Vallakooli seisukohast oli tol hetkel 107 õpilasega, k.a ühel päeval nädalas nn vahekoolis käivad kordajad lapsed, ja kolmeks jaoks jagatud Võnnu kool tava- tult suur (õppeaastatel 1881/1882–1884/1885 isegi 134–138 õpilast⁴). Ainsana Ridala kihelkonna koolidest toimus seal õppetöö korraga kahes klassiruumis ja kool vajas seetõttu teistki õpetajat. Küsitluslehe ja vallavolikogu protokollide järgi oli “esime- ne” koolmeister Ridala lähistel Sinalepa vallas Jõõdres sündinud ja Kuuda seminari 1864. aastal lõpetanud Juhan Reinans. Klan- man on täidetud küsitluslehel (ja ka Ridala kihelkonna hilise- mates kooliaruannetes) kirjast teise koolmeistrina, kes õpetas sa- muti eesti keelt, katekismust, piiblitlugu, rehkendamist, lugemist, geograafiat, noodiõpetust, õigekirja ja laulmist. Erinevalt Reinan- sist õpetas ta küsitluslehe järgi ka vene keelt, mida nagu eesti ja saksa keeltki oli õpitud Paslepa seminaris Niibist (Niby) pärit ja 1876. aastal samuti Kuuda seminari lõpetanud Johan Kuuskman- ni (1853–?) käe all.⁵ Paslepast sai Klanman kaasa ka orelimängu algoskuse ja ettekujutuse euroopalikust võimlemisest.

Ilmselt just Johan Klanmanit peab oma mälestustes silmas Ju- han Reinansi tütar Maria Reinans (1880–1970), kes oli sündinud Võnnu koolimajas. Ta kirjutab, et Võnnu “[v]ald oli suur, lapsi

⁴RA, EAA.1249.1.129, l. 14–17, vt EELK Ridala Kogodus: Kihel- konna koolide koondaruanded 1867–1898.

⁵RA, EAA.854.1.1940, l. 114–117, vt Saaga, Eestimaa Rüütelkond: Statistilised ankeedid rahvakoolide olukorra, õpilaste ja õpetajate koh- ta, Läänemaa. Nigula, Pühalepa, Reigi, Ridala ja Vigala kihelkond 20.03.1880; 1918–1928: *Svenska*... 1929: 7.

tuli kokku väga palju. Tehti siis algusest peale kool kaheklassiliseks ja anti Reinansile üks noorem abiline” (Reinans 1928: 71). Klanmani töökohaks sai kahe klassiruumiga koolimaja, mis on säilinud tänapäevani ja heas korras (praegu Võnnu seltsimaja Üsse külas), oli ehitatud 1872.–1873. aastal. Selles asusid ka Võnnu vallavalitsus ja valla vangikongid, samuti mõlema koolmeistri “korterid”.

Valik Johan Klanmani kasuks osutus õigeks ja nii kinnitas vallavolikogu juba järgmise aasta 26. jaanuaril tema tulevase kolme aasta koolmeistripalgaks 100 ja vallakirjutaja palgaks 45 rubla.⁶ 8. veebruaril 1884 tehti Klanmaniga uus “kontrakt” — nüüd juba tähtajatu koolmeistri tööleping aastapalgaga 105 rubla ja vallakirjutaja tööleping palgaga 55 rubla, lisaks setvert⁷ rukist ning “tule ja paberi kulu” 7 rubla.⁸ Otseselt koolmeistreid puudutava küsimusena otsustas vallavolikogu 15. aprillil 1881. aastal koolimajja oreli muretseda. Kuue registriga 260 rubla maksev orel telliti Haapsalu orelimeistrilt Paisilt⁹ ja oli kasutusel 1930. aastate alguseni. Just selle oreli tagant sai alguse Klanmani laululoomed. Ühtlasi oli ta kohtukirjutaja. Kõik Võnnu vallakohtu protokollid ajavahemikus 9. veebruarist 1881 kuni 15. maini 1886 on ta kirja pannud hästi loetava käekirjaga.¹⁰

Toonaseid kooliolusid Ridala kihelkonnas, mis on otseselt seotud Johan Klanmaniga, on vastulausena ühele sealsete koolide rootsistamist ette heitvale väga kriitilisele artiklile *Eesti Postimehes* (R. 1881) kokkuvõtlikult kirjeldanud Ridala koguduse pastor Leopold Hörschelmann (1836–1908; ametis 1868–1888) järgmiselt (Hörschelmann 1881):

⁶RA, EAA.2861.1.38, l. 83 p–84, vt Saaga.

⁷Kuivainete mahuühikuna 1 setvert = 8 setverikku = 64 karnitsat = 209,91 liitrit.

⁸RA, EAA.2861.1.40, l. 11 p, vt Võnnu vallavalitsus Läänemaal: Protokollid 1882–1886.

⁹RA, EAA.2861.1.38, l. 85–85 p, vt Saaga.

¹⁰RA, EAA.1109.1.3, l. 18–63, vt Saaga, Võnnu Vallakohus: Kohtuistungite protokollid 1879–1888.

Mineva talve olid Ridalas 11 koolmeistrit õpetamas. Nende seast oli 3 Rootslast; aga neist kolmest oli jälle üks [niisiis Johan Klanman] teise koolmeistri [Juhan Reinans] seltsis, kes täis Eesti mees, ühe kooli peal õpetamas. (Nende kolmest on üks 4 aastat koolmeistriks [Johan August Palmkron Sinalepas; 1853–1911], üks on 1 $\frac{1}{2}$ talvet õpetanud [Klanman], üks on ühe talve koolitööd teinud [Gustav Tomty (1860–1925) Ridala ja Uuemõisa valla Vilklala (Wikelby) koolis]). Selle kevade on neljas Rootsi mees seie koolmeistriks tulnud [Johan Branten (1857–1911) Kiideva valla Puise kooli], aga see pole veel kooli pidanud, [---]. [K]olm neist koolmeistritest saavad 100 rbl. aastas palka, üks, kes tõise seltsis tööd teeb, 95 rbl. [---] Need koolid, kus Rootsi sugu koolmeistrid õpetavad, ep ole meie kihelkonnas koguniste kõige halvemad, vaid need seisvad täieste paremate jaus.

Tõepoolest, Ridala kihelkonna 1880./1881. kooliaasta aruandes on kõik need kolm Paslepa seminari lõpetanud eestirootslast (Johan August Palmkron seejuures esimese, Johan Klanman ja Gustav Tomty teise kursuse) pälvinud oma tööle hinnanguks “tubli” ja nende töö tulemuslikkus hinnanguks “hea”, mis olid Leopold Hörschelmanni vastavas gradatsioonis ka kõrgeimad hinded.¹¹ Ülejäanud kaheksa koolmeistrit olid eestlased. 1883./1884. õppeaastal olid Ridala kihelkonna üheteistkümnest koolmeistrist juba kuus Paslepa (neist kaks eestlast), ülejäänud viis Kuuda lõpetanud.¹² 1882. aastal lõpetas nimelt Paslepas kolmas ja ühtlasi viimaseks jäänud kursused, mis koosnes põhiliselt eestlastest ja oli eestikeelne.

Johan Klanmani Võnnu-aegadele heidavad peale vallavolikogu protokollide ja Ridala kihelkonna kooliaruannete valgust ka naaberkülas Kabrametsas sündinud ja Võnnu vallakoolis aastatel 1879–1881 ja 1883–1885 (siis “kordajana” vahekoolis) esmase koolitarkuse omandanud hilisema teeneka haridustegelase Kustav Olliku (1869–1965)¹³ üheksakümnendates eluaasta-

¹¹RA, EAA.1249.1.129, l. 13.

¹²RA, EAA.1249.1.129, l. 16.

¹³Kustav (kuni 1938 Gustav) Ollik õppis Võnnu vallakoolis 1879–1881 ja 1881–1883 Haapsalu kaheklassilises venekeelses Nikolai koolis ning lõpetas 1890. aastal Tartu vene õpetajate seminari ja 1898. aastal

tes kirja pandud väga täpsed ja usaldusväärsed käsikirjalised mälestused (Ollik 1961a, 1961b). Iseloomustamaks Klanmanit üldiselt, on ta kirjutanud (Ollik 1961b: 27):

J. Klaanmann, rahvuselt Noarootsi rootslane, tuli Passlepa seminarist ja Võnnu kool oli tallegi esimeseks töökohaks. Ta oli elurõõmus lahke noormees, õpetas poistele mõningaid võimlemise võtteid, lõuna vaheajal jooksis kooli lähedal sool uiskudega poiste kari ees ja taga. J. Reinansile see ei meeldinud, avaldas rahulolematust säherduse familiaarsuse kohta. Uue testamendi asemele võttis J. Klaanmann tarvitusele C. E. Malmi lugemiku "Laulud ja loud",¹⁴ hakkas õpetama vene keelt P. Lopenovi [Paul Lopenowe] õpiku "Vene keel küla koolis"¹⁵ järgi. [...] J. Klaanmann õpetas meile ka geograafiat, mitmekesistas seda nomenklatuuri-rägu anekdootidega. [...]

J. Klaanmann tõi kooli mõningat värskust, koolist kadus vitsahirm ja lõunatajätmine vähenes. Kuid J. Klaanmanni vahendusel pääses Rootsist Võndu ka religioosne psühhoos, algas nn. usuline "ärkamine", mis kaua aega mõjutas rahva mentaliteeti, muutes seda ühekülgeks ja tekitas religioosset fanatismi.

Peterburi õpetajate instituudi. Töötas mitmes koolis õpetaja ja koolijuhina (sh oli esimesi eestlasest õpetajaid Tallinna Peetri reaalkoolis — 1910–1919), hiljem ka Haridusministeeriumis. 1935. aastast kuni 1940. aasta maini oli ta ajakirja *Eesti Kool* tegevtoimetaja (ajakirja esimesest kuni viimase numbrini). Vt ka Sillaste 1989.

¹⁴Siinkohal on silmas peetud 1862. aastal Tartu ülikooli *cand. theol.* kraadiga lõpetanud Carl Eduard Malmi (1837–1901) pigem ilmaliku kallakuga koolilugemiku *Laulud ja Loud: Üks kooli-lugemise-raamat* I jao neljandat või viiendat, vastavalt 1878. ja 1882. aastal ilmunud trükki, mille andis välja Tallinna Kirjalaste Selts (Eestimaa Kirjanduse Ühing). Nende ja esimese trüki "juhatuse-sõnas", s.o eessõnas kirjutab Malm (1878: IV): "Suurem hulk on Saksa keelest ümberpandud, 3 laulu on Vene lauliku Krülovi [Ivan Krõlov, 1769–1844] järele tehtud, üsna pisut olen ma hoopis omast käest juure pannud."

¹⁵Paul Lopenowe (1826–1901) oli baltisaksa päritolu vaimulik ja kooliõpetaja. Lõpetas 1849. aastal gradueeritud üliõpilasena Tartu ülikooli usuteaduskonna. Peale külakooli vene keele õpiku *Vene keel küla-koolis: Esimesed sammud vene keele õppimises* (Lopenowe 1877 ja kordustrükid) on ta kirjutanud ka külakooli matemaatika õpiku *Rehken-damine küla koolis* (Lopenowe 1884 ja kordustrükid).

Koolmeistrid hakkasid laupäeva- ja pühapäevaõhtuti koolimajas palvetunde pidama.

Samuti mitmekülgselt andekat Juhan Reinansit pidasid õpilased seevastu kurjaks meheks ja kartsid teda. Pärast Johan Klanmani tulekut jaotati õpilased kahte rühma — esimesse esimene jagu ning teise teine ja kolmas jagu (Ollik 1961b: 8). Oma mälestustes räägib Kustav Ollik ka erinevate ainete õppimisest, kuid Klanmaniga seotuna vaid vene keelest, mida Klanman andis, õpetatavat ise samal ajal õppides. Nii käis see tollal vallakoolides peaaegu kõikjal. Ollik kirjutab (1961b: 15–16):

Agaga vene keele õpetamine Võnnu vallakoolis oli puht paroodia. Koolmeister J. Klamann [---] vene keelt ei valdanud, ta ei mõistnud isegi kõiki vene keele tähti õieti hääldada: Ы hääldas ta ü, МЫ, ВЫ olid tal mü, vü, рыба — rüüba. Nigel oli õpetaja, veel viletsam oli õpik [---].

Kui ma olin juba Haapsalus Vene koolis käinud [1881–1883] ja õiget vene keelt õppinud, ütlesin ma õpetaja J. Klamannile, et Vene koolis hääldatakse “Ы” kui “õi”. J. Klamann vastas, et seda õpetatakse neile, kes ei suuda “ü” hääldada.

Mis parata, sest rootsi keeles õ-häälik puudub. Ilmselt tegi nii vene keelt õppivatele lastele kui ka õpetajale tuska seegi, et nad pidid suvisel koolivaheajal (kooliaeg kestis siis 15. oktoobrist kuni 15. aprillini) vastavalt õppima ja õpetama vene keelt, v.a juunis ja juulis, kui tuli selleks käia üle nädala pühapäevakoolis.¹⁶

Elamiseks sai Johan Klanman enda kasutusse umbes 30-ruutmeetrise kohtutoa, mis oli ka tema kui vallakirjutaja “kontoriks”. Koolmeistri veidi suurem ühetoaline “korter” koolimajas, nagu ka koolitalu maa, jäi Juhan Reinansi kasutada. Kööki, s.o eestuba jagati omavahel ja ka õpilastega. Seal peeti vallavolikogu koosolekuid, sealt kõeti mõlemale kõrvuti asuvale “koolmeistikorterile” sooja andvat ahju. Loomi polnud Klanmanil võimalik pidada, kartulit kasvas ta taludes, kus peremehed andsid talle vagusid tasuta kasutada (Ollik 1961b: 32).

¹⁶RA, EAA.2861.1.38, l. 76, vt Saaga.

11. oktoobril 1881 laulatati Johan Klanman Ridala kirikus ema poolt Noarootsi kihelkonna rootsi juurtega, kuid Pärnus sündinud ja Vändra kihelkonnas elanud Auguste Her(r)man(n)iga (1858–1925; Reval. 1925).¹⁷ Tema isa oli Kuramaa taustaga sakslane. Võnnu aegadel sündis perre kaks last — Viktoria (Viktoria) Elisabeth (1882–1964) ja Mathilde Marie (1886–1976).¹⁸ Olgu siinkohal lisatud, et Viktoria poeg Ragnar Nurkse (1907–1959) tõusis New Yorgi Columbia ja New Jersey osariigi Princetoni ülikooli korraliseks majandusprofessoriks, mis on üldse kõrgeim akadeemiline positsioon, milleni on üks eestirootsi päritolu teadlane eales küündinud (need mõlemad ülikoolid kuuluvad seejuures nn kaheksalisse Ivy liigasse). Viktoria ise lõpetas gümnaasiumi ja Tallinna Kõrgema Muusikakooli. 1944. aastast elas ta USAs ning osales aktiivselt sealsete eesti seltside tegevuses. Muu hulgas oli ta valitud Eesti Rahvuskomitee Ühendriikides 3. ja 4. esinduskogusse (vt Kuk, Kuk 2017: 488–490). Muide, Juhan Reinansi üks lastelastest oli statistik-demograaf, kultuuriloolane, kunsti-kolleksionäär jne Alur Reinans (1932–2010).

See oli Noarootsist üle Lääne-Nigula kihelkonna laiali valgunud usulise ärkamise aeg Ridala kihelkonnas, milles Johan Klanmanil nagu ka paljudel teistel Paslepa seminari lõpetanud noortel koolmeistritel oli vägagi oluline osa. Siingi väärib osundada Olikut (1961b: 7, 27–28):

[U]sulise ärkamise ajendil hakkasid, koolmeistrid J. Reinans ja J. Klaanmann, iga laupäeva ja pühapäeva õhtul pidama koolimajas palvetunde. Usulise ärkamise, mis tuli Rootsist, tõi Võndu koolmeister J. Klaanmann ja nakatas ka Reinansi, [---].

Rahvast kogunes [koolimajja] palju. Palvetunnis said mõned vanemad naised ja eakad piigad nii eksalteeritud, et hakkasid kiljuma ja arusaamatuid sõnu suust välja ajama. Arvati, et nad räägivad võõrkeeli nagu esimesed ristiinemesed. Oli “ärkamisi” ka koolilaste seas. Mehed niisugusesse ekstreemi ei sattunud, kuid mitmed hakkasid pühakirja uurima ja elu üle järele mõtlema, mõnest

¹⁷RA, EAA.1279.1.130, l. 204 p, vt Saaga, EELK Pärnu Eliisabeti kogudus: Sündinute ja ristitute nimekiri 1850–1867.

¹⁸RA, EAA.1249.1.167, pagineerimata (kaadrid 26 ja 69), vt Saaga, EELK Ridala kogudus: Sündinute nimistud 1881–1897, 1919–1927.

said lugijad, teised loobusid viina ja tubaka tarvitamisest või mõnest muust pahast kombest, ropendusest, vandumisest... vargusest rääkimata. Hakkab kivi kord veerema, ega ta nii kergesti peatu: mitmed “ärkanud” lahkusid ametlikust kirikust ja suundusid lõppude lõpuks baptismi.

Võnnus pani Johan Klanman aluse ka oma *magnum opus*’ele: 1884. aastal ilmus Tallinnas tema tõlgitud ja tema enda kuludega välja antud 58-leheküljeline lauluraamatuke *Laulud Talle kiituseks* (lisandusega 1. jagu), mis sisaldab 77 laulu (Klanmann 1884). Viktor Amani (1912–2009) sõnutsi on need tõlgitud lauluraamatust *Sånger till Lammets lof* (Laulud Jumala Talle kiituseks; Aman 2017: 87). Ilmselt on Aman silmas pidanud Erik Nyströmi (1842–1907) rootsi keelde tõlgituna aastatel 1875–1886 ameeriklase Ira David Sankey (1840–1908) kümnes vihus ilmunud laule (viimastes vihkudes lisandus neile ka teiste autorite tekste). Klanman ise on hiljem rääkinud Thure Emanuel Thoréni Rootsisist kaasa toodud lauludest (J. K. 1923b: 162). Tõsi, ühtki autori ja allikaviidet Klanmani esimeses lauluraamatus pole. See pole mingil juhul etteheide noorele koolmeistrile. Ju talle tundus, et piisab pealkirjaalusest märkusest *Ümbertõlkinud ja kirja pannud J. Klanmann*.

Johan Klanmani väidetava ärkamisloo ja seega ka selle lauluraamatu sünniloo on edastanud Ridala kandi baptismliidumise üks hilisemaid eestvedajaid Mihkel Busch (1936 Mäemets; 1892–1954), tsiteerides justkui Johan Klanmanit ennast (Busch 1928: 23):

Mina läksin Sutlepa ja leidsin maja, kus lugemine oli, tungil rahvast täis. Jäin sellepärast ukse juure seisma. Kui lugemine lõpule oli jõudnud, nägin, et keegi halli habemega vanamees lugemise laua ees hüppama hakkas ja Jumalat austas. Ma mõtlesin: kas see küll ei võiks teisiti olla? Kui ma rahva hulgast läbi ligemale tungisin, tundsin elavalt ja selgesti, et selle vana mehe sees Jumala Vaim töötas. Üks magus osa tungis ka minu südamesse, nii et au pidin andma Jumala tööle.

Kas see just nii oli või on see hoopis suust suhu liikunud ja aja jooksul “täpsustunud” baptistlik legend, pole teada. Pealegi jäi nende sõnade väidetavast ütlemisest Mihkel Buschi sünnini veel

kümmekond aastat ja Johan Klanman ise oli juba ammu Ridala mailt lahkunud. Busch jätkab kohe oma sõnadega:

Kui see vend [Klanman] peale seda Võnnu koolimajas luges, ja rootsi-keelest ümberpandud laulusid [orelil saates] laulis, said mitmed rõõmsaks, käsi kokku lüües austasid nad Jumalat ja mõningad hüppasid.

Ka usundiloolase Jaanus Plaadi hinnangul sai käteplaksutamine ja hüppamine, oletatavalt Noarootsist laenatuna, alguse Klanmani Võnnu palvetundidest (Plaat 2001: 66). Mis seal ikka, lõpuks oli ju sõnum, mille Klanman oma lauludega tõi, ikkagi gospellik rõõmusõnum — ilmalikud viisid vaimuliku sisuga (“tralliviisisid kuid pühade sõnadega (Praegused Tallekiituse laulud)” — Busch 1928: 12). Muide, Klanmani ja ka Juhan Reinansi nimi leidub Ridala koguduse pastori Leopold Hörschelmanni 9. mail 1886 Eestimaa Evangeeliumi Luteri Usu Konsistooriumile saadetud Ridala vennastekoguduse palvemaja lugijate 16-nimelises nimekirjas.¹⁹

Seevastu Mihkel Buschi poolt Thure Emanuel Thorénile omistatud sõnad oma õpilastele — “See on nüüd tulnud, et rahvas ärkavad ja rõõmsaks saavad, aga tuleb ka aeg, kus nad kirikust lahkuvad” (Busch 1928: 27) — Johan Klanmani puhul paika ei pidanud. Ehkki Klanmanit nimetatakse Ridala baptistikoguduse sünnile kaasa aidanud hulgas, möönab Busch ometi, et “Võnnu kogudus arvas aga paremaks edasi kiriku varju alla jääda ja oma lapsed kirikus lasta ristida” (Busch 1928: 22, 38). Sama on väitnud ka Eesti baptismi juhtivaid tegelasi, Naissaarel sündinud Daniel Heinrich Mattson (1888–1960):

[Ridala kihelkonna] [o]sa vendade juures oli vennastekoguduse meelsus väga tugev. Eriti Võnnu kandi vendade juures. Luteri usu kirik oli nende silmis suur autoriteet. Pooldati lapseristimist (Mattson 1959).

¹⁹RA, EAA.1187.2.1553, l. 50 p–51, Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Konsistoorium: Bethäuser der Brüdergemeinde 1886–1916.

Nii on ka Klanmani Võnnus sündinud tütredest ristitud Ridala kirikus.²⁰ Nii Klanman kui ka Reinans olid Ridala vennastekoguduse liikmed. Vähemalt Klanmani luterlus oli rõhutatud vennastekoguduslik (vrd Saard 2007: 1250–1253). Luterlikust kirikust hakkasid Ridala kihelkonnas eestlased muidu lahkuma juba 1882. aastal, ehkki priilaslik liikumine oli Võnnu kandis võrreldes muu kihelkonna eklektilisuse ja äärmuslikkusega kuni Klanmani ja Reinansi lahkumiseni koolmeistri ametist (Reinans suundus 1888. aastal Ridala luterliku koguduse köstriks) võrdlemisi mõõdukas ja vaoshoitud, väljudes aga seejärel oma separatismiga n-ö kontrolli alt (vt Plaat 2001: 89–98).

24. märtsil 1886 möönab Võnnu vallavolikogu, et Johan Klanman paneb 1. juunist ametid maha. Abiõpetajaks tuleb tema endine õpilane, 16-aastane Kustav Ollik, kelle õlule jääb ka venekeelsete kirjade tõlkimine, ja vallakirjutajaks uuesti Juhan Reinans.²¹ Volikogu 27. mai protokollis on lause: “Tunnistas voli kogu, et nad Klanmani kirjutuse töö üle mingit laist ei tea ega leia, vaid lubas teda lahti.”²² Ka Leopold Hörschelmann olevat pidanud Võnnu kooli oma kihelkonna parimaks. Klanmani lahkumise põhjuse leiab samuti Olliku mälestustest (Ollik 1961b: 29):

1886 aastaks jõudsid koolmeistrid arusaamale, et nad vallakirjutaja kohuste täitmisega toime ei tule, sest kirjavahetus uute võimudega muutus venekeelseks, venestati ju ka administratsioon. Ühel tuli lahkuda. Aga kes peab lahkuma, seda nad ise otsustada ei suutnud. Küsimus tuli arutusele vallavolikogus 1886 aasta 24. märtsil. Vaieldi kaua, pooldajaid oli mõlemal koolmeistril. Viimaks embas Suurevälja Ado [Ado Suur; 1842–1923] Reinansi ja ütles: “Mina olen su [toonase vallatalitajana] ametisse pannud ja jätan ka su kohale!” Sellega olid kõik päri, raske küsimus oli otsustatud. J. Klamann pidi lahkuma.

Teisalt on ilmselge, et esimese koolmeistri maata abilise koht Johan Klanmanit enam ei rahuldanud, pealegi vajas suurenev perekond ka suuremat “korterit”. Mõlemal koolmeistril oli sel-

²⁰RA, EAA.1249.1.167, pagineerimata (kaadrid 26 ja 69).

²¹RA, EAA.2861.1.40, l. 21 p, vt Saaga.

²²RA, EAA.2861.1.40, l. 23, vt Saaga.

leks ajaks kokku viis last. Juba 1885. aasta sügisest oli Rapla kihelkonda kuuluva Järvakandi valla volikogu otsinud ebamäärase haridusliku taustaga Hans Hanseni asemele, kes oli “väga hõletu omas ametis” ja kelle paturegister oli pikk, uut koolmeistrit.²³ Sellesse ametisse leiti Klanman. 1. juunil lahkus ta Vönnust. Vankri laadimise juures oli Kustav Ollik imestanud, et Klanmanil on nii palju raamatuid — terve kirstu jagu —, samas kui Juhan Reinansil olevat olnud vaid mõni üksik raamat (Ollik 1961b: 33).

Järvakandi vallavolikogu 28. juuli 1886 koosoleku protokollis kirjeldatakse juhtunut Järvakandi poolt nähtuna järgmiselt:²⁴

[S]ellepärast on talitaja ja teiste valla ameti meeste läbi 28 Aprillil s. a. Johan Klanmanniga kes enne Vönnu vallas Koolmeistriks olnud, Koolmeistri kaup ja ees-kontrakt tehtud, mis nenda samä on kui endise koolmeistri Hanseni kaup on olnud, üksi aga on se mudatus, et Koolmeistri palga villi saab magari aitas kokko korjatud. Se koolmeistri palga kontrakt, mis talitaja [Hans Pregel; 1842–1899] läbi 28 Aprillil tehtud, sai voli kogule ette pandud ja olid nemad selle tegemise ja kaubaga rahul, sest et uus Koolmeister kõigiti laitmata mees on; ja sai voli kogu poolt ka se kontrakt, mis siis tehtud, nüüd alla kirjutud, mis ühe aasta peale on tehtud, [---]. [K]ui aga valla ega ka koolmeistri poolt mingid räkimist ei ole, võib se kaup pitkemalt teiste aastade peal edasi kestada.

Ehkki Kustav Ollik on kirjutanud, et Johan Klanman läks Järvakanti parema palga peale, polnud see vähemalt likviidsuse mõttes sugugi nii. Järvakandi oli tema jaoks ilmselgelt hädalahendus. Seda nii hariduslik-kultuurilise keskkonna (näiteks enamik sealsetest volimeestest allkirjastas volikogu koosoleku protokollid kolme ristiga) kui ka materiaalses mõttes, kui pidada silmas, et Järvakandi vallavolikogu kinnitas 14. septembril 1887 koolmeistri 1888. aasta palgaks vaid 50 rubla, millele lisandusid talle kasutada antud maa arvestusliku rendimaksena 45 rubla ja 58 kopikat ning naturaaltasuna 7 setverti rukist, 5 setverti otra, 300 leisikat²⁵ heina ja 100 leisikat õlgi, nagu nägi peale 50-rublase palga ette

²³RA, EAA.3077.1.3, l. 27 p, vt Saaga, Järvakandi vallavalitsus: Volimeeste nõupidamiste ja vallavalitsuse protokollid 1884–1890.

²⁴RA, EAA.3077.1.3, l. 33–33 p, vt Saaga.

²⁵1 leisikas = 20 naela = 8,19 kilogrammi ehk pool puuda.

Hans Hanseniga 1882. aastal sõlmitud “kontrakt”.²⁶ Vallakirjutajaks ta ei saanud, kohtukirjutajaks ka mitte. Midagi konkreetset vallavolikogu koosolekute protokollidest Klanmani koolmeistri ajast Järvakandis ega ametist lahkumise kohta ei leia. See oli kool, kuhu koolmeistrid polnud pidama jäänud. Klanmani neljast viimasest eelkäijast aastatel 1874–1886 piirdusid kaks ühe õppeaastaga, lahkuma sunnitud Hansen pidas ametis kuidagi vastu neli aastat. 1886./1887. kooliaastal oli Klanmanil iga päev 60 ja ühelkähel päeval nädalas 52 vahekoolis käivat õpilast.²⁷ Seda oli pea-aegu niisama palju kui Vönnus kahe koolmeistri peale. Ka nüüd hinnati Klanmani töö tulemuslikkust tubliks.

1887. aastal sündis Klanmanite perre kolmas laps — poeg Johannes August (1887–1961).²⁸ 1882. aastaks oli äratusliikumine jõudnud haarata kogu Rapla kihelkonna (Plaat 2001: 443). Järvakandiski jätkas Johan Klanman äratamismõtte levitamist, olles seejuures Rapla luteri koguduse liige. Ka siin olevat ta takistanud ärganute lahkumist luteri kirikust (Seppur 1970: 9), nagu ka hiljem Naissaarel, kus ta (kui vend J. K.) olevat seganud “asja nii kaugele ära, et mitmed armsad noored [baptistlikult] ristimiselt ära jäid” (Busch 1928: 91). Järvakandi ajal ilmus tema lauluraamatu 2. jao 1. anne. Siitpeale on *Laulud Talle kiituse* kõigis annetes esitatud laulud koos nootidega, kohati on ära toodud ka autor. Selle Järvakandile osutavas eessõnas kirjutab ta (Klaanmann 1887: 3):

Armsad laulu sõbrad. — Pea kolme aasta eest andsin ma e s i m e n e j a g u sest raamatust, ilma nootideta välja, selle mõttega, et, kui see veike salmi raamat omale sõbru leiaks, siis selle laulude kogu edespidi suurendada võiksin. Et nimetatud raamat on, ehk küll omas puudulikus olekus, rahva seas lahket ruumi leidnud, siis

²⁶RA, EAA.3077.1.3, l. 46 p–47, vt Saaga; RA, EAA.1219.1.143, l. 2, EELK Rapla kogudus: Õpetajate teenistuslepingud 14.01.1880–1898.

²⁷RA, EAA.1187.2.557-5, l. 116 p–117, vt Saaga, Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Konsistoorium: Schulberichte nebst Schultabellen 1886/87.

²⁸RA, EAA.1219.1.166, l. 109 p–110, vt Saaga, EELK Rapla kogudus: Meetrikaraamat 1884–1891.

olen mitmede soovimise peale nõuks võtnud teist jagu kirjutama hakkata, kellest esimene anne 40 vaimuliku lauluga praegu ilmub, mis ma olen muundest keeltest kokku korjanud ja ümber pannud.

Vaevalt et Johan Klanman sõandas siis mõelda sellele, et Järvakandis alustatud kiituslaulude teine jagu saab aja jooksul juurde koguni kümne ande (vihi) mahus uusi laule. Need ei ilmunud sugugi ilma ametliku kiriku loata. Muide, teise jao esimeste väljaannete trükkimiseks on Peterburi Evangeeliumi Luteri Usu Konsistooriumi nõusoleku andnud selle eestlasest asepresident Johann Friedrich Cornelius Laaland (1824–1891).

NAISSAAREL

1888. aasta sügisel sai Johan Klanmanist Naissaare koolmeister ja koguni 22 aastaks. See oli aeg, kui ka vallakoolid olid minevas või juba läinud üle venekeelsele õpele. Ühtmoodi venestati siis nii eesti- kui ka rootsikeelset vallakooli. Vaid esimestel saare-aastatel sai ta õpetada rootsi keeles. Hiljem võis rootsi keelt kasutada ainult emakeele, usuõpetuse ja koorilaulu õppimisel. Tõsi, Aksi saarelt pärit August Lu(u)smanni (1885–1933) mälestuste järgi “[v]enestamise politika ei ulatanud sinna või ei hoolitud sellest kui kõrvalise[s]t nurgast niipalju, et Vene keel seal abinõuks oleks võinud peaseda” (Luusmann *s.a.*: 1). Eks sellised hinnangud ole alati suhtelised. Alles 1905. aasta revolutsioonisündmuste järel osutus võimalikuks pöörduda ametlikult tagasi rootsi õppekeele juurde.

Naissaar oli saanud kooli 1874. aastal. Tolle aasta 6. veebruaril saatis Tallinna Rootsi-Soome Mihkli koguduse pastor Lars Erik Mozelli (1828–1886; ametis 1859–1886), kelle alla Naissaar oma Püha Maarja kabeliga kirikuliselt kuulus, kirja riigimõisate valitsuse revidendile Eestimaal Jacob Karl von Bochmannile (1804–1879), kelle alla kuulus saar riigimõisana (sks *Kroninsel*) seevastu halduslikult. Selles kirjas edastas ta Naissaare rootsi kogukonna kauaaegse tungiva soovi asutada saarele rahva-

ehk kirikukool.²⁹ Oma väikese arvukusega ja vaesuse tõttu polvat saare kogukond ise söandanud seda sammu astuda. Nimelelt elas 1865. aastal Mozelli teatel saarel 135 rootslast, neist 60 meest ja 75 naist;³⁰ enam-vähem sama suur oli saare elanike arv ka kümme aastat hiljem. Teisalt nõudis vallakoolide asutamist 1856. aasta talurahvaseadus, täpsemalt selle 6. raamatu I peatükk “Talorahva koolid” ehk paragrahvid 1275–1283 (*Eestimaa*... 1858). Kuidas otsus asutada kool lõpuks sündis, sellest ajalugu kahjuks vaikib.

Esimeseks koolmeistriks oli Petrus Bergsten (1845–1907), kelle Rootsi Evangeelne Isamaaline Sihtasutus oli saarele kooli pidama ja misjonitööks lähetanud. Lars Erik Mozelli 23. oktoobri 1874. aasta aruande järgi Tallinna Evangeelsele Luteri Usu Konsistooriumile sai asutatud kooli (ta nimetab seda esialgu kirikukooliks — selline staatus võib olla ka põhjuseks, miks 1880. aasta maakoolide loendus ei hõlmanud näiteks erinevalt Võnnu vallakoolist Naissaare kooli) peamiseks ülesandeks noorte leeriks ettevalmistamine, kuid õpiti ka geograafiat, üldist ajalugu, kirjutamist, arvutamist ja laulmist. Ta lisab, et “[a]ga juba sellel sügisel, kui Jumal tahab, hakatakse saarel korralist koolimaja ehitama”.³¹ Nii ka läks. 18. jaanuaril 1876 pühitses Mozelli kõigi saarlaste kohalolekul saare “pealinnaks” olevas Lõuna- ehk Suurkülas (Storbyn) sisse uue koolimaja, mille ehitamist oli toetatud Rootsist.³² Vastses koolimajas asusid ka koolmeistri eluruumid.

Petrus Bergsten tegutses koolmeistrina saarel kuni 1881. aastani, kui oli sunnitud oma vastuvõetamatute õpetamismeetodite ja õppetöö ülireligioosse sisu tõttu lastevanemate survele lahkuma. Ühtlasi oli Bergsten omaenda alustatud äratustegevusega vallandanud saarel ususõja, mis ei vaibunud ka pärast tema lahkumist.³³

²⁹TLA (= Tallinna Linnaarhiiv).239.1.11, l. 83 p–84, vt Saaga, Tallinna Soome-Rootsi Püha Mikhli kogudus: “Conceptbok för Embets-skrifvelser” 1859–1880.

³⁰TLA.239.1.11, l. 37 p, vt Saaga.

³¹TLA.239.1.11, l. 86–86 p (sks k), vt Saaga.

³²TLA.239.1.11, l. 93 p, vt Saaga.

³³Vt nt TLA.239.1.12, l. 2–2 p, vt Saaga, Tallinna Soome-Rootsi Püha Mikhli kogudus: “S. Michaelis Betyg-Concept-Bok” 1887–1897.

Vastasseis pastor Lars Erik Mozelliga oli muutunud ületamatuks. Samuti oli Mozellil Bergstenile tõsiseid etteheiteid õppetöö tulemuslikkuse osas (vt Aman 2017: 78–81). 1882. aastal sai Naissaar Evangeelse Isamaalise Sihtasutuse poolt Rootsist saadetuna uue koolmeistri — Carl August Bergi (1858–1928), kes jäi saarele 1886. aastani, mil oli vene keelt mitteoskava välismaalase-na sunnitud ametist lahkuma. 1886./1887. õppeaastaks leiti koolmeistriks keegi halbade elukommetega noor Tallinna mees Treumann, kes rootsi keelt ei vallanud.³⁴ Tol aastal olevat õppekeeleks olnud eesti keel. Seejärel katkes õppetöö õpetaja puudusel.

1888. aasta alul hakkas Naissaare vald endale uut koolmeistrit otsima. Kuidas satuti Järvakandi vallakoolis töötava Johan Klanmani peale, pole teada. Igatahes on vallavalitsuse kassaraamatus veebruarist kulukirje “3me kirja eest mis Klanmanile kirjutud”. Koos voorimehele mingite eelmise koolmeistri raamatute äratoomise eest makstuga läks uue õpetaja värbamine vallale maksma 45 kopikat.³⁵

Sama aasta septembris jõudis Johan Klanman Naissaarele. Tema saarele toomiseks kulutas vald neli rubla ja poole aasta palga ettemaksuna 120 rubla.³⁶ Muutumatu 240-rublase aastapalga eest töötas ta kõik järgnevad 22 aastat. Tõsi, sellele lisandus teatav naturaaltasu viljana, 1901. aastal näiteks arvestuslikuna 40 rubla väärtuses.³⁷

Nagu Võnnus oli Johan Klanman Naissaarelgi valla- ja kohtukirjutaja. Tema tegevusväli nagu toonastel koolmeistritel üldse oli väga lai. Neil polnud ühtki vaba päeva ja nagu Jakob Mändmets (1871–1930) on otsekui Klanmanit silmas pidades kirjutanud:

³⁴TLA.222.1.1, l. 2–3, Naissaare Valla 6-klassiline Algkool: Naissaare algkool. Koolikroonika. Sisaldab andmeid [s.t tagasisivaatavat ülevaadet] 1874. a. alates. Piirdataumid 1926–1943.

³⁵RA, EAA.2651.1.6, l. 22, vt Saaga, Naissaare vallavalitsus: Kassaraamat 1879–1890.

³⁶RA, EAA.2651.1.6, l. 23, vt Saaga.

³⁷RA, EAA.96.1.10, l. 112, Tallinna 1. rajooni rahvakoolide inspektor: Отчеты и сведения о состоянии учебных заведений за 1901 год, 1901.

[N]ad ristasivad lapsi, pidasivad lugemisetundisid, saatsivad ja matsivad surnuid, pidasivad valla kristlikku elu teravalt silmas jne. Tööd oli neil sellest küljest väga palju ja peaasi — nad tegivad töö ilma tasuta, sest tasu läks ju kirikuõpetaja tasku (J. M. 1911).

Vallakirjutajana oli Johan Klanman ühtlasi volikogu koosolekute ja kohtukirjutajana kohtuistungite protokollija. Kõik Rahvusarhiivis olevad Naissaare vallavolikogu koosolekute protokollid (säilinuna aastad 1891–1909) ja temaaegsed vallavalitsuse kassaraamatud on Klanmani peetuna vastavalt kehtivale korrale rööbiti eesti ja vene keeles (kassaraamatud kakskeelsena alates 1896. aasta juunist). Volikogu koosolekuid nagu ka vallakohtu istungeid peeti ametlikult eesti keeles, tegelikult ilmselt mingis rootsi-eesti segakeeles. Otseselt ja kaudselt Klanmani puudutavad volikogu otsused on seotud vallaeelarvega. Kui Rootsist saadetud misjonär-kooliõpetajate palk laekus Rootsist, siis Klanmani oma tuli kokku koguda saare maksumaksjatelt. Seejuures olid kooliga seotud kulutused (koolmeistri palk, koolimaja remondi-, valgustus-, kütte- ja kindlustuskulud) ülekaalukalt suurimad valla kulud, millest ajaliselt aukliku statistilise ülevaate, aga ka ülevaate õpilaste arvust annavad Rahvusarhiivis Tallinna 1. ja 2. rajooni rahvakoolide inspektori fondides (EAA.96 ja 97) leiduvad materjalid.

Pärast senise vallakirjutaja, tulevase maailmamainega stellaaroptiku Bernhard Schmidti (1879–1935) isa Carl Schmidti (1852–1889) surma oli Johan Klanmanist saanud ka vallakirjutaja, esialgu aastapalgaga 50 ja alates 1895. aastast 75 rubla. Kohtukirjutajana teenis ta ajuti lisaks 15 rubla.³⁸ 1893. aastal pidid näiteks Klanmaniga otseselt seotud kulud (koolmeistri palk 240 rubla ja vallakirjutaja palk 50 rubla) valla 348-rublasest kulu-eelarvest moodustama lausa 83 protsenti.³⁹

Tavakohaseid kihelkondlikke kooliaruandeid Naissaare kohta ilmselt ei koostatud. Oli ju Tallinna Rootsi-Soome Mikh-

³⁸Nt RA, EAA.2651.1.7, l. 83, vt Saaga, Naissaare vallavalitsus: Väljunud kirjade register 1881–1894.

³⁹RA, EAA.2651.1.13, l. 5 p, vt Saaga, Naissaare vallavalitsus: Protokolliraamat 1891.

li ja Jaani koguduse pastorite haldusalas oleva Naissaare vallakool justkui Tallinna linnakool. Ainsaks arhiiviallikaks, mis heidab sisulist valgust Johan Klanmani tegevusele koolmeistrina, on Rootsi-Soome Mihkli koguduse väljasaadetud kirjade registreerimisraamatus sisalduvad toonase pastori John Waldemar Gustafssoni (1865–1941; ametis 1890–1911) iga-aastased nn oktoobriaruanded (sks *October-Berichte*) konsistooriumile. Osalt on need olemas ka Rahvusarhiivi Eestimaa Evangeeliumi Luteri Usu Konsistooriumi fondis.⁴⁰

Olukorda Naissaarel Johan Klanmani tuleku hetkel on iseloomustanud John Waldemar Gustafssoni eelkäija Johan(n) Alexander Collan (1858–1917; ametis 1886–1890). Tema järgi olevat Naissaar olnud lausa patupesa. Oma 1887. ja 1888. aasta oktoobriaruannetes konsistooriumile nimetab Collan saarel toimuvat kurvastavaks: saar olevat usuliselt lõhenenud, separatism koguvat jõudu, seda enam, et kool oli kaotanud oma Evangeelse Isamaalise Sihtasutuse poolt Rootsist saadetud õpetaja Carl August Bergi; vanemate kalurite hulgas möllavat joomatõbi. Ühtlasi väljendas ta 1888. aastal lootust, et enam halvemaks ei lähe.⁴¹ Tõsi, Collani hinnanguid võib vahest liialdatuks pidada.

Veelgi negatiivsemad ja seejuures lihtsalt valed on Naissaare esimese koolmeistri Petrus Bergsteni varasemad hinnangud, kui ta kirjutas oma tööandjale Evangeelsele Isamaalisele Sihtasutusele oma esimese kooliaasta kohta, et 45 kooli tulnud lapsest “ükski ei tundnud siis, kui kool algas, isegi mitte tähti, ehkki mõned olid 16 kuni 17 aastat vanad” (Aman 2017: 66). Naissaare hilisem koolikroonika räägib küll esimesel kooliaastal 33 lapsest 9–15 aasta vanuses⁴² ja Lars Erik Mozelli aruanne 47 lapsest.⁴³ Lahknevus arvudes pole oluline, küll aga hinnangu-

⁴⁰Vt RA, EAA.1187, vrd TLA.239.1.11, vt Saaga, TLA.239.1.12, vt Saaga, ja TLA.239.1.13, vt Saaga, Tallinna Soome-Rootsi Püha Mihkli kogudus: Diarium för utgående skrivelser vid St. Mikael's kyrka i Reval 1898–1910.

⁴¹TLA.239.1.12, l. 8, 15–15 p, vt Saaga.

⁴²TLA.222.1.1, l. 1.

⁴³TLA.239.1.11, l. 86, vt Saaga.

tes. Ehkki saarel polnud varem kooli, oli lugemis- ja kirjutamis- oskus seal laialt levinud — see omandati kodus või ärksamates taludes. Oli ka neid, kes olid oma lapsed koolitanud mõnes Tallinna koolis. Varase kirjaoskuse tunnistuseks võiks olla kas või 12. detsembril 1890. aastal vastu võetud Naissaare “Kogukonna lootsi seadus”. Sellel on 44 allkirja, neist vaid üks kolme ristiga. Enamasti on need täitsa korralikus kirjas, vaid väheste puhul võib rääkida “varesejalgadest” (tõsi, vallavolikogu protokollides ja kassaraamatutes kohtab “varesejalg” sagedamini). Nende 44 hulgas on ka minu kahe vanavanavanaisa — Andreas Ambroseni (1824–1893) ja Kristjan Jürgensoni (1835–1919) igati korraliku käekirjaga antud allkirjad.⁴⁴ Vaevalt et nende kirjaoskus Bergstenilt pärines.

Ka Naissaare koolikroonika väidab tagasisivaatavalt:

Peab tähendama, et suurem osa Naissaare elanikke kooli asutamise ajal [1874] lugeda ja ka kirjutada oskasid. Tol ajal käis kirikuõpetaja Tallinnast [Lars Erik Mozelli] kord aastas saarel kooliealisi lapsi “katsumas”. Neid katsumisi kardeti ja igaüks püüdis lugemise ja ka kirjutamise selgeks õppida.⁴⁵

Naissarlaste toonase harituse seisukohast on tähelepanu vääriv kas või 1891. aasta 23. septembri vallavolikogu koosoleku protokollis kahe vallavolikogusse rotatsiooni põhimõttel valitud noore rootslasest sulase — Julius Lutheri (1862–1934) ja Eduard Kühni (1863–1929) kohta öeldu, et mõlemad oskavad lugeda ja kirjutada eesti ja rootsi keeles.⁴⁶ Olgu öeldud, et Naissaare “keel” oli eestirootsi murretest kõige lähemal rootsi kirjakeelele (vt nt Rosen Norlin 2007: 92–94). Carl Rußwurm on oma 1855. aastal ilmunud raamatus *Eibofolke, ehk, Rootslased Eestimaa randadel ja Ruhnus* (Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehistlands und auf Runö) lausa öelnud, et Naissaare rootslased räägivad kirjakeelt, kuid “ajavad mõnikord *d* ja *t* siiski segi

⁴⁴Vt Rosen Norlin 1998: 103; RA, EAA.2651.1.4, l. 15–18, vt Saaga, Naissaare vallavalitsus: Saabunud kirjade register 1876.

⁴⁵TLA.222.1.1, l. 2.

⁴⁶RA, EAA.2651.1.13, l. 1 p, vt Saaga.

ning kasutavad mitmeid eripäraseid väljendeid” (Rußwurm 2015: 192).

Rootsi-Soome Mikhkli koguduse pastori väljasaadetud kirjade registreerimisraamatusse ilmub Johan Klanmani nimi esimest korda 23. septembril 1888. aastal, kui Johan(n) Alexander Collan teatab konsistooriumile, et äsja valitud koolmeister, kes on võimeline õpetama nii rootsi kui ka eesti keeles, hakkab püüa päevahommikuti kordamööda rootsi ja eesti keeles jutlustama ning pärastlõunati samuti vaheldumisi piiblitundi pidama, et

[s]ellega võib loota, et vähemalt väline kord Naissaarel on taastatud, kuigi väljavaated tuua separatistid tagasi luteri kiriku rüppe on nigelad. Teisalt pole meie arvates vaja karta, et eraldumine võiks saarel kohe suuremat levikut saavutada.⁴⁷

Täpseid ajalisi pidepunkte Naissaarelt pakub Johan Klanmani puhul ka Rootsi-Soome Mikhkli koguduse sünni- ja ristimismeetrika, mille järgi viis ta oma esimese ristimise saarel läbi juba 29. septembril 1888. aastal⁴⁸ ja viimase 19. aprillil 1910.⁴⁹ Kokku ristas ta 141 Rootsi-Soome Mikhkli kogudusse kuuluva naissaarlaste last. Samuti on ta ristinud Tallinna Jaani kogudusse kuulunud naissaarlaste lapsi (ka Klanmanite pere kuulus kuni 1903. aastani Jaani kogudusse), nende hulgas Naissaarel sündinud omaenda lastest Olga Johanna 19. novembril 1889⁵⁰ (srn 1981). Lapsi ristas ta kooliõpetajana, s.t ilmikuna. Seda väikesaarte tava on kirjas Eestimaa Evangeeliumi Luteri Usu Konsistooriumile (Tallinna konsistoriaalingkond liideti 1889. aastal Eestimaa konsistoriaalingkonnaga) 24. oktoobril 1907 mingil põhjusel pidanud

⁴⁷TLA.239.1.12, l. 13 p–14 (sks k), vt Saaga.

⁴⁸TLA.239.2.12, pagineerimata (kaader 28), vt Saaga, Tallinna Soome-Rootsi Püha Mikhkli kogudus: Verzeichniss der Geborenen und Getauften 1884–1891, 1920–1926.

⁴⁹TLA.239.2.13, l. 153, vt Saaga, Tallinna Soome-Rootsi Püha Mikhkli kogudus: Список рожденных и крещенных 1892–1919.

⁵⁰TLA.1358.1.4, l. 175 p–176, vt Saaga, Tallinna Jaani Kogudus: Verzeichniss der Geborenen und Getauften; Chronologisches Verzeichniss der Getrauten; Verzeichniss der Verstorbenen. I pihtkond 1886–1891.

selgitama pastor John Waldemar Gustafsson, kes külastas oma kiriklikus haldusalas olevat Naissaart tavaliselt kaks korda aastas, kuid elas ka seal mõnikord suviti lühemat aega.⁵¹

[I]lmikristimist [sks *Laientaufe*] on Naissaarel, Väike- ja Suur-Pakril alati praktiseeritud, sest pastoril on võimatu ristimiseks saartele sõita [---]. Vaid harvadel juhtudel saab pastor ristimise läbi viia. Ristijana talitab Naissaarel ja Väike-Pakril kohalik köster-õpetaja, Suur-Pakril lugija. Ristimise kinnitab pastor.

Ühtlasi mattis Johan Klanman surnuid, keda hiljem õnnistasid Lõuna- ja Väikeheinamaa (Lillängen) küla vahele jääval kalmistul oma saarekülastuste ajal pastorid — Rootsi-Soome Mihkli koguduse oma ja Tallinna Jaani kogudusest Alexander Asmuth (1845–1929; ametis 1880–1917).

John Waldemar Gustafssoni hinnangud Naissaarele erinevad oma eelkäija omadest nagu öö ja päev. Ikka ja jälle tõstab ta aruannetes esile Johan Klanmani tegevust, kellega käis asjaajamine ja ülesannete jagamine kirja teel. Uus pastor mainib 29. oktoobril 1892 konsistooriumile esitatud aruandes ka priilasi laiemas mõttes (sks *Freikirchliche*), kelle käitumine olevat rahulik ja kes käivat hoolsalt kirikus ning eralduvat üksnes õhtusteks leivamurdmisteks, s.t omavaheliseks armulauaks.⁵² Aasta hiljem jätkab ta samuti üldiselt positiivses võtmes ja kirjutab, et saarel on 11 ärganut, nende hulgas ka üks nn vababaptist. Kõlbeline elu jätvat siiski veel soovida. Selles aruandes mainib Gustafsson ka kooli, ehkki üksnes usulises seoses:

Naissaare kooli mõju, kus usklik koolmeister toimetab, on olnud õnnistusrikas, ja lapsed, kes on sealt tulnud leeriõppele, on olnud tavaliselt hästi ette valmistatud.⁵³

27. oktoobril 1894. aastal esitatud järgmises aastaaruandes räägib Gustafsson koolist juba laiemas tähenduses: Naissaare kool tegutsesvat endiselt hea eduga ja nimetab seejuures koolmeistrit Johan

⁵¹TLA.239.1.13, l. 155–155 p (sks k), vt Saaga.

⁵²TLA.239.1.12, l. 44 p, vt Saaga.

⁵³TLA.239.1.12, l. 52–52 p (sks k), vt Saaga.

Klanmanit oma truuks abiliseks.⁵⁴ 1898. aasta aruandes kirjutab Gustafsson muu hulgas, et külastas aruandeaastal (need kestsid oktoobrist oktoobrini) kahel korral Naissaart, kus

ma ka laste usuteadmisi kontrollisin. Naissaarel on lapsed tänu andekusele ja sealse koolmeistri Klaanmanni agarusele, nagu ka paljude vanemate jumalakartusele, kaugel ees mitte üksnes Väike- ja Suur-Pakri, vaid ka linna koguduse lastest, välja arvatud loomulikult need vähesed, kes on saanud kõrgema koolihariduse.⁵⁵

See on väga kõrge hinnang koolmeistri tööle. Märkimaks ära Johan Klanmani teeneid, saatis pastor John Waldemar Gustafsson 16. augustil 1905 Harju kreisi koolide inspektorile Klas von Rammile (1864–1920) kirja, milles teeb ettepaneku paluda Eestimaa Ülemkoolikomisjoni autasustada rahaliselt Naissaare koolmeistrit Johan Klanmanit tema 25-aastase “laitmatu teenistuse” eest, ja võtab selles lühidalt kokku tema senise teenistuskäigu:

Pärast seda, kui härra Klanmann oli saanud Paslepa seminaris väljaõppe, on ta olnud kooliõpetajana tegev järgmistes kihelkondades: Ridalas 24. veebruarist 1880 kuni 1886. aasta kevadeni, Raplas 1886 ja 1887, samuti Naissaarel alates 1888. aastast, kus on praegugi ametis ja on end tubli õpetajana maksma pannud.⁵⁶

Ilmselt ei osutunud see pöördumine tulemuslikuks, sest 30. mail 1906. aastal saatis Gustafsson samalaadse kirja juuba Eestimaa Rüütelkonna peamehele parun Eduard von Dellingshausenile (1863–1939) palvega autasustada rüütelkonna rahvakoolide fondist 25 aastat ametis olnud Klanmanit, kes olavat alates Naissaarele tulekust tegutsenud köster-koolmeistri ja vallakirjutajana “kiitustvääriva truuduse ja end viimastel hukatuslikel aastatel hästi õigustanud seaduslikkuse ja korra toena”.⁵⁷ Keskmine Naissaare vallakooli kolme jakku jaotunud õpilaste arv oli Klanmani koolmeistriaegadel umbes 30, seda ilma vahekooli-

⁵⁴TLA.239.1.12, l. 63–63 p, vt Saaga.

⁵⁵TLA.239.1.13, l. 11–11 p (sks k), vt Saaga.

⁵⁶TLA.239.1.13, l. 119 p (sks k), vt Saaga.

⁵⁷TLA.239.1.13, l. 133–133 p (sks k), vt Saaga.

ta (1918–1928: *Svenska*... 1929: 21). 1898., 1899. ja 1900. aasta 1. jaanuaril näiteks vastavalt 29, 34 ja 30 last.⁵⁸

Sajandivahetusel hakkas Naissaarel levima baptism, mis pani pastor John Waldemar Gustafssoni tõsiselt muretsema.⁵⁹ Teisalt olevat saare baptistid olnud lausa pahased, et Johan Klanman nendega ei liitunud (Kuusk 2013: 152, 157). Endiselt soosis Gustafsson äratusliikumist, kirjutades 1. novembril 1901 oma möödunud aasta tegevuse aruandes konsistooriumile:

Naissaare jaoks on eelmine aasta vaimulikus mõttes olnud eriti õnnistav. Vaimu võimas puhang on olnud saarel tajutav. Paljud, eriti nooremast põlvkonnast, on ärganud ja leidnud rahu Jumalas ning alustanud uut elu. See liikumine on küll ka mõningaid puudusi üles näidanud, nagu laste avalik palvetamine, kuni hilisööni kestvad koosolekud jms. Et aga liikumise juht koolmeister Klaanmann pole mitte üksnes elava kristluse agar toetaja, vaid ka avatud silm sellise liikumisega seotud ohtude suhtes, loodan ma, et ebaterve vähehaaval kõrvale lükatakse ja sellest kestav õnnistus alles jääb. Kahel korral olen ma sel suvel saart külastanud ja mul on sellest liikumisest head muljed. Eriti on märgatav edenemine laste vaimulikes teadmistes, olgugi et nende varasem usuline haritus polnud madal.⁶⁰

1902. aasta sügisel olevat saarel olnud umbes 60 ärganut.⁶¹

Priilaste ja hiljem baptistidega tihedalt seotud Johan Klanman jäi endistviisi truuks luteri kirikule, vennastekoguduse vaimu kandjana. Rootsi-Soome Mihkli ja Tallinna Jaani koguduse pastori ülesandel jutlustas ta pühapäeviti saare Püha Maarja kabelis ja viis koolimajas läbi õhtuseid palvetunde.

⁵⁸RA, EAA.97.1.4, l. 23d, 31f, Tallinna 2. rajooni rahvakoolide inspektor: Годовые отметки за 1897, 1898 и 1901 годы и статистические сведения к годовым отметкам за 1897–1901 годы, 1898–1901.

⁵⁹TLA.239.1.13, l. 39 p, 57 p–58, vt Saaga.

⁶⁰TLA.239.1.13, l. 57–57 p (sks k), vt Saaga; RA, EAA.1187.2.572-2:3, l. 44–44 p, vt Saaga, Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Konsistoorium: October-Berichte 1901.

⁶¹TLA.239.1.13, l. 76, vt Saaga.

Ka Johan Klanmani enda pere kasvas. Varasemale kolmele lapsele lisandusid Naissaarel eespool juba mainitud Olga Johanna, adopteerituna Voldemar Gottlieb (1891–1981⁶²), Ester Aurelia (1895–1919⁶³) ja Herbert Fredrik (1899–?⁶⁴). Elati koolimajas, kus koolmeistri pere käsutuses oli kolm ruumi üldpindalaga 43–44 ruutmeetrit.⁶⁵ Lisatulu hankis Klanman kalapüügi-ga. Näiteks 1904. aasta 22. mail saarel “registreeritud” rohkem kui 270 kalapaadist kuulus kaks talle.⁶⁶ Kõige selle kõrvalt tõlkis ta Naissaare aegadel üheksa ande (teise jao anded 2–10) mahus laule *Talle kiituse* jaoks, mille esmatrükid ilmusid aastatel 1890–1911. Kokku sisaldasid lauluraamatu 2. jao kümme esimest annet 531 laulu (koos numeratsioonivälisega, lisaks Vene riigihümn 6. andes), neist 491 Naissaarel tõlgitud või loodut.

1901. aastal hakkas Johan Klanman välja andma ka *Talle kiituse* laulude teise jao esimeste annete kordustrükke (1. andest ilmus lõpuks kaks ja 2.–6. andest üks kordustrükk). Seda kõike enda kuludega. Esimese ande Naissaarel 1901. aasta paastukuul sündinud kordustrüki eessõnas kirjutab ta (Klaanmann 1901: 1):

Paljude soovi peale ilmub nüüd *Talle kiituse* esimene anneteist korda meie armsa Eesti rahvale. Esimine trükk lõppes juba mõne aasta eest otsa. Vahe peal on tal veel viis nooremat heli-õde [anded 2–6] juure sündinud, mis ka juba laialt rahva seas tuntud on; ja peale seda veel üks veike lisa selle ande juure, mis kokku pookimise korral kõige taha otsa panna võib. Kõigis [kokku] 322 laulu. [---]

⁶²TLA.1358.2.16, l. 367, vt Saaga, Tallinna Jaani Kogudus: Personal-Buch der Evangelisch-Lutherischen Gemeinde zu St. Johannis in Reval (R–Z). Jaani koguduse II pihtkond 1874–1917.

⁶³TLA.1358.2.19, l. 130 p–131, vt Saaga, Tallinna Jaani Kogudus: Список рожденных и крещенных. I pihtkond 12.12.1891–1898.

⁶⁴TLA.1358.2.31, l. 284 p–285, vt Saaga, Tallinna Jaani Kogudus: Список рожденных и крещенных. I pihtkond 1899–1906.

⁶⁵RA, EAA.5454.1.14, l. 174 (kaader 336), vt Saaga, Endel Lauu haridus- ja kultuurilooliste dokumentide kollektsoon: Andmed Harjumaal algkoolide kohta 18.01.1911 ülevenemaalise algkoolide loenduse, EAA 94-1-15, 16, 22, 25, 26, 28 ja EAA 854-1-1932 põhjal. L, M, N 1880, 1890–1893, 1911.

⁶⁶RA, EAA.2651.1.13, l. 31 p–32, vt Saaga.

Mine siis, Talle kiitus, kui taevalik saadik, jälle teele ja tööle! Püüa kõikide usklikude südamed ja meeled armastuses ühendada! Helise igatühe südames ja keele peal! Saa iga Sioni teekäijale üheks armsaks seltsimeheks taeva linna poole, kuhu kõik tuntud ja tundmatad Talle kiitjad ükskord igaveseks ühenduseks kokku tulevad ja taeva kooridega ühes Talle kiitust laulavad.

Seda palub ja soovib kõigist südamest selle väljaandja, kõiki Talle kiitjaid tervitades.

Johan Klanmani lauludes torkab silma hämmastavalt hea keeletaju (vaevalt neil lauluraamatutel alguseski keeleteoimetajat oli), mis elab pärandatuna edasi tema lapselapselapse, New Yorgis (Brooklynis) elava maineka Dennis Nurkse (sünd 1949) luuletustes. Muide, oma vanavanaisa on ta luuletuses “The First Coast” (Esimene rannik), mis ilmus luulekogus *Voices over Water* (Hääled üle vee; tõlge eesti keelde Märt Väljatagalt) määratlenud ilmikjutlustajaks (ingl *lay preacher*; Nurkse, D. 1996: 4, 2023: 10). Klanmani laulud vääriskid edaspidi kahtlemata asjatundlikku allika- ja tekstikriitilist analüüsi. Kas või selle nurga alt, kui palju on neis näiteks Fanny Crosby (1820–1915), Dwight Lyman Moody (1837–1899), Ira David Sankey või teda ennast. Olgu siinkohal toodud “Püha öö” tema tõlkes, seda pealkirja “Jõulu öösel” all (Klanmann 1890: 111, laul nr 71):

Vaikne öö, Õnnistud öö!
Suur on Jumala ime töö,
Täna Petlemas Juda maal,
Alvas laudas on Marial
Sündinud patuste rõõm,
Sündinud patuste rõõm.

Vaikne öö, Õnnistud öö!
Inglid laulavad rõõmsaste,
Karjastele nad ütlevad,
Et nad Petlema lähevad,
Kristus on sündinud teil!
Kristus on sündinud teil!

Vaikne öö, Önnistud öö!
Rõõmu kuulutad kõigile,
Laulgem Loojale lõpmata!
Auu ja kiitus, halleluja!
Kristus on sündinud meil',
Kristus on sündinud meil'.

See on tõlgitud sõltumatult Karl August Hermann (1851–1909) 1870. aasta, Gustav Felix Rinne (1831–1895) 1873. aasta ja 1888. aastal *Jõulu-Inglis* ilmunud tõlkest (vrd Salumäe 2020; Prillop 2022).

Samuti pärandas Johan Klanman järeltulijatele oma muusikaanni. Tütar Viktoria oli õppinud laulmist Tallinna Kõrgemas Muusikakoolis (hilisema Tallinna Konservatooriumi eelkäija), mille lõpetas 1923. aastal, ja perepärimuse järgi täiendanud end kaks aastat Milano La Scalas. Hiljem Kanadas ja USAs tegutses ta lauluõpetajana. Viktoria poeg Ragnar Nurkse lõpetas 1927. aastal Tallinna Konservatooriumi kolmanda lennu klavererialal *cum laude* professor Peeter Ramuli (1881–1931) õpilaseks ja jätkas majandusõpingute kõrvalt Edinburghi Ülikoolis professor Sir Donald Frances Tovey (1875–1940) käe all muusikaõpinguid ning esines samal ajal korrapäraselt klavessiini- ja klaverisolistina avalikel kontsertidel Edinburghis ja Glasgow's ning BBC eetrikontsertidel (vt Kukk, Kukk 2017: 488–499). Tema hilisem kolleeg Rahvasteliidu päevilt Genfis ja Princetonis Margaret Joseph-Hemming (1910–1995) on Londoni *The Times*'is avaldatud järelehüüdes Ragnar Nurksele kirjutanud, et ta oli “ebatavaliselt andekas mitte ainult muusiku, vaid ka majandusteadlasena. [...] ta oli väga hea pianist” (Joseph-Hemming 1959).

Naissaarega seoses vääriks rääkida veel ühest Johan Klanmani “pärandist”. Tema oli see, kes tõi Võnnust saarele kaasa uisutamise. Kohe kooliõue taga oli vallikraav, mis ümbritses viisnurgakujulist, 1720. aastatel rajatud kindlustust, mida nimetati Tähtkantsiks ehk Vallimäeks (Stjärnskans ehk Vallbergi). Talvel katvus see sileda jääga. Seal uisutati (Rosen Norlin 2007: 34). Kas nii nagu Võnnus, kus koolmeister jooksis “lõuna vaheajal [...] kooli lähedal sool uiskudega poiste kari ees ja taga” (Ollik 1961b:

27), pole teada. Igatahes sai tritsutamine, nagu uisutamist siis nimetati, vallikraavil ja merejää! Lõunaküla ja Väikeheinamaa rahva hulgas väga populaarseks. Sellelt kooliõuetaguse!t vallikraavilt sai tuule tiibadesse Eesti üks 1930. aastate keskpaiga tippkiiruisutajatest Ragnar Jürgenson (1906–1995), kes tuli Eesti meistri-võistlustel mitmevõistluses 1934. ja 1935. aastal hõbemedalile, jäädes maha vaid neil aastatel oma elu parimas vormis olnud Aleksander Mitist (1903–1942).

Johan Klanman lahkus Naissaare!t 1910. aastal. Tema viimases “lennus” lõpetas Naissaare siis juba rootsikeelse kolmeaastase vallakooli üheksa õpilast. Klanmani tööd koolmeistri ja vallakirjutajana jätkas Nikolaus Blees (1883–1941⁶⁷). Nende 22 aasta-ga oli saare üsnagi autonoomne Rootsi-Soome Mikhli kiriku luteri kogukond (neil oli oma vöörmünder ja Klanmani isikus ka köster) suurenenud peaaegu kahekordseks: kui 1. oktoobril 1893 kuulus sellesse Naissaare!t 217 inimest, siis 1. oktoobril 1909 oli see arv 363.⁶⁸ See oli Naissaare kuldaeg, kui saare elanik-kond lähenes poolele tuhandele. August Lu(u)smanni sõnutsi ol-nud “[s]uurem saare edenemise aeg [---] 20–25 aastat tagasi kui seal J. K!aanmann kooli õpetajaks oli” (Luusmann *s.a.*: 1 p), ni-metades teda seejuures südiks seltskonnategelaseks. Jõukust lisas kasvava Tallinna suurenev nõudlus kala ja lootsiteenuste järele. Teenisid ju naissaarlased endale toidust ja raha kalapüügi ning Tallinna saabuvate laevade lootsimisega. Rootsi-Soome Mikhli koguduse sünni- ja ristimismeetrikas on enamiku Naissaarel sündinud laste isade elukutseks märgitud saksa-eesti segakeelne *Fischerlootse* (kalur-loots) või siis venekeelsena (alates 1892. aastast) lihtsalt loots. See kuldaeg lõppes järsult. 1912. aastal hakati Naissaarel Peeter Suure Merekindluse ühe lõiguna ra-jama suurtükipatareisid, mis pidid sulgema ligipääsu Tallinnale ja sissepääsu Soome lahte Naissaare-Porkkala joonel. 1914. aasta suvel sunniti kõik naissaarlased oma kodust lahkuma.

⁶⁷RA, EAA.5454.1.14, l. 173 p, 176 (kaadrid 335 ja 340), vt Saaga.

⁶⁸TLA.239.1.12, l. 217, vt Saaga; TLA.239.1.13, l. 189 p, vt Saaga.

JOHAN KLANMAN JA BAPTISM

Johan Klanman oli see, kes oma oikumeenilise hoiakuga taastas Naissaarel usurahu. Tema palvetundides käisid koos nii luterlased kui ka baptistid, adventistid, armusõjalased ja priilased (Luusmann *s.a.*: 1 p, 11). 1890. aastatel jõudis baptism ka Naissaarele. Esialgu kuuluti Tallinna baptistikogudustesse. 24. novembril 1900 esitasid kümme naissarlastest (sisuliselt kolmest perekonnast) Tallinna baptistikoguduste liiget Eestimaa kubernerile palve lubada neil pidada palvetunde Gustav Hinrik Matsoni (1855–1930) kodus Põhjakülas (Bakbyn) ja Henrik Samuel Ambroseni (1857–1927) kodus Väikeheinamaa külas. Sellele palvele oli lisatud vallatalitaja Johan Fredrik Kühni (1859–1936) ja vallakirjutaja Johan Klanmani allkirjaga Naissaare vallavalitsuse nõusolek.⁶⁹ 1906. aastal asutati juba iseseisev Naissaare baptistikogudus, kus jutlustajana asus tegutsema Matson (Kaups 1934: 93; Kuusk 2013: 152–155). Ehkki Klanmanil olid väga tihedad ja pikaajalised suhted baptistide ikooni Andres Tetermanniga (1855–1925), kes juhtis aastatel 1890–1920 Tallinna I baptistikogudust ja käis mitu korda ka Naissaarel jutlustamas, ei liitunud ta saare baptistidega. Ent teda aktsepteeriti. Lühikeses meenutusloos Tetermanni mälestuskogumikus kirjutab Klanman (Klaanmann 1926: 97):

Sõprus-sidet kõvendas veel meie ühe-s a r n a n e t ö ö l u u l e -
väljal, meie armsamal töö-alal, kus ühes meeles püüdsime nii tali-
tada, et üksteist ei tõuka. — Mõlemate püüdmine selles suhtes oli
ühise eesmärgi poole jõuda: T a l l e k i i t u s e k s j a S i i o n i
t e e k ä i j a t e k i n n i t u s e k s [siinkohal on silmas peetud
Tetermanni *Siioni teekäija Evangeliumi laule*]. — Selleks tarvita-
sime ka mõnikord üksteise nõu ja abi. V e n d T [etermann] o n m u l-
le lauliku “T a l l e k i i t u s e k s” v ä l j a l a o t a m i s e j u u r e s s u u r e k s
abiks olnud, mida erilise tänuga mäletan. Side, mis nüüd venna
surma läbi meie vahel katkestatud, seob veel meie laulikuid, mis

⁶⁹RA, EAA.30.7.3362, l. 1–2, vt Saaga, Eestimaa kubermanguvalit-
sus: Дело по прошению баптистов О. Нагрэн о разрешении им
проведения богослужений в домах членов общих Г. Матсона и
С. Амбросена 25.11.1900–31.01.1901.

lahkumata käsikäes käivad majadesse ja palvekodadesse, kus nad ruumi leiavad.

Samas kogumikus kirjutab Karl Kaups (1888–1968):

Neid [Andres Tetermanni ja Johan Klanmanit] köitis laul. Nad aitasid üksteist töös, vist enam kirjastuse töös; andsidki viimaks enda laulude kogud ühiselt välja suure raamatuna, milles üle 1100 laulu (Kaups 1926: 62).

Ka hiljem iseloomustab Kaups Klanmanit kui baptistide “lähemat kojukutsutud [meie seast lahkunud] sõpra”, tõdedes seejuures, et “Klaanmann jäi eluaeg luteruse kiriku liikmeks ja vennastekoguduse tegelaseks” ning tunnistades, et “Klaanmann jäi baptistide vastu ausameelseks ja erapooletuks oma elu lõpuni” (Kaups 1934: 140–141).

TAANDUMINE JA LAHKUMINE

20. sajandi teisel kümnendil elas ja tegutses Johan Klanman Valgas, olles 1910. aasta juulist kuni 1919. aasta kevadeni sealse luterliku Peetri koguduse köster-organist (Tammik 1930: 27). Kas ja kuivõrd lauldi siis jumalateenistustel Klanmani orelimängu saatel *Laule Talle kiituseks*, sellest ajalugu vaikib. Ühtlasi andis ta usuõpetust ühes sealsetest kaubanduskoolidest. 1914. aasta sügisel, kui Valga Peetri kirikukooli teine õpetaja Hans Kuriks mobiliseeriti sõtta, tuli Klanmanil koos kirikuõpetaja abikaasa Julie Jõgevestiga asuda tema asemele. Töötada tuli tasuta, sest kogudusel kui koolipidajal polnud raha maksta topelt (mobiliseeritud õpetajale tuli ju palka edasi maksta). Lõpuks maksis kirikukassa sügissemestri eest neile mõlemale sümboolse 10 rubla (Tammik 1930: 32). Kas Klanmanil tuli ka hiljem, kuni kooli sulgemiseni 1917. aasta sügisel, vähemalt aeg-ajalt õpetada, pole teada. Koguduse pastoriks oli neil aegadel Richard Wühner (1872–1919; ametis 1898–1919), kelle enamlased 1919. aasta jaanuari lõpul Valgast pagedes vangistasid ja 3. mail Pihkvas tapsid.

Millal Johan Klanman perega Tallinna tuli, pole täpselt teada. Igatahes Valga Peetri kogudusest lahkus ta 31. märtsil 1919⁷⁰ ning Eesti Vabariigi isikutunnistus anti talle ja abikaasa Augustele välja 26. novembril 1919 Tallinna 4. politseijaoskonnas.⁷¹ Taas liitus ta Rootsi-Soome Mikhli kogudusega ja oli valitud koguduse nõukogu liikmeks kuni surmani (esimest korda 15. juunil 1919). Ühtlasi käis ta jutlustamas vennastekoguduse palvemajades.

Eestirootslaste poliitilise ärkamise voolus (esimeseks “pääsukeseks” oli olnud Hans Pöhl, kes valiti 1917. aastal Läänemaal Ajutise Maanõukogu liikmeks ja oli Ajutise Valitsuse kolmanda koosseisu rootsi rahvusminister) kaasati Johan Klanmangi riivamisi suurde poliitikasse. 1920. aastal, kui eestirootslased kandideerisid Riigikogu valimistel Kristliku Rahvaerakonna nimekirjas, oli Klanman Tallinna nimekirjas 18. asetusega (esinumber Oskar Amberg⁷²) ja Harjumaal neljanda asetusega (esimehe Voldemar Linnamägi⁷³). Nimelt võimaldas valimisseadus ühel isikul kandideerida kuni kolmes sisuliselt maakondlikus valimisringkonnas. Ainsana osutus siis rootslastest valituks Läänemaal kristlaste nimekirja esinumbriks kandideerinud Hans Pöhl. Eestirootslastest kandideeris I Riigikogu valimistel veel Johan Nymanini poeg Joel Nymann (1882–1961), temagi Läänemaal kristlaste nimekirjas.

1921. aastal valiti Johan Klanman Kristliku Rahvaerakonna nimekirjas aga Tallinna linnavolikogusse. 26.–27. veebruaril toimunud Tallinna linnavolikogu valimistel teenisid kristlased kümme mandaati, tuntumatest nende seas veel Artur Hüüs (1885–

⁷⁰RA, EAA.5282.1.28, l. 242, vt Saaga, EELK Valga Peetri ja Valga Luke kogudus: Personaalaramat I (A–M) 1895–1930.

⁷¹TLA.186.1.231, pagineerimata (kaadrid 90 ja 91), vt Saaga, Tallinna ja Nõmme isikutunnistuste kollektsioon: 474 klanmann, johan, mats; 475 klanmann, auguste, johan.

⁷²RA, ERA.80.1.27, Riigikogu I–V koosseis: Kristliku Rahvaerakonna kandidaatide nimekiri koos kandidaatide nõusolekuavaldustega, 05.10.1920–15.10.1920.

⁷³RA, ERA.80.1.39, Riigikogu I–V koosseis: Kristliku Rahvaerakonna kandidaatide nimekiri koos kandidaatide nõusolekuavaldustega, 06.10.1920–15.10.1920.

1942), Nikolai Kann (1873–1948), Hans Kubu (1892–1942), Artur Perna (1881–1940) ja Leopold Raudkepp (1877–1948) (Tallinna... 1921). Ajavahemikus 16. märts 1921 – 27. veebruar 1924 toimunud 65 volikogu koosolekust osales Klanman 38 koosolekul. Volikogu koosolekuprotokollide järgi otsustades oli ta pigem passiivne liige; tema ainus sõnavõtt 12. oktoobril 1921 puudutas lisaraha eraldamist Tallinna Rootsi Algkoolile. Ühtlasi valiti ta samal koosolekul linna üheks esindajaks Tallinna V Algkooli hoolekogusse.⁷⁴

Aasta hiljem läksid eestirootslased esimest ja ühtlasi viimast korda oma nimekirjaga — Rootsi Liit / Svenska Folkförbundet — Riigikogu valimistele. Kuivõrd valimisseadus võimaldas nüüdki ühel isikul kandideerida kuni kolmes maakondlikus nimekirjas, kasutasid ka rootslased seda võimalust üsna aktiivselt. Nii kandideeris Johan Klanman Virumaal Rootsi Liidu esinumbrina, teise numbrina Hans Pöhli järel Harjumaal ning kolmanda numbrina Pöhli ja Nikolaus Bleesi järel Tallinnas (Rootsi... 1923). Rootsi Liidu nimekiri teenis II Riigikogu valimistel kokku 3600 häält, mis oli üpriski hea tulemus eestirootslaste arvukust silmas pidades. Tõsi, sellega ühtki mandaati ei teenitud. Ringkondades, kus Klanman kandideeris, koguti vastavalt 579 (Harjumaal), 425 (Tallinnas) ja 38 (Virumaal) valijahäält (*II Riigikogu*... 1923: 15).

1921. aastal kaasati Johan Klanman vennastekoguduse esinajana nn allianssskomiteesse, mille kaugem eesmärk oli vabakirikute ühendamise (Pilli 2009: 82). Tema oikumeeniline hoiak ei piirdunud sugugi üksnes vabakirikutega. Enamgi, Klanmanit võiks vahest isegi nimetada oikumeenilise mõtteviisi esimeheks kandjaks Eestis, seda sillana luterluse ja vabakirikute vahel. Klanmani “oikumeenilisusele” on osutanud oma meenutustes ka August Lu(u)smann (Luusmann *s.a.*: 1 p):

Tema oma Talle kiitusega ja külge tõmbava iseloomuga ühendas ka muidu mõtetes lahku minevad usu lahud ühe lipu alla nii et koolimajas alati ja suvel lahtise taeva all sagedaste suured usuli-

⁷⁴TLA.82.2.3, l. 211 p, 215, vt Saaga, Tallinna Linnavalitsus: Tallinna Linnavolikogu protokolliraamat koos registriga 12.01.1921–14.12.1921.

sed koos olekud ara peeti, kus Eesti maalt ja vahest ka Soome ja Rootsi maalt konelejaid kutsuti.

1923. aastal möödus 50 aastat Thure Emanuel Thoréni tulekust Eestisse ja Paslepa seminari asutamisest. Seda ja Thoréni eelseisvat 80. sünnipäeva 21. oktoobril tähistati pidulikult 26. augustil Noarootsi kirikus. Üks selle suurejoonelise ürituse korraldajaid oli Johan Klanman. Oma oikumeenilisust kandvas kutses kirjutab ta: “Palutakse ka kaugemalt vendi ja õdesid, usu-vahede peale vaatamata, meie koosolekust lahkesti osavõtma tulla; iseäranis laulu- ja keelpillidekoorid” (J. K. 1923a). See oli eelkõige üleskutse baptistidele. Klanman luges kirikus ette ka Thoréni saadetud tervituse ja kirjutas hiljem *Kristlikku Perekonna Lehte* ülevaate Noarootsis toimunud, lisades selle juurde Thoréni talle saadetud kirju (J. K. 1923b).

15. oktoobril 1925 suri Johan Klanmani abikaasa Auguste. Pärast seda siirdus Johan elama Haapsallu oma laste Olga Johanna ja Herbert Fredriku juurde, kus ta 17. detsembril 1926 siitilmast lahkus. Kirstupanek toimus 21. detsembril Evangeeliumi palvemajas Tallinnas ja matuseteenistus päev hiljem Rootsi-Soome Mikhli kirikus. Kirstupanekul kõnelesid Rootsi-Soome Mikhli koguduse pastor Erik Petzäll (1895–1971; ametis 1924–1929), vennastekoguduse esindaja ja perekonna nimel Wilhelm Nurkse. Viimase kõne põhisisõnum oli “Elu on laul”:

[T]a on sõna tõsisel mõttel lauldes elanud ja lauldes oma elutee õndsalt lõpetanud ja meile lastele **kallist laulu, — laulu Jumala auks, rõõmust ja tänulikkust laulu, rõõmust ja tänulikkust meelt pärandanud**. See pärandus on varandus, mida koi ega rooste ei riku, ega keegi meilt riisuda ei saa (Nurkse, W. 1927b: 61).

Teisalt oli see sõnum Naissaarele, kus möödusid Klanmani elu kõige tegusamad aastad:

Naissarlastel, tema koolilapsed, tuletage meele, kui palju valgust ja head eeskujut teil Naissaare koolimajas oma lahkunud õpetajalt näinud olete, kui palju õnnistatud tunde teie temaga koos viibida võinud olete — need õnnistatud mälestused saadavad teid elus (samal).

Klanmani käe all Naissaarel kooliteed alustanud (1897–1901) Gustav Hinrik Matsoni venna- ja Henrik Samuel Ambroseni õepoeg Daniel Heinrich Mattson (1888–1960) on oma paguluses kavandatud eesti baptismi ajaloo algkäsikirjas nimetanud Klanmanit suisa “eesti usklikrahva lauluisaks” (Mattson 1959).

Johan ja Auguste Klanman on maetud Tallinna Rahumäe kalmistule (plats V, RO I, 14-1).

1927. aastal, seega juba pärast Johan Klanmani surma, liisandus *Laulud Talle kiituseks* teise jakku veel 11. anne 61 lauluga (Klaanmann 1927). Seega ilmus tema tõlgituna või siis autorsusel *Laulud Talle kiituseks* kõigis kahe jao vihkudes kokku 669 laulu. Veel kaks aastat hiljem avaldasid tema lapsed mälestusena isast *Laulud Talle kiituseks* teise jao 1. andest kolmanda trüki (Klaanmann 1929). Vabakogudustes olevat Klanmani lauluraamatuid kasutatud isegi veel 1970. aastatel. Rahvasuus nimetati neid vihkusid, kas eraldi või mingil moel kokku köidetuna, baptisti lauluraamatuks. Luteriusu kirikutes seda üldiselt ei kasutatud, kuid praegugi kasutatavas luterlikus *Kiriku laulu- ja palveraamatus* (Kiriku... 1992: 457; laul 347) ning *Eesti kaitseväge laulu- ja palveraamatus* (Kiviloo 1997: 111; laul 59) on tema tõlgitud “Tugevad on Jeesu käed” (sõnad Karl Bernhard Grave (1763–1841)). Siinkohal tuleb silmas pidada sedagi, et samal ajal kui Klanman neid laule tõlkis ja avaldas, valmistati ette ka uue luterliku lauluraamatu väljaandmist, mille proovitrükk ilmus 1895. aastal Riias pealkirja *Vaimulikud laulud* all ja mis sisaldas 590 laulu (vt Saard 2000: 112–118).

*

Johan Klanmani kui avaliku elu tegelase kõrgaeg koolmeistri ja kogukonna edendajana jäi tema Naissaare-aastatesse (1888–1910). See oli eestirootsluse kõrgaeg saarel. Ta on ristunud enamiku neil aastatel Naissaarel sündinud lastest, teiste hulgas 26. detsembril 1895 ka minu vanaisa Valfrid Gottlieb Ambroseni (1895–1965). Esmase koolihariduse andis ta saarel paarisajale lapsele, nende seas ka minu vanaisale, oma lastele ja Bernhard Schmidtile. Viimase vennapoeg Erik Schmidt (1925–2014) on kirjutanud:

8-aastane Bernhard [---] kuulus Klanmani esimeste õpilaste hulka. Kiirelt sai koolmeistrile selgeks, et tema ees seisis erakorraliselt teadmishimuline nooruk. Klanman edutas teda igal võimalikul juhul, ja kui ta enda teadmised mõnes aines osutusid liiga piiratuiks, muretses ta oma andekale õpilasele vastavat kirjandust, mida see suure innuga neelas (Schmidt 2017: 35).

Ka Johan Klanmani laulud pole kadunud kuhugi. Neid pole ei koi ega rooste rikkunud (kui osundada tema väimeest Wilhelm Nurkset), kui arvestada, et 1997. aastal Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu, Eesti Metodisti Kiriku ning Eesti Kristliku Nelipühi Kiriku ühisväljaandel ilmunud lauluraamatu *Vaimulikud laulud* 608 laulust on koguni kuuen-dik seotud Klanmaniga. Raamatu nimeloendis on talle 101 laulu-viidet, neist 99 tõlgetele ja kaks väidetavalt tema enda lugudele. Ainsana suudavad seal Klanmanile mingitki “konkurentsi” pak-kuda vaid Andres Tetermann 70 ja Anne Metsala (1934–2015) 53 viitega (*Vaimulikud*... 1997: L1–L15). *Vaimulikke laule* kasu-tavad ka vennastekoguduse palvemajad.

Kirjandus

- 1918–1928: *Svenska Lärarförbundet i Estland 10 år. Minnesskrift*. 1929. Haapsalu: Svenska Lärarförbundet
- II Riigikogu valimised 5.–7. mail 1923 = *Élections au Parlement en mai 1923*. 1923. (Eesti riikline statistika.) Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, www.digar.ee/id/nlib-digar:378888
- Amann, Viktor 2017. *Raamat Eestimaa rootslastest: Kultuurilooline ülevaade*. Rootsi keelest tõlkinud Ivar Rüütli. Tallinn: Argo
- Ariste, Paul 1936. Täiendav märkus. — *Eesti Kirjandus*, nr 5, lk 228–229, www.digar.ee/id/nlib-digar:52926
- Busch, Mihkel 1928. *Ridala ärkamise ajalugu*. Ridala: Ridala Baptistide Kogudus, www.digar.ee/id/nlib-digar:602762
- Eestimaa Talorahva Seadus. 1858. Tallinn, www.digar.ee/id/nlib-digar:101607
- F. D. skolläraren Johan Klanman. 1927. — *Kustbon*, Nr. 2, 19 jan., s. 7, www.digar.ee/id/nlib-digar:62244
- Hoppe, Göran 2015. Johan Nymann 1859–1933: En kämpe för estlandssvenskheten / Johan Nymann 1859–1933: Võitlus eestiroots-

- luse eest. — *Estlandssvensk / Eestirootslane*, Nr. 1, s. 8–15, 16–23, eestirootslane.ee/wp-content/uploads/2022/09/Eestirootslane-2015-1-1.pdf
- H ö r s c h e l m a n n, L[Leopold] 1881. Ridalast. . . — *Eesti Postimees*, nr 34, 26. VIII, lk 134, dea.digar.ee/article/eestipostimees/1881/08/26/4
- J . K. [Johan Klanman] 1923a. Tähtis 50-a. juubeleum Noarootsis pühapäeval 26. augustil 1923. a. — *Kristlik Perekonna Leht*, nr 9, lk 144
- J . K. [Johan Klanman] 1923b. Vaimuliku ärkamise 50-aastane juubeleum Noarootsis, pühapäeval, 26. augustil 1923. — *Kristlik Perekonna Leht*, nr 11, lk 161–163
- J . M. [Jakob Mändmets] 1911. Paar sõna vanadest, kes juba kadumas on. — *Tallinna Teataja*, nr 130, 13. VI, lk 3, dea.digar.ee/article/tallinnateataja/1911/06/13/19
- [J o s e p h - H e m m i n g , Margaret] 1959. Prof. Ragnar Nurkse: An able economist. — *The Times* (London), 13. V, rsie.econ.lsa.umich.edu/stern-nurkse-tribute.pdf
- K a u p s, K[arl] 1926. Laulumehena-luuletajana. — *Andres Tetermann*. Tallinn: E. K. B. Selts, lk 61–75
- K a u p s, Richard (toim.) 1934. *50 aastat apostlite radadel: Jooni baptisti koguduste eluarengust Eestis*. Tallinn: E. B. K. Liit
- K i r i k u laulu- ja palveraamat. 1992. Tallinn: EELK konsistooriumi kirjastus- ja infoosakond, www.digar.ee/id/nlib-digar:671142
- K i v i l o o, Ilmar (toim.) 1997. *Eesti kaitseväe laulu- ja palveraamat*. Tallinn: Eesti Kaitsejõudude peakaplan
- K l a a n m a n n, J[ohan] 1887. *Laulud Talle kiituseks*. Teine jagu. Esimene anne. Tartu: J. Klaanmann
- K l a a n m a n n, J[ohan] 1901. *Laulud Talle kiituseks*. [Teine jagu.] Esimene anne. Teine trükk. Jurjev (Tartu): J. Klaanmann
- [K l a a n m a n n, Johan] 1926. J. Klaanmannilt. — *Andres Tetermann*. Tallinn: E. B. K. Selts, lk 97
- K l a a n m a n n, J[ohan] 1927. *Laulud Talle kiituseks*. [Teine jagu.] Üheteistkümmes anne. Esimene trükk. Haapsalu: J. Klaanmann
- K l a a n m a n n, J[ohan] 1929. *Laulud Talle kiituseks*. [Teine jagu.] Esimene anne. Kolmas trükk. Tallinn: J. Klaanmann'i pärijad-lapsed
- K l a a n m a n n, J[ohan] 1884. *Laulud Talle kiituseks*. Esimene jagu. Tallinn
- K l a a n m a n n, J[ohan] 1890. *Laulud Talle kiituseks*. Teine anne. Tallinn: J. Klanmann

- K u k k, Kalev, Kalle K u k k 2017. Ragnar Nurkse ja tema aeg. — Ragnar Nurkse. *Meie mees Rahvasteliidus*. Inglise keelest tõlkinud Kalev ja Kalle Kuk. (Eesti mõttelugu 138.) Tartu: Ilmamaa, lk 485–557
- K u u s k, Külvi 2013. Usuelust Naissaarel / Om Nargö trösliv. — Külvi Kuusk, Maivi Käräinen (koost.). *Kourдумehed, pitskleidid ja mere-miinid — mitmepalgeline Naissaar / Lotsar, spetskläder och sjöminor — många sidor av Nargö*. Pringi: Rannarahva Muuseum, lk 116–177
- [L o p p e n o w e, Paul] 1877. *Vene keel küla-koolis: Esimesed sammud vene keele õppimises*. Tallinn, kivike.kirmus.ee/meta/AR-18319-50030-86169
- [L o p p e n o w e, Paul] 1884. *Rehkendamine küla koolis*. Tallinn, www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:361522
- L u u s m a n n, A[ugust] J[ohannes] u 1913–1920. Tallinna ümber olevad saared: Ülevaade saarestikust Eestis. [Käsikiri Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis, f 152, m 175:6]
- [M a l m, Carl Eduard] 1878. *Laulud ja Loud: Üks kooli-lugemise-raamat*. Neljas trükk. Tallinn: Tallinna kirjalaste selts, www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:431301
- M a t t s o n, Daniel Heinrich 1959. [Käsikirjalised materjalid Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu arhiivis. Tartu Salemi kogudus]
- N u r k s e, Dennis 1996. *Voices over Water*. Marshfield, MA: Four Way Books
- N u r k s e, Dennis 2023. *Hääled üle vee*. Inglise keelest tõlkinud Märt Väljataga. Tallinn: EKSA
- [N u r k s e, Wilhelm] 1927a. Efterskörd till Johan Klanmans frånfälle. — *Kustbon*, Nr. 4, 2 febr., s. 16–17, www.digar.ee/id/nlib-digar:62246
- N u r k s e, W[ilhelm] 1927b. Järelhüüd ja kirstukõne lahkunud vend Joh. Klanmann'ile. — *Kristlik Perekonna Leht*, nr 3, lk 60–62
- N y m a n n, Joh[an] 1929. Paschleps seminarium. — 1918–1928: *Svenska Lärarförbundet i Estland 10 år. Minnesskrift*. Haapsalu: Svenska Lärarförbundet, s. 7–8
- O l l i k, Kustav 1961a. Minu koolitee aastad. Tallinn. [Käsikiri Tallinna Ülikooli Teadusliku Raamatukogu Baltica osakonnas, Msc K1-69/1]
- O l l i k, Kustav 1961b. Võnnu vallakool. Tallinn. [Käsikiri Tallinna Ülikooli Eesti pedagoogika arhiivmuuseumis, K0014176 ja Tallin-

- na Ülikooli Teadusliku Raamatukogu Baltica osakonnas, Msc K1-69]
- P i l l i, Toivo 2009. Vabakirikute oikumeenilised suhted. — Riho Altnurme (peatoim.), Priit Rohtmets (toim.). *Eesti oikumeenia lugu*. Tartu—Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu, lk 76–96
- P l a a t, Jaanus 2001. *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiu maal: Usuihenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni*. (Eesti Rahva Muuseumi sari 2.) Tartu: Eesti Rahva Muuseum
- P r i l l o p, Külli 2022. “Püha öö” sõnad — kuus varianti 19. sajandist. — Vana kirjakeele lood: Noppeid ja mõtteid vanadest eestikeelsetest tekstidest, 5.1.22, vanakirjakeel.blogspot.com/2022/01/puha-oo-sonad-kuus-varianti-19-sajandist.html
- R. 1881. Läänemaalt. Rootsistamisest. — *Eesti Postimees*, nr 29, 22. VII, lk 114, dea.digar.ee/article/eestipostimees/1881/07/22/2
- R e i n a n s, M[aria] 1928. Juhan Reinans. — Mihkel Neumann (koost.) 1928. *Kuuda Seminar ja tema kasvandikud: Kogukene Eesti hariduse ajaloo andmeid*. (M. Neumanni Bibliothek Nr. 2.) Tallinn, lk 70–71, kivike.kirmus.ee/meta/AR-21073-50551-26888
- R e v a l. 1925. — *Kustbon*, Nr. 38, 22 okt., s. 148–149, www.digar.ee/id/nlib-digar:62185
- R o o t s i L i i t ’ s (Svenska Folkförbundets) kandidatlistor. 1923. — *Kustbon*, Nr. 7, 11 aprill, s. 26, www.digar.ee/id/nlib-digar:62100
- R o s e n N o r l i n, Margit 1998. *Nargö: Bilder från 1871–1997*. Saltsjöbaden
- R o s e n N o r l i n, Margit 2007. *Naissaare lood*. Rootsi keelest tõlkinud Ivar Rüütli. Tallinn: I. Rüütli
- R u ß w u r m, Carl 2015. *Eibofolke ehk Rootslased Eestimaa randadel ja Ruhnus*. Tlk Ivar Rüütli. Haapsalu: Eestirootsi Akadeemia
- S a a r d, Riho 2000. *Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine 1870–1917*. (Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 184.) Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura
- S a a r d, Riho 2007. Eestlane ja luterlus. [I]. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1238–1268, www.digar.ee/id/nlib-digar:104122
- S a l u m ä e, Ivar-Jaak 2020. Meie ühine “Püha öö”. — *Eesti Kirik*, nr 6, 12. II, lk 6, dea.digar.ee/article/eestikirik/2020/02/12/9.2
- S c h m i d t, Erik 2017. *Minu onu Bernhard Schmidt*. (Eestile elatud elud 9.) 2. tr. Tallinn: Ekspress Meedia

- Seppur, Aleksander (koost.) 1970. *Jees. Krist. Evg. Priikoguduse tekkimine ja levinemine Läänemaa ärkamises*. Toronto
- Sillaste, Tenno 1989. 120 aastat koolimees Kustav Olliku sünnist. — *Läänlane*, nr 151, 23. XII, lk 3, arhmu.s.tlu.ee/tlibrary/f/text/s02/NA_Lnlane_1989-23-12_118102.pdf
- Tallinna linnavolinikkude nimekiri 1921–1923 a. 1921. — *Riigi Teataja*, nr 23, 8. IV, lk 144, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1921/04/08/15
- Tammik, Arn[old] 1930. Märkmeid Valga Peetri koguduse ja kirikukooli sünnimisest, elust ja tööst. — Arnold Tammik (toim.). *Valga Peetri koguduse 50 aasta Juubeli album: 1880–1930*. Valga: Valga Peetri kogudus, lk 13–34
- T. S. 1927. Juhan Klanmann †. — *Eesti Kirik*, nr 5, 3. II, lk 40, dea.digar.ee/article/eestikirikeelk/1927/02/03/12
- Vaimulikud laulud. 1997. Tallinn: Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liit

KALEV KUKK (1951) on lõpetanud Tartu Ülikooli bioloogia-geograafiateaduskonna majandusgeograafina 1974, majanduskandidaat 1980. Töötanud ENSV Teaduste Akadeemia Majanduse Instituudi noorem-, vanem- ja juhtivateadurina 1973–1990, Riigikantselei valitsusnõunikuna 1990–1992 ja Eesti Panga peaspetsialistina 1992. Riigikoguliige aastail 1992–2003 ja 2006–2007; teede- ja sideminister 1995–1996, peaminister Andrus Ansipi majandus-, haridus- ja teadusnõunik 2005–2006 ja 2007–2014. Alates 2009. a-st Tallinna Ülikooli inimgeograafia dotsent ja külalisõppejõud. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Kes oli ja on Ragnar Nurkse?” (2004, nr 5, lk 1007–1017), “Rahareform 1992: Valikud, eel- ja järellugu” (2004, nr 5, lk 1134–1154) ja “*Umsiedlung*: Ootused ja tagajärjed” (2010, nr 11, lk 1931–1945), arvustused Jaak Valge raamatu *Lahtirakendamise* (2003, nr 11, lk 2488–2496) ja Küllö Arjakase raamatu *Riigivanem Juhan Kukk* kohta (2025, nr 5, lk 933–947) ning Harold Jamesi ja Michael D. Bordo artikli “Harberler versus Nurkse: Paindlike vahetuskursside juhtum kui üks alternatiive Bretton Woodsile” tõlge (2020, nr 6, lk 1022–1056).

HELLE LÕHMUS. Vana Tallinn (monotüüpia, 2014)

ARVUSTUS

LUULE MÕISTATUS. JA TÕLGE

Jorge Luis Borges. *See värsikunst: Charles Eliot Nortoni mälestusloengud 1967–1968.* (Bibliotheca artis poeticae.) Koostanud ja kommenteerinud Călin-Andrei Mihăilescu; inglise keelest tõlkinud ja järelsõna kirjutanud Rebekka Lotman; [värsid tõlkinud Maria-Kristiina Lotman], toimetanud Sirje Ratso. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2025. 164 lk.

Raamat koondab J. L. Borgese (1899–1986) aastail 1967–1968 Harvardi ülikoolis peetud luuleteemaliste loengute transkriptsioonidena sündinud kuut esseed. Kuna selle algupärane on välja antud alles pärast autori surma (nagu koostaja lüüriliselt märgib, kogusid linnid “[ü]le kolmekümne aasta [---] raamatukogu vaikes, igavikulises hoidlas tolmus”, lk 132), pole põhjust kahtlustada tema osalust nende toimetamises. See-eest on teos (eriti oma suhtelise õblukuse kohta) ulatuslikult, nii koostaja kui ka tõlkija poolt kommenteeritud ja järelsõnadega varustatud, õnnelik (või kuidas seda hinnata) on lisatud ka nime- ja aine-loend.

Tegemist on maailmakuulsa novellisti, tuntud esseisti ja marginaalsevõitu luuletaja esseedega ühel ta lemmikteemal, milleks on (pealkirja põhjal otsustades) mitte just väga üllataval kombel luule. Raamat on täis huvitavaid mõtteid ja teooriad, ja ehkki autor end siinseal (peast loengupidajale tüüpiliselt) kordab, pole see midagi sellist, mis lugemisel häirima hakkaks. Tõenäoliselt veelgi olulisem on lai valik eestikeelsete esmatõlgetega¹ varustatud luulenäiteid maailmakirjanduse tippudel ja nende analüüs, s.t kokkupuude maailmaluule eesti lugejale paljuski tundmatu n-ö kuldvaramuga. Kokkuvõttes ülevaatlik ja hästi pakendatud jäädvustus nii Borgesest, luulest kui ka (eelkõige muidugi) konkreetsetest loengutest.

Kui tõlkija Rebekka Lotman järelsõnas märgib, et “[s]elles perspektiivis on paratamatu, et Borgese ainulised kogemused on tekkinud

¹Paljud neist ilmuvadki siin esimest korda.

just luuleklassikaks saanud teostest” (lk 141), siis päris nii see pole, ja seda mitmes mõttes. Aga esmalt sellest, mis perspektiiviga on üleüldse tegu. Tõlkija koostab selle arvukate selleteemaliste keerutustega — märkides esmalt, et Borges on “kirjandusliku elitismi vastane”; seejärel, et ta “illustreerib oma luulekäsitlusi lääne kirjanduskaanoni tippteostega” (lk 140); refereerib Poundi (“igikestva kirjandusteose elushoidmiseks pole vaja teha mingeid pingutusi, [...] ükskord tuleb ikka juhuslik lugeja, kes need valguse kätte toob”, lk 141), jõudes viimaks järeldusele, et klassikast lähtumine on Borgese puhul paratamatu. Kokkuvõttes näeb see välja nagu käru hobuse ette rakendamine: kõik, mida Borges tsiteerib, on klassika, sest Borges on klassik, ja kõik, mida ta tsiteerib (kui see juba enne klassika polnud), muutub selleks pelgalt seeläbi, et ta seda tsiteerib. Mis, mööngem, ju täpselt nii ongi. Borges ei ole mitte lihtsalt autoriteet, vaid autoriteetide (nt Gérard Genette’i — temast hiljem) autoriteet, ja sellises valdkonnas nagu kirjandus millelegi (ega kellelegi) peale iseenda ja autoriteedi tugineda polegi.

Mõningane kana on mul kitkuda ka Poundi tähelepanekuga. See juhuslik lugeja, kes igikestva kirjandusteose valguse kätte toob, ei saa olla juhuslik ses mõttes, et ta peab kindlasti olema autoriteet — vastasel korral ei saaks keegi teadagi, et ta on millegi igikestva otsa komistanud (või kui saadaks, ei omistataks sellele mingit tähtsust). Teiseks pole meil õrna aimugi nendest igikestvatest kirjandusteostest, mille otsa ükski teadaolev autoriteet teadaolevate allikate teada komistanud pole — mistap on vale ka eeldus, et nende elushoidmiseks pole vaja mingeid pingutusi teha. Kui “igikestva kirjandusteose” põhiline kriteerium on aga see, et ta meil “igikestvalt” silma all on olnud, poleks meil võimalik minevikust kunagi midagi uut “igikestvat” avastada (või juba avastatu “igikestvust” kuidagi kahtluse alla seada). Ja tegelikult enam-vähem nii ongi: igikestev ongi igikestev põhiliselt seeläbi, et ta meil igikestvalt silma all on olnud. Teose igikestvus ei väljenda mitte niivõrd (paratamatult subjektiivse) väärtuse, kui (objektiivse) “silma all oleku” igikestvust.

Siin üks näide sellest, kuidas kõik, mida Borges puudutab, muutub klassikaks (ja tõlkija väitest, et Borges ammutab just luuleklassikaks saanud teostest, saab tautoloogia): “Tahaksin tsiteerida paari värssi. [...] Read kuuluvad täiesti unustatud boliivia poeedile Ricardo Jaimes Freirele [p.o Freyrele]: Peregrina paloma imaginaria²” (lk 78). Kui Borgest ja tema tõlkijat ühekorraga uskuda (mida pole keeruline teha — tõenäoliselt ei teaks meist keegi ilma selle tsitaadita Freyrest midagi), on see näide klassiku sünnist.

²“Rändtuvi meie kujutlusis”, tlk Maria-Kristiina Lotman.

Raamatu kaks põhiväärtust ongi selle klassikalised (või klassikaks muutuvad) luulenäited ja Borgese eksegees — enamjaolt originaalsed (seda on muidugi raske tõestada) mõtted, mis koos tsitaadiga kõnealuse luuletaja kaanonisse (kuulumist) kinnitavad. Luulenäited on originaalsed, eestikeelse tõlkega, mis teeb (kui te originaali keelt oskate) tõlke kvaliteedi hindamise lihtsaks. Võimalus luulenäidete tõlkeid originaalidega võrrelda ongi raamatu kolmas põhiväärtus. Neljandaks pakuks kolmekordseid (kaks järelsõna ja ametlikke) kommentaare, nime- ja aineloendit. Kokkuvõttes on tegu olulise panusega luuleklassika kättesaadavusse (kui mitte eesti keeles, siis vähemalt eestikeelses raamistuses), — ja mitte ainult luule, ja isegi mitte ainult kirjanduse, vaid (nii kummaline kui see ka pole) isegi elu jms mõtestamisse.

Siin üks näide viimasest:

[K]uigi inimese elu koosneb tuhandeid ja tuhandeid hetkest ja päevist, võib need ohtrad silmapilgud ja päevad taandada ühele-ainsale: hetkele, mil inimene mõistab, kes ta on, kui ta näeb ennast näost näkku (lk 91).

Edasi räägib Borges hetkest, mil Juudas suudles Jeesust, tundes end reeturina, ja mehest, kes kuni õige hetke saabumiseni ei saa aru, kas ta on argpüks või kangelane (Stephen Crane'i *Vapruse punase pitseri* näitel).

Kui tõsta esile üks ja ainus keskne probleem luule kui sellise puhul — seda nii praktilisel, teoreetilisel, tehnilisel, tunnetuslikul kui ka metafoorsel tasandil —, võiks see olla tõlge. Ka üks Borgese kuuest loengust ("Sõnamuusika ja tõlge", lk 55–70) käsitleb otseselt tõlget, kuigi osutusi sellele võib leida ka kõigist teistest.

Tunnetuslikul ja metafoorsel tasandil on luuletus tõlge, tõmmis või jälg mingist kujutlusest, aimdusest või meetodist, mis luuletajal oli — samas kui lugeja jaoks on tegu tõlke, s.t vastavusega tema (s.t lugeja) aimduste, tunnete ja kujutluste "keeles". Niisiis on luule olemuselt midagi subjektiivset, mõistatuslikku ja hämarat (ka Borgese esimene loeng kannab pealkirja "Luule mõistatus", lk 7–23). Peatükk lõpeb luule definitsiooni lähiümbruses, selleni ometi jõudmata:

Lõpetan tsitaadiga Pühalt Augustinuselt [---]. Ta päris: "Mis on aeg? Kui keegi seda minult ei küsi, siis ma tean; kui küsijale seletada tahaksin, siis ei tea." Mul on luulega sama tunne (lk 22).

Märkides teisel:

"Olles chestertonlikus meeleolus [---], võib öelda, et midagi defineerida saamegi üksnes siis, kui me asjast midagi ei tea" ja

“kui ma peaksin defineerima luulet, [---] ütleksin kõheldes midagi taolist: “Luule on ilu väljendus kunstipäraselt põimitud sõnade abil”” (lk 21–22),

lisades, et see definitsioon on “üpris mannetu”.

Luule on seega mõistatus. Ja (Borgese jaoks) mitte lihtsalt mõistatus, vaid lausa selline mõistatus, mida isegi defineerida ei õnnestu. S.t juba mõiste ise on mõistatus. Müstika — või müstifikatsioon.

Borgese kõhklev luuledefinitsioon annab meile vähemalt ühe võtme nii tema luulemõiste kui ka käesoleva teose mõistmiseks: selle, et ta tajub “luulet” nii väärtustava kui ka väärtustatuna. S.t keskpärane ja nigel luule tema “luule” mõiste alla (ega ka selles teoses käsitlemisele) ei kuulu. Ja samas on luule väärtuslikkus, keskpärased ja nigelus paratamatult subjektiivne — mingi hulk autoriteete (sh Borges) on öelnud, et nii on. Ja ongi — subjektiivselt. Ja meie asi on neid uskuda — kuigi me seda päris pimesi tegema ei pea (selleks on teoses luulekatked ja -tõlked).

Luule definitsioonina on “ilu väljendus kunstipäraselt põimitud sõnade abil” mõistagi mannetu, enamikku luulest selle mõiste alt välistav. Samas, kui susata “ilu” ja “väljenduse” vahele “subjektiivne”, oleks definitsioon juba palju parem, sest enamik luuletajaid (vestlusrobotid muidugi välja arvatud) oma luules subjektiivselt mingit ilu või väärtust kahtlemata näeb. Veel parem oleks “sõnakunst, mis toimib fraasi tasandil”. Poeetiline fraas võib (sõltuvalt tõlgendusest) olla nt rida, salm, kujund, lause või ka (lingvistiline) fraas. See definitsioon teeb juba põhieristuse (milleks on eristus luule ja proosa vahel): kui enamik proosast töötab ainult lõigu, terviku, peatüki, narratiivi, faabula, süžee vms — ühesõnaga, pikemal — tasandil, siis luule peab seda tegema juba fraasi tasandil. Tõestuseks kas või asjaolu, et enamik luulest ainult (eelkirjeldet viisil defineeritud) fraasidest koosnebki.

Borges: “Ma pole iial lugenud ühtegi romaani, tundmata teatud tühimust. Romaanid sisaldavad täitematerjali; täitematerjal on minu meelest sageli romaanidele olemuslik” (lk 105–106). “Täitematerjal” tähendabki, et tekst fraasi tasandil ei toimi (vastasel juhul ei nimetataks seda “täitematerjaliks”, vaid läbitaks huviga).

Peale eelmainit tunnetusliku ja metafoorse tasandi on luuletõlkel mõistagi ka (palju selgem) teoreetilis-praktiline pool, kus koolkondi (või pigem lähenemisi) on laias laastus neli: ideaaltõlge, sisu ohverdamine vormile, vormi ohverdamine sisule ja radikaaltõlge.

Ideaaltõlke n-ö kanooniline näide (vähemalt eesti kultuuriruumis) on vist Betti Alveri *Jevgeni Onegin*, mõned August Sanga tõlked jms.

Tegemist on juhuga, kui teises keeles on mingil kombel õnnestunud edasi anda nii teose sisu kui ka vorm, kuigi tõenäoliselt mitte originaalis näpuga järje ajamise mõttes. Tegelikult on raske näha, kuidas üks (teisest piisavalt, s.t üle 50% erinev) keel piisavalt keerulise sisu ja vormi teises originaaltruult edasi saaks anda. Ideaaltõlke mõneti ähmaseks kriteeriumiks võiks olla see, kui sisu ja vorm uues keeles piisavalt hästi töötavad — olles samas originaalile piisavalt sarnased, et mitte radikaaltõlke alla liigituda.

Sisu ohverdamine vormile on miski, millega tegelevad põhiliselt selle raamatu (originaal)tõlked, mistõttu toon näiteid siitsamast (tõlki- ja Maria-Kristiina Lotman). G. K. Chestertoni “But I shall not grow too old to see / Enormous night arise, / A cloud that is larger than the world / And a monster made of eyes” on tõlgitud “Ei jää nii vanaks ma, et peast / öö sünge suurus kaoks / või silmist loodud koletis / ja hiigelpilv koost vaoks” (lk 28). Kui Chesterton ütleb salmis (umbkaudu), et ei jää nii vanaks, et näha maailmalõppu, siis tõlge ütleb (samuti umbkaudu), et ei jää nii vanaks, et näha maailmalõpu lõppu. Mis on tegelikult, kui järele mõelda, üsna lõbus (ja Chestertonist märksa originaalsem). Aga originaaliga sel erilist pistmist muidugi pole.

Sisu ohverdamiseks vormile (ja mitte radikaaltõlkeks) kvalifitseerub see seetõttu, et kopeeritud on riimiskeem ABCB, samas kui kogu sisu lendab (laias laastus) kukele. Kui Chesterton ütleb sõna-sõnalt, et “ei jää nii vanaks, et näha tohutu öö tõusu”, siis tõlkija ütleb, et “ei jää nii vanaks, et öö sünge suurus peast kaoks”. S.t Chesterton ei näe ööd, samas kui tõlkes ei nähta midagi peale öö. Täendus on täpselt vastupidine.

Siin näib avalduvat mingi süsteem. J. W. Burgoni (raamatus lk 118 on ekslik nimekuju) rida “A rose-red city, half as old as Time” on tõlgitud “Roospunane linn, poole vanem kui aeg” (lk 39), samas kui õige oleks “poolt nii vana kui aeg” või “poole noorem kui aeg”. e e cummingi rida “collects the image of one fatal word” on tõlgitud “fataalset pilti sõnast peegeldab” (lk 38). Ühes on “fataalne sõna”, teises “fataalne pilt”. Hea näide sellest, kuidas selleks, et riimiskeem välja tuleks, sisuga täiesti nihilistlikult ümber käiakse, on George Meredithi luuletuses (lk 79): “... things / ... gave / ... wave / ... wings” on tõlgitud “... meilt / ... viivul / ... tiivul / ... ehavaluteilt”. Mis asi (või sõna) on “ehavaluteilt”? Siin jõutakse juba radikaaltõlkeni (sest kuidas teisiti nimetada olemasolevate sõnade tõlkimist olematuteks). Ma ei saa millestki aru — aga oma täielikus nihilismis see isegi meeldib mulle.

Vormi ohverdamine sisule on, ma kahtlustan, veel tavalisem. Siia alla kuulub enamik rütmilis-meetrilise luule proosatõlkeid, nt Tõnu Õnne-

palu tõlgitud (ja paralleeltekstis Charles Baudelaire'i originaalidega ilmunud) *Kurja õied* (Tallinn: EKSA, 2000). Üks raamat, mille juurde ma ikka ja jälle tagasi pöördun, on prantsuse 1820.–1950. aastate luule antoloogia proosatõlge inglise keelde (Rees 1994), mis sisaldab originaale paralleeltekstina. Oskan prantsuse keelt piisavalt halvasti, et tähendusest lõpuni mitte aru saada, aga piisavalt hästi, et tabada rütmi ja meloodiat — niisiis saan inglise proosatõlkest ja prantsuse vormist “originaali” enam-vähem kokku.

Ja nüüd — taradatatamm — radikaaltõlge. Viimast iseloomustab laias laastus see, et tõlkel originaaliga erilist pistmist pole. Siit raamatust leidsin (peale eelmainitud sõna) ühe näite Harald Rajametsalt, kes on (kui originaalis näpuga järele ajada) tõlkinud Shakespeare'i “Sweets with sweets war not” “ise / ju oled muusika?” (lk 45). Tõsi, seal on veel kontekst ümber, millest on aru saada, et Rajamets on üritanud tõlkida Shakespeare'i (oletatavat) mõtet, mitte tegelikku lauset.

Radikaaltõlge, remiks, töötlus, radikaaltoimetus... piirid nende vahel on ähmased ja üleminek sujuv. Lõpuks võib meil olla tekst, mille ainus seos teisega on see, et see on seda inspireerinud, ja igasugune küsimus tõlkest (vähemalt selle sõna kanoonilises tähenduses) mõttetu. Radikaaltõlke, remiksi jne, tegelikult ka ideaaltõlke puhul võib sage li juhtuda, et “tõlge” on parem kui originaal, samas kui “ohverdavate” tõlgete puhul on see tõenäoliselt pigem erand.

Traditsiooniliselt nähakse tõlget originaali suhtes muidugi alaväärtuslikuna. Ma arvan, et siin aetakse segi kaks asja: alaväärtuslikkus ja sekundaarsus. Üks ei tulene teisest — puhtandi sekundaarsusest ei järeldu selle alaväärtuslikkus mustandi ees. Ka tõlget võib ju põhimõtteliselt vaadelda üritusena originaali “vigu” teises keeles parandada. Mitte et seda tavaliselt muidugi tehtaks, aga mõte iseenesest pole halb — hea tekst on ju ikka parem kui “halb” — ka siis, kui see on teises keeles. Nii et tõesti: miks mitte “puudulikku” teksti teises keeles parandada, ja mis siis, kui tulemuseks on radikaaltõlge — keda see huvitab. Tänapäeval, kus huvi luule vastu on (väga) väike, teeb igasugune — ka ebaõnnestunud — üritus luulet parandada sellele vaid head. Tsiteerides Poola luuletajat Adam Zagajewskit: “Kõige ohtlikum on ükskõiksus, linnalähedastes rongides sõitjate ja telerifanaatikute piiritu ükskõiksus” (Lindepää 2000: 154).

Tegelikkuse ja kultuuriga on seotud üks hämmastav asi. Inimeste pilgud on naelutatud ajalukku. Ja mitte keegi ei näe — või vähemalt ei taha (või ei oska) näha — seda, mis toimub siin ja praegu:

Olen vahel üritanud kasutada üsna julgeid metafoore, aga tähelehdanud, et neid ei võeta omaks, kui need pärinevad minult [---], ja

nii olen need omistanud mõnele kaugele pärslasele või vanapõhja mehele. Siis on mu sõbrad pidanud metafoori eriti heaks (lk 68).

See on veel üks põhjus, miks originaali tavaliselt tõlkest paremaks peetakse.

Borges muidugi teab, et parimad tõlked ületavad ka suurepäraseid originaale (vt tema arutlust Stefan George'i *Kurja lillede* saksakeelset tõlkest (lk 69) või Edward FitzGerald'i tõlgitud 'Omar Khayyāmit (lk 64–67)), kuigi pieteeditundelise inimesena seda nii robustselt ei väljenda (ega Khayyāmi puhul ilmselt ei saanudki seda teha — vaevalt, et ta teda originaalis lugenud oli).

Vaatlemegi nüüd FitzGerald'i Khayyāmit: “Awake! for morning in the bowl of night / Has flung the stone that puts the stars to flight: / And, lo! the hunter of the East has caught / The Sultan's turret in a noose of light”. Maria-Kristiina Lotman: “Nüüd ärgake! Aovalgus lennutas / öökarikasse kivi ja see pagendas / kõik tähed! Vaata — valguslinguga / kütt idast torni sultanilt seal vallutas”. AABA riimiskeem, osalt ka sisu on säilinud. Sellega tõlke väärtused ka piirduvad. Kauss (*bowl*) on tõlgitud karikaks, hommik (*morning*) aovalguseks, silmus (*noose*) linguks, “sultani torni silmusesse püüdmise” asemel on “sultanilt torni vallutamine”.

Õigem oleks: “Ärgake! Sest hommik öökaussi lennutand / on kivi, mis tähed pagendab / Ja vaata — idakütt on püüdnud / sultani torni valgussilmusesse”. Originaalitruu — ja semantiliselt täpne, kusjuures poetilised fraasid (antud juhul read) on erinevalt Lotmani tõlkest siin enamjaolt säilinud. Ja tarbetu ilustamine (või ilutsemine — karikas kauasi asemel, aovalgus hommiku asemel jne) puudub. Kuna originaal on niigi ilus, pole seda vaja (pigem muudab teksti läägeks). Tõsi, AABA on kadunud — see-eest aga ilmub AABC irdriim, mis (nagu irdriimid ikka) on seda tähelepanuväärsem.

Nii nagu sisu ohverdamine vormile (ja isegi mitte niivõrd vormile kui riimiskeemile) on ka ilustamine miski, mis (selle raamatu põhjal otsustades) Maria-Kristiina Lotmani tõlkeid iseloomustab. Siin näib avalduvat barbaarne ettekujutus, et ilu seisneb ilutsemises, samas kui tegelikult on täpselt vastupidi: ilu seisneb täpsuses, tabavuses. Psühholoogiasse süüvides tekitab tabav väljend ilu, sest selle (kognitiivne, niisiis ka neuraalne) töötlus on *hõlbus* (Reber jt 2004: 364, 377–378). Seega on ilukogemus fundamentaalselt (töötluse) hõlpsuse kogemus, aga mitte lihtsa, vaid vastupidi, keerulise (nt väärt luule) teksti töötluse hõlpsuse kogemus. Kuidas see saavutatakse? Väljenduse täpsusega — kogu võimaliku stilistilise (rütm, silbid, sisu, meloodia jne) keerukuse kiuste. Näib, et kenitlemist kritiseeriv Borges (lk 100) saab sellest in-

tuitiivselt aru, kuigi seda nii ei väljenda (ega — oma lugemuse tõttu — saagi seda teha).

Aga tagasi luuletõlke juurde. Maria-Kristiina Lotman kopeerib esmalt riimiskeemi, teises järjekorras tõlgib vormi ja alles kolmandaks sisu. Selline meetod on põhimõtteliselt vale. Vajalik on palju üldisem lähenemine. Riimiskeem on üks rütmi elementidest. Seega, kui luuletusel on rütm ja meloodia, tuleks tõlkida rütm ja meloodia *kui selline*, mitte konkreetne rütm ja meloodia. On põhimõtteliselt vale hakata teises keeles (kus sõnavalik³ jms on hoopis teine) kangutama sama rütmi, rääkimata samast meloodiast mis originaalis.

Borges esindab teatavat poolmütoloogilis-pooletümoloogist teooriat, “et sõnad olid algselt maagilised ja nende maagia ärkab taas ellu luules” (lk 84):

Võtkem sõna *thunder* ‘kõu’ ja meenutagem jumal Thunorit, sakside vastet vanapõhja Thorist. Sõnaga [---] tähistati korraga äikest ja jumalat, [---] kui oleksime küsinud [---], kas see sõna märgib müristamist taevas või vihast jumalat, siis vaevalt oleksid nad osanud nii peent vahet teha. [---] Arvan, et öeldes või kuuldes sõna *thunder*, kogesid nad samal ajal tumedat mürinat taevas ja nägid välku ning mõtlesid jumalale. Sõnad kätkesid maagiat; neil polnud kindlat ja ühest tähendust (lk 73).

Tore teooria, kuhu tahaks teha ainult paar parandust: maagia mitte ei ärka ellu, vaid võib seda teha — ja mitte ainult luules, vaid igal pool, kus tekst on vähemalt sõna tasandil läbi komponeeritud.

Nagu öeldud, on raamatul kaks järelsõna. Ühes neist kirjutab Rebekka Lotman:

Lähtudes Gérard Genette’i käsitlesest tähistab figuur “alati enamat kui sõnasõnaline väljend, seal on lisaks n-ö tähenduse ülejääk, lisaks denotatsioonile ehk osutusele on seal ka konnotatsioonid ehk kaastähendused, lisades tähistusviisile meelelise kõrvalekalde”. Ehkki luuletekstidele, eriti kaanonisse kuuluvatele teostele on sageli iseloomulik selge ja korrapärane arhitektuur — näiteks sonettides on ette antud silpide arv reas, tugevate ja nõrkade positsioonide arv [---], tekib neis mitte vaatamata reeglustatud ülesehitusele, vaid just tänu sellele midagi veel — Genette’i nimetatud “tähenduse ülejääk” (lk 144–145).

³Pean sõna all silmas (teatud tüüpi) vorm-tähendus paari.

Genette'i figuuril pole ette antud silpide arvu jms-ga mitte mingisugust seost. Seega tekib tema "tähenduse ülejääk" seal (kui muidugi tekib) mitte tänu reeglistatud ülesehitusele, vaid sellest sõltumatult, selle vahel või sees.

Rebekka Lotman:

Esteetiline nauding teosest ei ole otsustuse või konventsioonide ja reeglite tundmise küsimus, vastupidi, [---] see on vahetu kohtumine iluga, millegi tõelise, aga ka salapärase kogemise võimalus. Kõiges ehtsas on varjul saladus, ütleb Borges. Kui saladus paljastada, taandada see loogiliseks selgituseks, siis luule kaob (lk 142).

Ei kao ta kuhugi. Ja ka luule väärtus ei kao. Luule ei ole illusioon, trikk, abrakadabra, müüt või mõistatus, mis äraseletatuna kaotab kogu oma ilu. Tõsi, see võib väheneda. Aga võib (sõltuvalt seletusest) ka suurendada. Ja muidugi ka samaks jääda. Peaasi on, et luule ja tõlgenduse vahe pole nii lihtne ja selge.

Aga nüüd — trummipõrin! Suurpäev on kätte jõudnud. Mulle tundub, et muukisin lahti "ehavaluteilt". Vihje ja (võimalik) lahendus järgnevad eraldi lõikudes. Praegu annan vaid spoilerihoiatuse (lootuses, et ka lugeja enne edasilugemist veel mõistatada soovib).

Vihjeks on kontekst, kaks rida. George Meredith: "Where I have seen across the twilight wave / The swan sail with her young beneath her wings". Tõlge: "mil nägin luite poegi kaitsmas tiivul / kui liugles üle ehavaluteilt" (lk 79).

Lahendus: liitsõna "ehavalutee", mis — kuigi segadusse ajav (loogilisem oleks nt luuvalutee vms) — tähistab veepinnal peegelduvat loojangut à la malmivalu. Vaat selline kolmeosaline neli-ühes mõte, kujund, sõna ja metafoor.

Erkki Luuk

Kirjandus

- L i n d e p u u, Hendrik 2000. Nike 1999. — *Looming*, nr 1, lk 153–155, www.digar.ee/id/nlib-digar:115123
- R e e s, William (ed. and transl.) 1994. *The Penguin Book of French Poetry: 1820–1950. With Prose Translations*. (Penguin classics.) London: Penguin Books
- R e b e r, Rolf, Norbert Schwarz, Piotr Winkielman 2004. Processing fluency and aesthetic pleasure: Is beauty in the perceiver's processing experience? — *Personality and Social Psychology Review*, Vol. 8, No. 4, pp. 364–382, doi.org/10.1207/s15327957pspr0804_3

ERKKI LUUK (1971) on õppinud Tartu ülikoolis sotsioloogiat (eri-programm filosoofias, lõpetanud 1994); magistrikraad semiootikas 2001, doktorikraad üldkeeleteaduses 2009. PsTechi programmeerija 1995, TÜ psühholoogia osakonna programmeerija 1995–1997, Kõrge-ma Kunstikooli Pallas erakorraline lektor 1998–2007, TÜ keeleteaduse ja -tehnoloogia doktorikooli erakorraline teadur 2006–2008, arvutiteaduse instituudi semantika spetsialist 2009–2010 ja keeletehnoloogia teadur 2010–2012, Düsseldorfis Ülikooli inglise keele osakonna A. von Humboldti teadur (järel doktor) 2011–2012, Manchesteri Ülikooli School of Languages, Linguistics and Cultures, Londoni Ülikooli School of Oriental and African Studies (SOAS) ja Amsterdami Ülikooli Amsterdam Center for Language and Communication külalisteadur 2012, TÜ arvutiteaduse instituudi keeletehnoloogia teadur 2012–2013 ja vanemteadur 2013–2015, Stockholmi Ülikooli matemaatikateaduskonna järel doktor 2014, TÜ arvutiteaduse instituudi keeletehnoloogia vanemteadur 2016 ja keeletehnoloogia spetsialist 2017–2019; kirjanik ja kunstnik. *Akadeemias* on ta avaldanud artikli “Tähenduse lineaarne ja hierarhiline struktuur” (1999, nr 8, lk 1630–1660) ning arvustused Jaak Tombergi raamatu *Ekstrapolatiivne kirjutamine: Tulevikukirjutuse poetikast* kohta pealkirjaga “Küberpunk: reaalsus kui metateoreetiline arvepidamine” (2005, nr 4, lk 838–842) ja Arne Merilai teose *Pragmapoeetika: Kahe konteksti teooria* kohta pealkirjaga “Kõnetegude teooria, illokutiivse loogika ja pragmapoeetika analüüs” (2006, nr 2, lk 399–438; vt ka käsitletava väitlust (2006, nr 4, lk 898–902)).

ABSTRACTS

JAAK JÕERÜÜT. **On reading**

The mass of people clinging to the idea of the machine brain has become a dramatic sign of the current era. Whoever refrains from joining the masses in such an era will have the opportunity to preserve their humanity.

A lot has been written about the art of writing and writers, but there has always been the art of reading, researchers of reading, lovers of reading, teachers of reading, professors of reading, philosophers of reading. There have been and there are not only great writers but also great readers. Undoubtedly, to determine the philosophical scale of the topic under discussion, the sentence of the British essayist George Steiner (1929–2020) is appropriate: “The reader’s life is measured in hours; that of the book, in millennia.”

The author discusses some principles concerning reading and the mindset of some prominent readers. He examines the relationship between the book and the reader, the complexities and mystery of these relationships, and he also touches on quoting as an important phenomenon. He looks at the development problems of the Estonian language over time and in recent times in particular. He refers to the ways of reading in life itself, how to read events, objects, buildings and, definitely, a particularly essential aspect of reading skills that permeates human lives: how people read other people. NB! One should read like books are read, not count like matches are counted. (Auth.)

KERRI KOTTA, TARMO SOOMERE. **Unusual role of music: Eroding the power of ideological suppression**

Musicologist Kerri Kotta and mathematician and marine scientist Tarmo Soomere discuss how music has been used as a vehicle for nonviolent resistance.

They first address examples of instrumental music. According to the aesthetics of socialist realism, the only officially sanctioned style in the arts in the Soviet Union, the

Finale of a symphony was expected to be victorious and optimistic. Fighting these kinds of ideological constraints is a tricky thing. Dmitri Shostakovich did it in his 5th symphony by exaggerating the joy and making it a smiling grimace. While the dance movements conventionally show a happy mood in classical symphonies, Shostakovich shaped some of them to sound almost evil. Seemingly following the traditions, he transformed musical motives and figures into caricatures and masks.

In a similar manner, many styles and excursions into history by Alfred Schnittke can be interpreted as an escape from the unbearable present. The case of Veljo Tormis similarly exemplifies a form of creative agency in composers, whereby the artist appears to adhere to official aesthetic prescriptions while, in reality, pursuing an independent artistic vision beneath the surface. Tormis employed folk songs not merely as ornamentation, as official ideology supposed, but as the very foundation of his compositions. In this way, folk music challenged the dominant aesthetic paradigm, adopting a critical stance towards prevailing norms.

Different branches of the arts became players in the confrontation between Western thinking and the Soviet regime. Jackson Pollock's abstract paintings were used to balance Soviet propaganda, hinting that something valuable exists beyond socialist realism. Music can also be used to show that alternatives are possible even if not employed. Their presence itself constitutes a significant step forward suggesting that there is more in the world than is visible within the prescribed binders.

The next step is the content of texts in music. It is often incompatible with the officially accepted position. However, singing is almost impossible to identify as rebel or revolution. If you sing your motive, there is a good chance that the development will not be violent. This is how Estonia won its independence again.

Words used in music played a crucial role in this process. In the adamantly secular Soviet Union, pieces based on powerful ancient texts, such as Ave Maria or Requiem were performed in the original language. The audience usually could not understand the words and was often shocked

when a translation was provided. The experience from Estonia in the 1970s–1980s hints that music plus an explanation of its text is a powerful means for a nonviolent, intelligent way to convey information into ideologically suppressed societies. Music is thus an important channel to build trust and develop mutual understanding across ideologically charged boundaries. (Auth.)

PEEP MIIDLA. A little help to the friend — physics

Physics, the branch of science that studies the most general properties of nature, has given us our common modern understanding of the universe, its structure, origin and development. Our worldview and understanding of the universe are based on the concepts laid down by Albert Einstein and his colleagues about a century ago — special and general relativity, quantum mechanics, theories of force-mediating fields, the standard model of the particle theory, the Big Bang theory, the concept of dark matter, the Higgs boson theory, etc. Nonetheless, there are intriguing unsolved problems in modern physics that challenge our understanding of the laws of nature and allow us to state the stagnation of physics. For example, it is not known how impact spreads from one body to another in physical force fields. One of the opportunities for progress might be abandoning the assumption that mathematical models adequately describe the laws of the entire universe and that mathematics can reflect the actual structure of the universe. The application of mathematical models should be continued, but it should be done in a substantiated way. The communication between cells and molecules could also be interpreted. In the future, it could be revealed whether the forms of communication discovered at the nano and atomic levels can also fit into large language models. It would not be a bad idea to rediscover the ether as a medium for transmission the impact of physical fields and nanocommunication messages. (Auth.)

GEOFFREY CHAUCER. The legend of Ariadne

SAILE JOHANNA LANGSEPP. Conceptualizing the concept of the sacred: Shifts in definitional emphases over the past century in the study of religion

The term “sacred” tends to carry an underlying system of pre-supposed meanings that is typically concealed from analytical thought. Its abstract comprehension is so deeply rooted in a particular culture and historical context that, once the question of the meaning of the concept is posed, the origins of that understanding appear to lie in an inaccessible obscurity. In contemporary pluralistic society, the meaning of the sacred has become exceptionally ambiguous, but even within the discipline of religious studies it has been researched and employed in many different ways. This paper provides an overview of the principal trends in the scholarly approach to this concept over the past one hundred years, highlighting examples of different authors’ perspectives and situating them within broader general categories. Overall, a tendency can be observed to move from presuppositional definitions toward non-presuppositional, dynamic and context-dependent approaches. Whereas early scholars of religion regarded sacred as an inherent quality, contemporary critiques of such usage have led to an understanding of the sacred as an attributed value. More recent researchers in the field of religious studies incorporate human mental and bodily capacities as well as cultural traditions into the construction of the meaning of the sacred. A more clearly articulated concept of the sacred holds potential for interdisciplinary research, encompassing a broad field of phenomena. Clarifying the underlying assumptions of the concept of the sacred is also important in today’s diverse world, as it enhances understanding of both the differences and the common ground among the meanings associated with the use of this term. (Auth.)

MATI RAHU. A journey into the world of medical and health geography: An interview with Michael Emch, health geographer at the University of North Carolina at Chapel Hill

This interview with Michael Emch, Distinguished Professor of Geography and Epidemiology, was conducted via email between May and September 2025 during his sabbatical field-

work in Africa and Asia. Professor Emch specializes in the global spread of infectious diseases and is the lead author of the influential textbook *Health and Medical Geography*, co-authored with two colleagues. The book underpins the content of his course of the same name and covers, among other subjects, topics such as the ecology of health and disease, landscape genetics, and climate and health.

The interview explores the evolution and scope of health geography as a subfield, noting its theoretical and methodological foundations in geography, environmental science and the social sciences. It also touches on ongoing academic debates concerning the distinction between “health geography” and “medical geography”, and the observation that many geographers in the field do not self-identify as health geographers. Since the 1960s, scholars in health policy geography have significantly shaped the discipline, particularly through critical analyses of health systems and health inequalities.

Professor Emch discusses the curriculum for students specializing in health geography, which includes training in spatial analysis, spatial statistics, disease ecology theory, epidemiological methods, and the biological basis of disease. Depending on their academic track, students may also study genetics, bioinformatics, network analysis, and machine learning.

At the time of the interview, Emch was continuing his RTS,S malaria vaccine research in Malawi, Ghana, and Gabon, and had launched a new research program on climate and infectious diseases there. In Thailand, his work focuses on climate change and arboviruses. As of January 2025, due to a shift in priorities under the new U.S. administration, federal funding for research on climate change and health was discontinued, prompting researchers to seek alternative funding sources. (Auth.)

KALEV KUKK. Schoolteacher and lay preacher Johan Klanman and his *Hymns to the Praise of the Lamb*

In the 1870s, a religious awakening — known as the West Coast Revival — emerged in the western coastal areas of Estonia (see, e.g., Toivo Pilli, “Estonian West Coast Revival in Retrospect: The Bible as a Tool for Interpreting Change”,

in: Theological Reflections: Eastern-European Journal of Theology, 2000, no. 24, pp. 169–182). The movement initially spread among Swedish-speaking inhabitants (Estonian Swedes) and soon expanded to Estonian-speaking populations in neighbouring parishes.

A crucial role in this process was played by the Teachers' Seminary founded by the Estonian Knighthood in 1873 in the village of Paslepa (Swedish: Pasklep or Paschlep) in Noarootsi (Nuckö) parish. Led by the Swedish missionary Thure Emanuel Thorén (1843–1930), the seminary's mission was to train teachers for Swedish primary schools in Estonia. Its alumni played a key role not only in the religious but also in the national awakening of Estonian Swedes. Approximately twenty young men formed the first generation of Estonian-Swedish intellectuals. The most notable among them were Johan Nymann (1859–1933) and Johan Klanman.

Johan Klanman was born in the village of Sutlepa (Sutlep) in Noarootsi parish in 1858. He graduated from the Paslepa Seminary in 1879 (the second class of graduates). As no vacancies were available in Swedish schools at the time, he began his teaching career at the Vönnu (German: Wenden) municipal school in Ridala parish where the language of instruction was Estonian. Klanman taught in Vönnu until 1886 and played an important role in the local revival movement among Estonians, which in many cases later led to Baptist affiliation. Klanman himself remained faithful to the Moravian movement and did not leave the Lutheran Church.

While in Vönnu, Klanman began conducting prayer services in the schoolhouse at weekends. It is worth noting that his great-grandson, the New York-based eminent poet Dennis Nurkse (born 1949), described his great-grandfather as a lay preacher in the poem "The First Coast" (Voices over Water, Marshfield, MA: Four Way Books, 1996, p. 4).

*In Vönnu, Johan Klanman also began translating religious songs from Swedish into Estonian, initially drawing on Ira David Sankey (1840–1908) and other authors whose hymns appeared in *Sånger till Lammets lof* (published 1875–1886, translated from English by Erik Nyström, 1842–1907). The first issue of Klanman's hymnbook *To the Praise of the Lamb*, containing 77 songs, was published in 1884.*

In 1881, Johan Klanman married Auguste Her(r)man(n) (1858–1925), who, on her mother's side, had roots in Noa-rootsi parish. They had seven children. Their oldest grandchild was the internationally renowned Estonian and Estonian-Swedish economist Ragnar Nurkse (1907–1959), professor at Columbia and Princeton Universities (see Kalev and Kalle Kukk, "Life and Times of Ragnar Nurkse," in Ragnar Nurkse (1907–2007): Classical Development Economics and Its Relevance for Today, Anthem Press, 2009, pp. 29–52).

After leaving Võnnu, Klanman worked for two years as a schoolteacher in Järvakandi municipality, Rapla parish. In 1888, he moved to the small island of Naissaar (Swedish: Nargö; English: Nargen), inhabited predominantly by Estonian Swedes, where he stayed for 22 years. At that time, the local school had approximately 30 pupils. Among his students was the great future optician and inventor of the coma-free telescope, the Schmidt camera, Bernhard Schmidt (1879–1935).

In addition to teaching, Klanman served as municipal secretary. As was common on small Estonian-Swedish islands, he also performed various ecclesiastical duties as a layperson: baptising children, burying the deceased, and leading prayer services, since ordained ministers from Tallinn visited Naissaar only once or twice a year. Most inhabitants belonged to the Lutheran Swedish-Finnish St Michael's Church (nowadays Svenska S:t Mikaelsskyrkan) located in Tallinn. During the first decade of the 20th century, Klanman also served as sacristan for this congregation on the island.

The period of Klanman's activity on Naissaar coincided with the island's "golden age", which ended abruptly in 1912 when the Tsarist authorities began constructing military fortifications to block the Gulf of Finland along the Tallinn—Porkkala line. Two years later, all civilians were evacuated from the island.

While on Naissaar, Johan Klanman continued translating and writing hymns. As a result, he published nine further issues of Hymns To the Praise of the Lamb, comprising 491 hymns (issues 2–10 of the second part; first editions published between 1890 and 1911). In total, Klanman published 12 issues of To the Praise of the Lamb, containing 669 hymns.

Klanman left Naissaar in 1910 and spent the following decade in Valga, serving as sacristan and organist. In 1919 he moved to Tallinn, where he worked at the Swedish-Finnish St Michael's Church and became closely involved in the Moravian movement again. He ran twice unsuccessfully as a representative of the Estonian Swedes for the Riigikogu (Parliament). In 1921, he was elected to the Tallinn City Council on the list of the Christian People's Party and served there for three years.

Johan Klanman died in 1926, but his hymns continue to live on. In the current official joint hymnal of Baptists, Methodists, and Pentecostals in Estonia (1997), 101 out of 608 hymns are associated with Klanman as either translator or author. The Moravian movement also uses this hymnal. Johan Klanman may be regarded as a pioneer of the ecumenical mindset in Estonia. (Auth.)

Review

ERKKI LUUK. **The riddle of poetry. And translation**

Jorge Luis Borges. See värsikunst: Charles Eliot Nortoni mälestusloengud 1967–1968. [This Craft of Verse: The Charles Eliot Norton lectures 1967–1968.] (Bibliotheca Artis Poeticae.) Compiled and commented by Călin-Ning Mi-hăilescu; translation from English and afterword by Rebekka Lotman; [verses translated by Maria-Kristiina Lotman], ed. Sirje Ratso. Tallinn: Tallinn University Press, 2025. 164 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LXXXI**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of

the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

GEOFFREY CHAUCER (ca 1342–1400), English writer

JAAK JÕERÜÜT (1947), writer and politician

KERRI KOTTA PhD (1969), professor of music theory at the Estonian Academy of Music and Theatre

KALEV KUKK PhD (1951), associate professor of human geography and visiting lecturer at Tallinn University

SAILE JOHANNA LANGSEPP MA (1990), choreographer and dancer, PhD student at the School of Theology and Religious Studies at the University of Tartu

ERKKI LUUK PhD (1971), linguist, writer and artist

HELLE LÕHMUS MA (1962), artist

PEEP MIIDLA PhD (1951), Doctor of Mathematics, associate professor emeritus of the University of Tartu, board member of the Estonian Centre of Industrial Mathematics Xi

HERBERT NORMANN (1897–1961), medical scientist

MATI RAHU PhD (1942), epidemiologist and medical geographer

TARMO SOOMERE PhD (1957), tenured full professor at the Department of Cybernetics, School of Science, Tallinn University of Technology

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LXXXI

10. november 1951 [jätk]. Siis asuvad auvalvesse rektor F. Klement, prorektor Ed. Martinson, prof. A. Linkberg, dekaan E. Siirde, dots. K. Kõrge ja vanemõpetaja Olaf Imelik.³¹⁵⁵

³¹⁵⁵Olaf Imelik (Märt-Olaf I.; 1923 – 27. XI 2014 Tallinn) õppis Tartu (Riikliku) Ülikooli arstiteaduskonnas 1942–1947, lõpetades selle, meditsiinikandidaat 1955, korp! Ugala liige; õppinud kaks aastat ka P. Lesgafti nimelises Kehakultuuriinstituudis Leningradis. Võttis metsavennana osa Rannu lahingust 1941; TRÜ füsioloogia ja bioloogilise keemia kateedri (füsioloogia kateedri) vanemlaborant 1946, assistendi kt 1946–1947, assistent 1947–1952, vanemõpetaja 1952–1960; E. Vilde nimelise Tallinna Pedagoogilise Instituudi loodusteaduste kateedri füsioloogiadotsendi kt 1960–1964, kehalise kasvatus ja spordi kateedri dotsendi kt 1964, dotsent 1964–1970, professori kt 1970–1975, ühtlasi füüsiliste harjutuste ealise füsioloogia laboratooriumi rajaja ja juhataja; T(R)Ü füsioloogiakateedri (a-st 1993 füsioloogia-instituudi) dotsent 1975–1995; ENSV Füsioloogia Seltsi juhatuse liige, ENSV Spordimeditsiini Föderatsiooni juhatuse liige ja aseesimees, ENSV Spordimeditsiini ja Ravikehakultuuri Teadusliku Seltsi aseesimees, ENSV Kehakultuuri- ja Spordikomitee teaduslik-metoodilise nõukogu presiidiumi liige, spordiühingu Kalev liige, tervisespordi edendaja, parteitu; olnud ajalehe *Vaba Eesti Sõna* (New York) kaastöölaine Eestis. Peale erialatööde avaldanud artiklivalimikud *Tõde — kõige kaunim oled sa alasti: Ilmunud ja ilmunuta artiklid, mõned kõned ja pisut muud* (Tallinn: Mats, 1992, www.digar.ee/id/nlib-digar:516644), *Punase paradiisi pärandus* (1998), *Pimesikumäng* (1999) ja *Vabaduse varjus* (2012); päevaraamatud 2009. I ja 2009. II (mõlemad 2009), 2010. I ja 2010. II (mõlemad 2010) ning *Sidepidaja: Mu kirju liblikas. A. D. 2001–2005* (2005); reisikirjad *Pobedaga mägedes ja nelja mere kallastel A. D. 1960* (koos reisikaaslastega; 1999) ja *Kahe Olafi kolm reisi* (2000), samuti *Võimatud võimalused* (1998), *Kõik on kokku unenägu* (2001) ja *Põlev planeet* (2009) ning luulekogud *Riimis ridu. I ja Riimis ridu. II* (mõlemad 2014); toimetanud trükki oma ema Linda Ime-

Puusärgi ette astub arstiteaduskonna vanim õppejõud prof. A. Valdes. Ta iseloomustab prof. Voldemar Vadi kodu, millest selle peremees nüüd jäädavalt lahkub, sõpruse, seltsimehelikkuse ja teadusehuvi keskusena. Selle kodu külalislahkus ja virgutav õhkkond on meele kõigil, kes siin viibinud. Siis ütleb ta viimset tänu lahkunule.

Asutakse puusärgi sulgemisele. Klaverilt kostavad Chopini leinamarsi helid. Mängib Tartu Muusikakooli õppejõud Vaike Rõigas-Klaar,³¹⁵⁶ Voldemar Vadi perekonna sõber, Eesti Põllumajanduse Akadeemia agronoomiateaduskonna dotsendi Jaan Klaari abikaasa.³¹⁵⁷

liku (1897–1986) mälestusteraamatu *Elu, mida enam ei ole* (2001; kõik Tallinn: O. Imelik); Henrik Visnapuu Fondi (Kanada) preemia laureaati 1995, 1999 ja 2000 (vastavalt artiklikogumike *Tõde — kõige kaunim oled sa alasti*, *Punase paradiisi pärandus* ja *Pimesikumäng* eest).

³¹⁵⁶Vaike Klaar (Rõigas; 1922 – 18. VIII 2011 Tartu) õppis Tartu (Riikliku) Ülikooli arsiteaduskonnas 1943–1946 (vabakuulaja 1942), katkestades õpingud soovi tõttu pühenduda muusikale, ja Tartu Kõrgema Muusikakooli (Tartu Riikliku Muusikakooli) klaveriklassis Wilhelm Tiltlingu, Leonid Milki jt juures 1939–1947, lõpetades kontsertmeisteri kvalifikatsiooniga. Tartu Riiamäe apteegi õpilane 1942; Tartu muusikakooli lauluosakonna praktikant ja kontsertmeisteri assistent 1947, kontsertmeister ja õpetaja 1947–1977, muusikakooli kaugõppeosakonna sekretär 1962–1964; TRÜ pedagoogikateedri muusika-pedagoogilise kursuse klaveriõpetaja õppeülesande korras 1957–1962; olnud Tervishoiutöölise Ametiühingu Tartu Kultuuriklubi kontsertmeister ja solistide repetiitor 1952–1954, TRÜ naiskoori kontsertmeister, Tartu Pioneeride Maja lastekoori ja Eesti Põllumajanduse Akadeemia segakoori klaverisaatja, ENSV Ametiühingute Kesknõukogu Tartu Kultuurihoo-ne naiskoori Leelo kontsertmeister; Kultuuriala Töötajate Ametiühingu Vabariikliku Komitee liige 1955–1957; ENSV haridustöö eesrindlane 1972.

³¹⁵⁷Jaan Klaar (Jaan-Reinhold K.; 1911 – 3. V 1983 Tartu) õppis Tartu Ülikooli põllumajandusteaduskonna agronoomiaosakonnas 1931–1933 ja 1934–1937, mil lõpetas selle põhikursuse, agronoomidiplom 1940, bioloogiakandidaat 1962, bioloogiadoktor 1971 (mõlemad ENSV Teaduste Akadeemia; doktoritöö jäi Kõrgemas Atestatsioonikomisjonis Moskvast kinnitamata), korp! Ugala liige. Kaitseväe sundajateenistuses 1. Soomusrongi Rügemendi soomusrongi Kapten Irv dessantkompaniis

Varsti on puusärk suletud. Auvalve rektoriga eesotsas pöördub näoga puusärgi poole.

Leinamarsi helid aga voogavad, kord paisudes, kord tasanes.

Matuselistele valguvad pisarad silmi.

Siis kantakse puusärk välja maha võetud kattega "Pobeda-le". Kandjateks on ülikooli ametiühingukomitee esimees J. Mäll, prof. E. Karu, dots. A. Rulli ja vanemõpetaja E. Raudam. Neid abistab prof. V. Hiie.

Tapal 1930–1931; pärast ülikooli lõpetamist Eesti Piimaühingute Keskliidu Võiekspordi praktikal Võhma, Viljandi ja Türi võitööstustes ning Õisu, Audru, Vana-Antsla, Restu ja Luunja piimatalituste juustutööstustes 1937–1938, täiendas end mikrobioloogia ja juustutööstuse tehnoloogia alal Šveitsis 1938, Saksamaal 1938–1939, Taanis ja Soomes 1939; Riigi Piimasaaduste Väljaveo Kontrolljaama laboratooriumi töötaja piimasaaduste mikrobioloogilise ja keemilise analüüsi alal Tallinnas 1939, Õisu Piimandusinstituudile allunud Audru juustutööstuse juhataja 1939–1940, Õisu Piimandusinstituudi juustuvalmistamise osakonna juhataja 1940–1941, Põllumajandusameti piimandusosakonna konsulent juustu ja teiste piimasaaduste valmistamise alal Tallinnas 1941–1944; ENSV Põllutöö Rahvakomissariaadi Loomakasvatuse Peavalitsuse piimandusosakonna teadlane juustuvalmistamise alal 1944–1945, ühtlasi Tallinna Toitlustustehnikumi toiduainetetööstuse mikrobioloogiaõpetaja; TRÜ agronoomiateaduskonna piimanduse ja põllumajandusliku mikrobioloogia kateedri juhataja kt 1945–1948, veise- ja loomakasvatuse kateedri vanemõpetaja 1948–1951, ühtlasi ENSV Teaduste Akadeemia Loomakasvatuse ja Veterinaaria Instituudi piimanduslaboratooriumi rajaja ja juhataja; Eesti Põllumajanduse Akadeemia zootehnikateaduskonna eriloomakasvatuse kateedri juhataja ja vanemõpetaja 1951–1952, põllumajandusloomade söötmise kateedri vanemõpetaja 1952–1963, dotsendi kt 1963–1964 ja dotsent 1964–1983, liha-piimasaaduste tehnoloogia ja mikrobioloogia kateedri harulaboratooriumi juhataja, ühtlasi lühemat aega TRÜ bioloogia-geograafiateaduskonna tehnilise mikrobioloogia õppeülesandetäitja; Eesti Vabariigi ajal Akadeemilise Põllumajanduse Seltsi liige; ENSV teeneline teadlane 1966, autasustatud Üleliidulise Rahvamajanduse Saavutuste näituse hõbemedali ja kahe pronksmedaliga 1963, 1965 ja 1969; leiutaja ja ratsionaliseerija; parteitu.

Tänaval on rahvamurd veelgi suurenenud. Kaks militsionääri peavad korda.

Arstiteaduskond on kohal peaaegu täies koosseisus. Puuduvad vaid Viktor Hion ja Aleksander Räni. Viimast olla siiski nähtud, ta kadunud aga aegsasti, nagu taibates, et valmistab sellega lahkunule vaid viimset rõõmu.

Leinarong hakkab aeglaselt liikuma.

Matuselistega seltsivad prof. Gerhard Rägo, prof. A. Kipper, dr. E. Murašev, ftisia[a]trid O. Tomberg ja E. Laisaar, Andres Vill ja Tartu raviarstide arstid. Rongi järelosa moodustavad üliõpilased. Siis tuleb autode kolonn.

Ülikooli peahoone ees leinarong peatub. Poolvardas lippu hoonel ei ole. Isegi seda austust ei taha ülikool osutada oma kaua-aastasele professorile. Kõikide pilgud kiinduvad tühjale vardale.

Rong liigub aeglaselt kalmistu poole.

Voldemar Vadi lese ja tütre järel sammuvad Klement ja Martinson.

Konstateeritakse ülikooli õppejõudude seas, et endine rektor Alfred Koort pole ühtegi kodanlikust ajast pärinevat õppejõu[du] kalmistule saatnud ega ühegi nende puusärgi juures auvalves seisnud. Erandjuhuna võttis ta osa prof. Hendrik Koppeli muldasängitamisest, kus esines kõnega. Parteilastest õppejõude käis ta aga alati matmas...

*

Leinarong saabub Peetri kalmistule. Pärgade kandjad rivistuvad värava juurde ja läbi pika spaleeri kannavad teaduskonnakaaslased A. Valdes, E. Karu, E. Siirde, A. Rulli, G. Rooks ja Linna Kliinilise Haigla peaarst L. Päi Voldemar Vadi põrmu teda ootava lahtise haua juurde.³¹⁵⁸

On kirjeldamatult külm, kuigi kraadiklaas näitab vaid mõne pügala alla nulli. Taevas on ühtlaselt hallides pilvedes. Puude

³¹⁵⁸Vadide pereplats asub Puiestee tänaval Vana-Peetri kalmistul PUI:VP8:55.

raagunud oksastikus mühiseb vinge kagukaarne tuul, teed leides keha viimase varjatud rakuni. Naabruses seisvad kuused õõtsuvad ja oigavad. Kalmude vahelt tõuseb külmanud lehti, keerleb mõne hetke õhus ja vajub taas eemale maha.

Prof. Voldemar Vadi haua juurde astub ülikooli rektor F. Klement. Ta iseloomustab kadunut lühikeses venekeelses kõnes kui akadeemikut, kliiniklast ja teadlast ja viskab siis ühe peotäie mulda hauda. Seejärel asetab ta ülikooli nimel pärja lahtise haua muldele. On see uus nõukogude komme või pole rektoril oma kunagise kodumaa kombes enam meeles?

Rektori vahetab haua juures dr. Arnold Reiman. Ta mälestab prof. Voldemar Vadit Eesti NSV Teaduste Akadeemia nimel, viskab samuti peotäie mulda hauda ja paneb siis pärja haua muldele. Teistel pärjapanejail jääb nüüd vaid veel järgneda antud eeskujule.

Pärjad asetavad Eesti NSV Teaduste Akadeemia Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituudi nimel dr. [Georg] Loogna, arstiteaduskonna nimel dekaan E. Siirde, Loodusuurijate Seltsi nimel prof. K. Orviku. Siis panevad pärjad Tartu Teadusliku Arstide Seltsi poolt dr. L. Vainer, Tartu Riikliku Ülikooli teaduskonnakirurgia kateedri poolt A. Seppo, Vabariikliku Tartu Kliinilise Haigla poolt dr. [Karl] Lust³¹⁵⁹ ja Tartu Linna Kliinilise Haigla poolt dr. L. Päi. Järgnevad pärjad arstiteaduskonna ravisakonna 4-da ja 6-da kursuse ja stomatoloogiaosakonna 4-da kursuse üliõpilaste poolt. Ravisakonna kursuste nimel asetavad pärjad üli-

³¹⁵⁹Karl Lust (Karl-Johann L.; 1913 – 9. V 1970 Tartu) õppis Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas 1934–1937 ja 1938–1942, lõpetades selle arsti astmega, ja taas TRÜ arstiteaduskonnas 1949–1950, et saada Nõukogude lõpudiplomit, korp! Fraternitas Estica liige. Kaitseväe sundajateenistuses 1933–1934, Halinga valla (Pärnu-Jaagupi) jaoskonnarst 1942–1944 ja 1944–1947, ühtlasi Libatse Tiisikuse Ravila (Libatse Kopsutuberkuloosi Sanatooriumi) peaarst 1944–1947, mobiliseerituna arst Saksa sõjaväes Eestis 1944; Vabariikliku Tartu 2. Sisehaiguste Haigla (Kliinilise Haigla) ordinaator 1947–1948, sisehaiguste osakonna juhataja 1948–1970; TRÜ hospitaal-sisehaiguste kateedri assistendi kt 1948–1949.

õpilased Udo Luts³¹⁶⁰ ja Virve Kibuvits,³¹⁶¹ stomatoloogide poolt üliõpilane Silvia Pau.³¹⁶²

³¹⁶⁰Udo Luts (1927 – 24. II 1985 Tallinn) õppis Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskonnas 1948–1954, lõpetades selle. Tartu Linna Pioneeride Maja kirjandusringi õpetaja 1949; Vabariikliku Tartu Kliinilise Psühhoneuroloogiahaigla arst-ordinaatori kt ja laborant 1952–1954; Vändra Rajooni Sanitaar-Epidemioloogiajaama peaarst 1954–1956, Vändra Rajoonihaigla terapeut ja peaarsti asetäitja sanitaar-epidemioloogia alal 1957–1959; Tallinna Vabariikliku Psühhoneuroloogiahaigla peaarst 1959–1978, ühtlasi rajoonipsühhiaater, haiglates ordinaator, kohtu-psühhiaatria ekspert; Vändra rajooni TSNi saadik ning täitevkomitee sotsiaal- ja tervishoiukomisjoni esimees, EKP Tallinna Linna Kalinini Rajooni Komitee liige, Tervishoiutöötajate Ametiühingu Eesti Vabariikliku Komitee presiidiumi liige.

³¹⁶¹Virve Rand (Kibbovitz; Kibuvits; 1926 – 6. IX 2009 Tallinn) õppis Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna raviosakonnas 1945–1947 ja 1947–1952, lõpetades selle. Arst Selja Maahaiglas Käina vallas 1952 ja Kärkla Linna Haiglas 1952–1955, ühtlasi Hiiumaa Sanitaar-Epidemioloogiajaama juhataja; olnud Tapa Rajooni Haigla sisehaiguste osakonna juhataja, Kohtla-Järve Haigla nr 2 sisehaiguste osakonna juhataja, Harjumäe Haigla Polikliiniku juhataja Lasnamäel; Tapa Linna TSNi saadik.

³¹⁶²Silvia Russak (Pau; 1930) õppis Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna stomatoloogiaosakonnas 1948–1952, lõpetades selle, meditsiinikandidaat 1969 (Riia Meditsiiniinstituut). Puka jaoskonnahaigla hambaarst 1952–1957, ühtlasi Tartu Kliinilise Lastehaigla polikliiniku ja Tartu Stomatoloogia Polikliiniku hambaarst; TRÜ arstiteaduskonna stomatoloogiakateedri õppeülesandetäitja 1957–1958, assistent 1958–1975, dotsent 1976–1995, kateedri juhataja 1975–1985, TÜ stomatoloogiakliiniku erakorraline dotsent 1996–1997, projektijuht 1999–2002, a-st 2003 spetsialist, emeriitdotsent 2007; töötanud ka hambakliiniku Maxilla arstina Tartus; Tartu Stomatoloogide Seltsi juhatuses 1959–1973, sh esimees 1968–1973, TRÜ Punase Risti organisatsiooni esimees ja Eesti NSV Punase Risti Seltsi Keskkomitee liige, ENSV (Eesti) Stomatoloogide Seltsi esimees 1978–1997, Üleliidulise Stomatoloogide Seltsi juhatuse liige, ENSV Tervishoiuministeeriumi lastepeastomatoloog 1981–1987, Eesti Vabariigi Sotsiaalministeeriumi (Tervishoiuministeeriumi) stomatoloogianõunik a-ni 2001, Tartu Kultuurkapitali nõukogu liige 1993–1998, Tartu linnavolikogu liige 1993–1999 ja 2003–2005 ning haridus- ja kultuurikomisjoni liige, International Association

Üliõpilaste Teadusliku Ühingu terapeutilise ringi nimel asetab pärja Erika Lipso.³¹⁶³

Pärgade panek on läbi. Hauale läheneb õpetaja V. Tubin. Tal on käes kimp suuri valgeid krüsanteeme. Oma halli pead paljastades viskab ta õied üksikult hauda. Õitele järgnevad kolm peotäit mulda. Siis astub ta kõrvale.

Tuul raevutseb tugevnenud jõuga. Matuseliste näod on punakassinised kõikides mõeldavais varjundeis. Mõned näod on otseselt violetsed (matusel viibiv akad. prof. Alma Tomingas sõna "lilla" ei tunnista). Ed. Martinson jookseb eemal edasi-tagasi kiirsammul, rektor tammub maha vahtides jalalt jalale.

Siis korjatakse pärjad haua muldelt ja puusärgile kuhjub kõrge kääbas. Varsti katavad seda pärjad ja lilled. Voldemar Vadi on asunud oma viimsesse puhkepaika.

of Paediatric Dentistry liige 1999, Eesti Hambaarstide Liidu volikogu aseesimees ja liidu auliige, Eesti Akadeemiliste Naiste Ühingu president, Rahvusvahelise Lastehambaravi Assotsiatsiooni liige; Tartu Ülikooli medal 1996, teenetemärk Tartu Täht 2022, TÜ Kliiniku preemia 2014, TÜ Raefondi preemia 2015.

³¹⁶³Erika Viikna (Lipso; 1927 – 1. V 2011 Tallinn) õppis Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna raviosakonnas 1946–1952, lõpetades selle, meditsiinikandidaat 1970. Tallinna Varustusameti arhiivitöötaja 1944; Vabariikliku Tartu Kliinilise Haigla sisehaiguste osakonna meditsiiniõde ja arst-ordinaator 1950–1952, Kambja arstijaoskonna arst ja haigla juhataja 1952–1953, Elva rajooni TSN Täitevkomitee tervishoiuosakonna raviprofülaktikainspektor 1953 ja Elva Rajooni Sanitaar-Epidemioloogiajaama peaarsti kt 1954, Vastse-Kuuste arstijaoskonna arst ja haigla juhataja 1954–1957, Tartu Linna Sanitaar-Epidemioloogiajaama sanitaararst 1957–1960, Tallinna Kaliniini Rajooni Haigla arst-terapeut 1960–1961 ja Nõmme Haigla laboratooriumi juhataja 1960–1962; TRÜ arstiteaduskonna meditsiini teadusliku kesklaboratooriumi vanemlaborant ja seejärel noorem teaduslik töötaja 1962–1968, sisehaiguste propedeutika kateedri assistent 1968–1974, ühtlasi Vabariikliku Tartu Kliinilise Haigla sisehaiguste osakonna assistent; Tallinna Tõnismäe Haigla reanimatsiooniosakonna arst-laborant 1974, Tartu Meditsiiniakadeemia õpetaja kt 1974, Kallaste haigla nr 2 peaarsti asetäitja kt ravi alal ja terapeut 1975; Eesti Põllumajanduse Akadeemia maaviljeluse kateedri vanemlaborant 1975.

Kalmu juurde astub veelkord õpetaja V. Tubin. Ta paljastab pea ja õnnistab sõnatult hauda. Siis lahkub ta kalmistult.

Matuselised hakkavad valguma laiali.

Kalmu juures suruvad prof. Voldemar Vadi lähemad sõbrad ja tuttavad vaikses lahkumiskurbuses seisvate omakste kätt. Rektor, kui mälu ei peta, lahkub käesurveta.

Varsti on kalmistu tühi.

Tuul aga raevutseb, mühiseb ja oigab. Ta jääb üksi laulma Voldemar Vadile viimset leinalaulu. ...

11. november. Prof. V. Vadi matusepäeva hommikul levis Linna Kliinilises Haiglas kuuldus, et kadunu põrm on eelõhtul siiski viidud Tervishoiutöölise Ametiühingu Kultuuriklubi. Nii olla rääkinud Tervishoiutöölise Ametiühingu Linnakomitee sekretär J. Uulits.³¹⁶⁴

³¹⁶⁴Johannes Uulits (1923 – 12. IV 1996) lõpetas eksternina Jõgeva Keskkooli 1963. aastal ja õppis seejärel Eesti Põllumajanduse Akadeemia agronoomiateaduskonna kaugõppes 1964–1969, lõpetades selle. Arnold Kattai lukksepa- ja veevärgiparandustöökoja õpipoiss Tartus 1939; õppis Tartu Linna Tööstuskeskkooli metalliosakonnas 1939–1943, lõpetades metallilukksepa ja treiali erialal; firma Espenlaub lennukiparandustöökoja lukksepp ja seejärel metallitreial Tallinnas ja Riias 1943–1944, töökoja ja töötajate evakueerimise eest Saksamaale põgenes Tartusse; Tartu Arstiriistade Tööstuse lukksepp-treial 1944–1945; õppis ametiühingute koolis Tallinnas, kus sai ametiühingukomitee esimehe väljaõppe ja suunati tööle Tartusse, ENSV Tervishoiutöölise Ametiühingu Tartu Linnakomitee sekretär 1945–1952; Palamuse Masina-Traktorijaama poliitosakonna ajalehe *Teraskiindja* toimetaja 1952–1953, Palamuse MTJi poliitosakonna ülema kt 1953–1954; Jõgeva rajooni TSN Täitevkomitee kultuuriosakonna juhataja 1954–1956, EKP Jõgeva Rajoonikomitee propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja, instruktor ja lektor-konsultant 1956–1967; Kevade kolhoosi aseesimees Palamuse külanõukogus 1967–1969, ühtlasi kolhoosi parteialorganisatsiooni sekretär, Jõgeva Nädissovhoosi direktori asetäitja 1969–1971, ühtlasi sovhoosi parteialorganisatsiooni sekretäri asetäitja, Estonia kolhoosi esimees Jõgeva külanõukogus 1971–1975, seejärel taas Jõgeva Nädissovhoosi direktori asetäitja, hiljem Jõgeva Leivakombinaadi meistri abi; ÜK(b)P liige 1950; olnud ENSV Tervishoiutöötajate Ametiühingu Vabariikliku Komitee liige, Tartu linna

Järelepärimisel klubist selgus, et saali on küll paigutatud ilu-
puid, kuid prof. Vadi põrmu pole klubisse toodud. Ta maetavat
viimaste andmete järgi Teaduste Akadeemiast. Sealt jälle öeldi
kindlalt, et põrm on viidud ülikooli aulasse. Ülikooli komandant
aga väitis napolisõnaliselt: aulas prof. Vadi põrmu ei ole. Jäi teha
siis lõplik järeldus, et matus toimub ikkagi kodust. Seda kinnitas
ka dr. Heldela Suubi, kes aula äraütlemise sõnumi saabumisel
viibinud parajasti leinamajas.

Prof. Vadi abikaasat solvanud sõnum sedavõrd, et ta näole
ja kaelale tekkinud ärritusest punased laigud. Ta otsustanud sa-
mas vastuvaidlematult, et matab oma abikaasa kodust ja mitte
kusagilt mujalt.

Õhtul olla A. Räni käinud autoga asjatult prof. Vadi põrmu
järele...

*

On selgunud veel huvitav üksikasi prof. V. Vadi surma koh-
ta. Hetkel, mil ta tänaval kokku varisenud, möödunud temast
matemaatika-loodusteaduskonna keemiaosakonna 1-se kursuse
üliõpilane Lia Luts.³¹⁶⁵ Ta näinud pimedas kedagi meest seina
najale vajuvat ja kuulnud paar korisevat hingetõmmet. Seejä-
rel langenud mees kogu pikkuses näole maha. Tütarlast haara-
nud hirm ja ta jooksnud mööda, teadmata, et see oli prof. Vadi.
Järgnevalt juurde rutanud meesüliõpilased ja dr. Päi viinud siis
kokkuvarisenu "Akadeemilisesse Raamatusse"...

*

Dekaanilt kuuldub, et rektor on kinnitanud prof. Vadi kateedri
ajutiseks juhataja kohustetäitjaks vanemõpetaja Ülo Lepp'a, üles-
andega jätkata katkenud õppetegevust...

TSNi saadik, Punase Risti Tartu Linna- ja Rajoonikomitee liige, Vaba-
tahtliku Spordiühingu Kalev Tartu Linnanõukogu liige, EKP Jõgeva ra-
jooniorganisatsiooni revisjonikomisjoni liige, Vabatahtliku Spordiühin-
gu Jõud Jõgeva Rajoonikomitee liige, Jõgeva Rajooni Punase Risti Selt-
si presiidiumi liige, Jõgeva Linna Sõja- ja Tööveteranide Nõukogu esi-
mees, Jõgeva Linna Pensionäride Ühenduse juhatuse esimees.

³¹⁶⁵Tuvastamata isik.

15. november. Esimene lumi. Pisilangevarjuritena maanduvad tänaval pehmed udejad helbed, aeglaselt, ruttamata. Varsti on silutis valge. Eelõhtul on tekkinud kiilasjää.

Hilisel tunnil kõneleb EN Kirjanike Liidus — omaaegses Jüri Uluotsa Õpetaja tänava majas — iseseisvalt marksismi-leninismi õppijaile tervishoiutööliste keegi seltsimees Mäe.³¹⁶⁶ Kõne teemaks on “Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei moodustamine”.

Kõneleja on 30–35-aastane naine, kuklas lokitud, muidu siledate juustega ja udejate vurrudega huulel. Ta on rõivastatud musta seelikusse ja pruuniseljalisse kasakiinitaolisesse³¹⁶⁷ halli pluusi, mida ilustavad nõorjad pruunid aplikatsioonid, räägib sügava innu ja veendumusega, viimistletult, ladusas eesti keeles. Mõtete koondamiseks võtab ta randmelt käekella ja mängib selle rihmaga.

Alul jälgitakse kõnelejat huviga, kuid mitte kaua. Ta asub igaükselt analüüsima Lenini tööd “Kes on “rahvasõbrad” ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?”, ja juba peegeldub kuulajate nägudel igavus. Mõni vaatab kella, mõni kandub mõttetes teadmata kuhu.

Tänaval tehakse kiilasjää tasakaaluharjutusi. Haigla haavasoakonnas registreeritakse esimesed luumurded. Liiva viskamine toimub ainult kesklinnas.

Hommikul on kõnniteed üleni klaasjas jääs. Liuldes püüavad üliõpilased õigeaegselt jõuda loenguile. Keegi tütarlaps komistab ja kiljatab valjusti.

– Näe, — hüüab ta siis rõõmsalt, — esimene kord elus vaatan vastutulevale noormehele silmi ja juba komistan. . .

Teised naeravad. . .

Langevad pisilangevarjuritena järjest tihenevad lumehelbed.

16. november. Räni ja Päi on omavahel tülis. Räni ässitab Päile revisjone, ründab teda koosolekuil, Päi käib Räni peale Leedele

³¹⁶⁶Tuvastamata isik.

³¹⁶⁷S.t Vene ja Ukraina rahvarõivaist pärit väikese püstkraega, ülaosas liibuv, alt kellukjalt avarduv ja põlveni ulatuv pealiskuub, mida kaunistavad tikandid või paelad ja haagitav esikinnis.

kaebamas, püüab end lubatult ja lubamatult revanšeerida. Räni arvates on kõik Linna Kliinilise Haigla töötajad puupead.

Muide haigustus neil päevil Räni koer marutõppe. Nagu teatakse rääkida, on Päi sel puhul öelnud: "Räni on ise oma koera hammustanud, seepärast ta jäigi marutõppe."

17. november. Tartus valitseb elektrinappus. Juba pikemat aega lülitatakse tundideks, kas ülepäeviti või mitu päeva järjest, õhtusel tööajal vool välja. Vahel puudub vool ka hommikuti. Üheks põhjuseks on uue linnaosa kerkimine Jaama mõisa ümbrusesse. Rahvas on sellele pandnud nimeks — Миргород.³¹⁶⁸

Ajalehtede teatel on maal elektrifitseeritud järjekordne karjalaut.

30. november. Tartu Linna Täitevkomitee istung linnanõukogu majas. Päevakorras on dr. E. Muraševi aruanne tervishoiuosakonna tööst.

Kaasaruandjana esineb arstiteaduskonna prodekaan A. Räni. Ta ründab teravalt dr. Muraševit, leiab, et see pole oma tööga toime tulnud ja ei sobi tervishoiuosakonna juhataja kohale. Murašev olevat hea polikliiniku juhataja, kuid tervishoiuosakonda ta juhatada ei oska ja ei suuda. Siiski pole tervishoiuosakonna halvas töös süüdi ükski dr. Murašev, — konstateerib edasi A. Räni, — vaid ka Tervishoiuministeerium, kes pole osutanud osakonnale kõige vähematki abi. Väga nõrk on Räni arvates ka jaoskonnarstide töö, kes ei tunne oma jaoskonna elanikke ja selle sanitaarprofülaktilisi vajadusi.

– Vale! — hüüab seepeale dr. Päi.

Siis esitatakse Muraševile küsimusi, võetakse sõna.

Sotsiaalkindlustusosakonna juhataja A. Gross küsib, miks paljud tuberkuloosihagid, eriti noored, pole terveks saanud ja vajavad ainelist abi vaatamata uutele eesrindlikele ravimitele. Samuti huvitab teda küsimus, miks on meil üldse palju tuberkuloosi.

³¹⁶⁸“Mirgorod” — Nikolai Gogoli (1809–1852) jutustiste kogu (1835), milles autor andeka humoristina “naerab läbi pisarate” elu tühjuse ja labasuse ja inimese vaimse armetuse üle. Siin on “mirgorod” mõeldud rahuürituse kantsina.” *Herbert Normanni märkus.*

Dr. Murašev vastab, et mõned tuberkuloosijuhud kulgevad pahaloomuselt algusest peale ja nende puhul ei anna ravi loomulikult tulemusi. Tuberkuloosi aga on üldse seepärast palju, et seda on õpitud paremini avastama.

Invaliidide Kopsutuberkuloosi Sanatooriumi peaarst dr. Dmitri Bagaljuk peab otstarbekaks eraldada 10% ehitatavast elamispinnast tuberkuloosi põdevate elanike tarvis.

Keegi küsib veel: miks haiglaid varustatakse puudulikult ravimitega?

Leitakse, et süüdi on Apteekide Peavalitsus Tallinnas. Ka pole Murašev haiglale paremaks varustamiseks aktiivselt kaasa aidanud.

Täitevkomitee esimees I. Rosental näeb tervishoiuosakonna halva töö peamist põhjust "kandakti" puudumises allasutiste juhatajatega ja tervishoiuministeeriumiga. Kuigi ta teadvat arstiteadusest sama palju kui "svinja"³¹⁶⁹ apelsinist", on ta veendunud, et "kandakti" süvenemisega töö tervishoiuosakonnas paraneks.

Tuberkuloosi küsimuses tähendab I. Rosental, et ministeeriumil on kavatsus Valgemetsas "lahti teha" sanatoorium, kuid ei anna selleks raha. "Lahti teha" aga midagi saab ainult see, kel on raha.

Elamispinna eraldamise kohta tuberkuloosi põdevate elanike tarvis arvab Rosental, et uusi maju ehitatakse sedavõrd vähe, et elamispinnast neis pole midagi eraldada. Mis aga puutub Muraševisse (Rosental hüüab kõik perekonna nime järgi, ilma eesneva seltsimeheta), siis on ta liig liberaalne. Ta peaks olema isalik nõuandja, ühtlasi aga kõva käega peremees.

A. Gross palub veel selgitust tuberkuloosi küsimuses.

– Istu maha, — pöörutab temale Rosental, — sellest räägime, kui tuleb päevakorda tuberkuloosidispenseri töö.

– Siis palun sõna ravimite asjus! — ei saa rahuneda A. Gross.

– Istu maha, — kordab I. Rosental ja annab sõna E. Muraševile lõppsõnaks.

³¹⁶⁹ Vn k siga.

Selles tunnistab dr. Murašev oma töö nõrgaks. Ühtlasi aga süüd[ist]ab ta A. Ränit, et see endise tervishoiuosakonna juhatajana andnud temale asjaajamise korraldamata üle. Selgunud nimelt peale ülevõtmist, et kõik kirjutuslaua laekad olnud lõpetamata plaane ja aruandeid täis.

Muraševi lõppsõna järel asutakse koostama resolutsiooni. Täitevkomitee liikmete käes olevasse projekti tehakse mõned parandused, resolutsiooni aga ette ei loeta.

Neljatunniliste kõneluste järel tunnistab I. Rosental istungi lõpetatuks.

*

Nagu hästi informeeritud ringkondadest kuuldub, ründavat A. Räni Muraševit seepärast, et viimast on määranud ametisse Pavel Kalju. Räni aga on Hioni mees (Hion olevat parteist välja heidetud³¹⁷⁰ ja mõlemail olla Kaljuga õiendada isiklikke arveid). A. Räni positsioon ülikoolis on, nagu teatakse rääkida, lõõnud viimasel ajal tunduvalt kõikumama.

(Järgneb)

³¹⁷⁰ Viktor Hioni väljaheitmine kommunistlikust parteist oli EK(b)P Keskkomitee büroo päevakorras juba 26. aprillil 1951. aastal.

HELLE LÕHMUS. Puud (carborundum, 2014)